

МИРЗА КАРИМ
Моҳларойим

Роман

Биринчи китоб

Тошкент
Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1993

Уз 1
М: 54

Китоб Бўз тумани ҳокими Адҳамжон Уринбоев ташаббуси ва туман ҳокимлиги ҳомийлигида чоп этилди.

Мирза Карим

Моҳларойим: Роман-
риёти, 1993. 176 б.

Ёзувчи Мирза Карим халқимизнинг шоира, давлат арбоби, фожий шахс Нодира романида роман бошлаган эди. Аммо, умри вафо қилмай, асарни охирига етказолмади. Шундай бўлса-да, романнинг ҳукмингизга ҳавола қилинаётган биринчи китобидан Нодирабегим, Амир Умархон ҳаётига оид ҳамда ўша даврга хос қизиқарли воқеалар билан танишингизга аминмиз.

Мирза Карим, Моҳларойим: Роман.

Уз1

К 4702600201.56
М352 (04) — 93 Катъий буюртма, 93. © Мирза Карим, 1993 й.

ISBN 5-635-01327-9

Олам бевафо ва бесабот. Дунё бебақо ва попойдор. Одам авлодидин солиҳ бирла яхши от ва неку сифот ва саодат нишони ва комронлик иқтиронидур.

НОДИРА

1. Умр талотўплари

Хўқанднинг ҳар бир тонги сарин ел билан отади. Бугун ҳам шундай бўлди. Мирзатеракларнинг кумуш япроқлари шовуллайди. Навниҳол шохчалар ойнинг ўроғига осилиб, халинчак учишга интилади. Ойнинг хира нури елпинади. Юлдузларнинг бири қўйиб бошқаси имлайди, гўё киприк қоқаётгандай ҳузурига чорлайди.

Нодира хобгоҳнинг дераза пардасини бир ёнга суриб, атрофга суқланиб қаради. Хув узоқларда, шаҳарнинг катта-кичик, эгри-бугри кўчаларида одамлар ўрмалаб юрибди.

Унинг хаёлидан яшиндай бир ўй чақнаб ўтди. Бирдан сергак тортди. Баҳорнинг салқин ҳавосими, дераза тирқишларидан урилаётган сабоми, баданини жунжиктирди. Унг томонга беш-олти қадам юриб, равоннинг зар суви югуртирилган қабзасидан тортди. Узун ва кенг равон турли-туман кийим-кечак билан тўла. Бир ёнда шоҳию атласлар, Хитой, Ҳиндистондан, Эрону Московдан келтирилган, савдогарлару элчилар ҳада этган, биридан бири кўҳли, гўзал, кўзни қамаштиргудай кўйлаклар, чолворлар, мурсаклар, ятаклар, жияклар, камарлар. Бир ёнда шойи, адрас, беқасам тўну чакмонлар, мовут пўстин осиглиқ, уларнинг елкаларию олд томонига зар тикилган, лаъл қадалган, товланиб турибди. Нодира осмони ранг мурсакни елкасига ташлаб орқасига қайрилди, енгил қадам босиб хобгоҳдан чиқди. Туркмани гиламлар тўшалган узун йўлакдаги обреза ходималар тайёрлаб қўйган кумуш обдастадаги илимилиқ сувда таҳорат олди, бугунги кун басаломат ва беталофат ўтишига бағишлаб дилида дуо ўқиди,

Ўн кун муқаддам Қува, Шаҳрихон, Уш сари сайёдлик-ка йўл олган умрининг гули ва қалбининг соҳибқирони Умарбекнинг соғ-омон қайтиши ва ови бароридан келишини тилади, айти шу маҳалда ул мумтозни соғинганини ҳис этди, бундан ширин энтиқди ва соғинч дилини енгил ўртаб ўтди. Кўз олдида Умарбек Мирзонинг суврати пайдо бўлди-ю, ана шу сеҳр-синаотни қоғозга туширишга ошиқди. Бу сафар шаҳд ила ортига қайрилиб, хобгоҳ билан рўбарў хонага кирди. Кенг ва баланд хонанинг токчаларига зарҳал жилдли китоблар терилган, улар айримларининг саҳифалари очиқ, айримларининг орасига товус патлари солиб қўйилган. Хонанинг ўртасида хонтахтанинг икки томонига атлас кўрпача тўшалган, лўлаболишлар терилган. У лос солинган довод ёнидаги қамиш қаламни қўлига олиб, бир сония ўйга толди ва ҳозиргина хаёлида чарх урган сатрларни қоғозга тушира бошлади. Кейин қамиш қаламни қўйиб, ғазалга яна бир кўз ташлади ва дона-дона қилиб ўқиди:

Кел, даҳрни имтиҳон этиб кет,
Сайри чамани жаҳон этиб кет.

Бедардларинг жафоларидин,
Фарёд чекиб, фиғон этиб кет.

Дунё чаманини булбулисен,
Гул шохида ошён этиб кет.

Эй ашк, кўзимни мактабидин
Ҳайрат сабақин равон этиб кет.

Олам чаманики бевафодур,
Бир оҳ била хазон этиб кет.

Ушшоқ мақомни бўстонида,
Азми раҳи бўстон этиб кет.

Мақсад на эди жаҳона келдинг?
Қайфиятингни баён этиб кет.

Фош этма улусқа ишқ сиррин,
Кўнгулда ани ниҳон этиб кет.

Кел, ишқ йўлида кўзларингни,
Эй, Нодира, дурфишон этиб кет.

Нодира бир зум ўйга толиб беҳол бўлиб қолди. Андижоннинг Хокан адирларида баҳор кезлари лола-қизғалдоқлар терган дамлари эсига тушди. Оҳ, ўша пайтлардаги шаддодликлар! Қизлар эрта баҳорда бир арава бўлиб Хоканга боришга ошиқишар, отқулоқ, ялпиз теришар, қуёш адирлар ортига ўгирилай деганда бир-бирини қувлашиб, яйрашиб қайтишар эди. Андижон қалъасининг ҳокими Раҳмонқулибийнинг эрка қизи Моҳларойим доимо дугоналари эътиборида бўлар, қизлар ундан бир оз ийманишар, ўзларини қуйроқ тутишар эди. Лекин Моҳларойим ўзини ҳамма қатори тутарди. Моҳларойимнинг бу фазилати бутун шаҳарга ёйилган эди. Шунинг учун шаҳарнинг казо-казолари Раҳмонқулибийга яқинлашиш мақсадида Моҳларойимни ўғилларига унаштириш орзусида юрарди. Андижон шайхулислом Алихон тўра меҳмоннавозликлардан бирида бу ҳақда гап очган, Раҳмонқулибий ўрнидан туриб, қуллуқ қилиб қўя қолган эди. Шайхулислом иккинчи бор оғиз очишга улгуролмади. Моҳларойим Хўқанд хони амир Олимхоннинг Марғилонда истиқомат қилаётган иниси Умарбекка фотиҳа бўлди. Шайхулисломнинг дами ичида қолди.

... Тўйни бир хонадон бошлаб беради-ю, бутун маҳалла давом эттиради. Раҳмонқулибийнинг кенг ҳовлиси гўё торлик қилаётгандай, яқин ўртадаги маҳалла-кўй эмас, бутун Андижон кўчиб келгандай эди.

Болохонали уйдаги қизлар Моҳларойимга келинчак либосларини кийдириб, тиллаю марварид тақинчоқларини тақишиб, қошига ўсмаю кўзига сурма суришиб, «ёр-ёр» айтишиб, келинлик уйи сари етаклашди.

Тоғда тойчоқ кишнайди
 От бўлдим, деб, ёр-ёр,
 Уйда келин йиғлайди,
 Ёт бўлдим, деб, ёр-ёр.
 Йиғлама, қиз, йиғлама,
 Тўй сеники, ёр-ёр,
 Остонаси тиллодан
 Уй сеники, ёр-ёр.
 Ёр-ёр-е, уй сеники, ёр-ёр...

Келинни чимилдиққа олиб кирган Маҳбуба бир оз таскин топди-да, уй билан бир бўлиб ўтирган хотин-халажларга юзланди. Қимдир: «Исмон исериқ, исмон исериқ» дея исериқ тутатди, унинг талх ҳиди хонани

тутди. Келинга кумуш патнисда чой олиб кирилди. Маҳбуба чойнакдаги чойни шопириб-шопириб пиёлага қўйди-да, дугонасига тутди.

— Ич. Моҳи, юрагинг куяётгандир,— деди.

Моҳларойим уялиб кўзини ерга тикди, жавоб қайтаришга чоғланди-ю, лабини тишлади. Шу сония яна карнай садоси бошланди. Бу сафар куёвнавкарлар «ёр-ёр» айтишарди.

Куёвнавкарлар ҳамон ер тепиниб ўйнашар, уларнинг дадил ва шиддатли ҳаракатларидан тупроқ кўпчиб, ер титраётганга ўхшар эди. Уй остонасига яна барқут поёндоз солинди. Умарбек поёндозга оёқ қўйиб ўтиши билан торт-торт бошланди. Куёвжўра Самсоқ Умарбекнинг қўлтиғидан олиб даҳлиздан катта уйга олиб ўтмоқчи эди, кампирлар қиз пули талаб қилишиб, йўл беришмади. Самсоқ кумуш танга узатган эди, бир чечан кампир:

— Куёв бола, сизнинг йўриғингиз бўлак, кумуш тангани бева-бечоранинг қизига ҳам бермайди,— деб уялтирди.

Самсоқ тилла танга узатди, кампирлар оз деб туриб олишди.

— Мана, мана, шум кампир экансизлар-а!— деди Самсоқ. Кампирлар тилла тангаларни санагунча улар хонага киришди.

Кенг хонанинг ўртасида, қат-қат солинган кўрпаларга бағрини бериб семиз кампир ёнбошлаб ётарди. Унга ўрин пули беришди. Сўнг чимилдиқ томонга ўтишди. Энди асосийси қолганди. Самсоқ куёвга имлади. Умарбек қўйнидаги тилла тангаларни атрофга сочиб, шу билан кампирларни овора қилиб қўйиб, келинни чимилдикдан шарт кўтариб ўринга ётқизиши керак. Самсоқ «бошланг!» дегандай куёвга имо қилди, Умарбек бир сиқим тилла тангани атрофга сочди-ю, чимилдикни кўтариб, келинни бағрига тортди. Келиннинг димоғига ширин ҳид урилди. Шу ҳиднинг сеҳрида балиқдай типирчилаб юмшоққина ўринга оҳиста ёнбошлади...

* * *

Моҳларойимнинг нонуштага чиқмаётганлиги эсига тушиб, Олма отин узун йўлак бўйлаб сассиз юриб келди-да, кунботар томондаги хонанинг эшигини очди. Қуёш терак бўйи кўтарилган, заррин нурлари терак

япроқлари орасидан мўраламоқда эди. Моҳларойим хонтахтага қаддини берганча жим, бошини қуйи солиб ўтирар, гўё шу ҳолатда уйқуга кетгандай эди. Олима отин остонадан ҳатламоқчи бўлди-ю, яна Моҳларойимни безовта қилгиси келмади. Бир оз шу алфозда тургач, секин йўталди. Йўтал товушидан Моҳларойим хиёл бошини кўтарди, ҳозиргина хаёлида ғужғон ўйнаган ёшлик йилларию умрининг нозик ва муқаддас онларини эслаб қилаётган ҳузурдан маҳрум бўлганини ҳис этди.

— Безовта қилиб қўймадимми, ойим?

— Йўқ, йўқ. Муни қаранг-а, кун ёйилиб кетибди. Утган ишларни ўйлаб...

Моҳларойим секин ўрнидан туриб, Олима отин томон йўналди. Кўришиш иштиёқида эканлигини сезиб, Олима отин одимини тезлатди.

— Нонушта сизга мунтазир, ойим.

— Ҳозир чиқаман.

Олима отин эрталабдан бир хотин арз билан келганлиги, Моҳларойимни кўрмоқчи, бир оғиз сўзлашмоқчи бўлиб дарвозадан нари кетмаётганлигини атайлаб айтмади. Олима отин Моҳларойимнинг феълени биледи. Айтгудай бўлса, томоғини ҳўлламаёқ ўша ишга киришиб кетади.

Олима отин хаёлида «тўғри қиялман», деди-да, секин хос хонага чиқди. Бу ерда уч-тўрт ходима дастурхон безатиб, Моҳларойимни илҳақ кутишарди. Моҳларойим кириб келди-ю, ходималар бирин-кетин таъзим бажо айлаганча орқалари билан юриб чиқишди. Худди шу сония эшикдан югурганча Муҳаммад Алихон кириб келди. Етти ёшлардаги оппоқ, қора кўзлари чақнаган, қоп-қора қошлари ҳуснига ҳусн қўшган бола онасини кўрибоқ бағрига талпинди.

— Уғлим!— Моҳларойим ич-ичидан қувонаётганлигини ва шу билан фахрланаётганлигини сизди. Ахир она учун, хоҳ у малика бўлсин, хоҳ чўри бўлсин, фарзанддан улуғроқ, азизроқ, муқаддасроқ нарса йўқ! Дилининг равшанлиги, сўзининг бутунлиги, ғазалининг гўзаллиги шундан! Моҳларойим Андижонини ташлаб, Марғилон сари келганлиги, кейин эса Хўқандда малика бўлиб турганлигидан эмас, мана шу фарзандини кўрганлигидан бахтли эди! Моҳларойим Муҳаммад Алихонни бағрига босганча ҳали у юзидан, ҳали бу юзидан «чўлп-чўлп» ўпаркан, Муҳаммад Алихон шошиб қўйнидан заррин муқовали баёзни олди-да, суюнчилади:

— Ғазал ўқишни ўргандим. буви¹,— деди.— Ўқийми, а, ўқийми?

Моҳларойим қувончидан қалқиди. Оҳ, қандай яхши-я, севикли ўғли ота-онаси изидан борса... Сўнг ўғлига кўзларини катта-катта очиб, суқланиб қаради. «Худди отасининг ўзи-я! Туф, туф, кўз тегмасин!»

— Ўқинг, чироғим, ўқинг!

Муҳаммад Алихон ҳазрати Навоийнинг достонини ҳижжалаб ўқишга тушди. Шу сония мураббия таъзим қилиб кирди-да, Моҳларойимдан изн сўради.

— Рухсат берсангиз, кўп ўқимасалар!

— Сабаб?

— Кечагина дoston ўқишни бошладик. Оғирлик қилмасин, дейман. ойим. Кейин сабоқ муддатимиз...

Моҳларойим гапнинг маънисини тушуниб етди-да, мураббия билан Муҳаммад Алихонга изн берди. Муҳаммад Алихон сакраганча мураббия олдига тушиб, сабоқхона томон югурди. Моҳларойим нонуштага ўтирди.

Нонуштага ўтирди-ю, яна хаёллар оғушига ғарқ бўлди. Аммо, хаёлларини яна Олима отин бўлиб қўйди:

— Ойим, сизни бир аёл йўқлаб келибдилар. Ингирчоқданман, дейди, арзим бор, ўзлари тингласин, деб қўймаётир.

— Марҳамат, чорланг бу ерга...

— Шу ерга-я? Ахир дастурхон...

— Саҳармардондан шу ерда бўлса очиққандир. У ҳам бандаю муслима...

Олима отин чиқди. Бир оздан сўнг сузилган обиравон кийган аёлни бошлаб кирди. Аёл Моҳларойимни кўрибоқ оёғи остига йиқилди. Кўзидан дув этиб ёш тўкилган эди, кенг ва узун енги учи билан кўз ёшини артди.

— Қўйинг, эгачи, туриб ўтиринг. Марҳамат, аввал дастурхонга қаранг...

Аёл, Моҳларойимнинг «эгачи» деганигами ё тўкин дастурхонга шерик қилаётганиданми, ҳанг-манг эди. Моҳларойим бу орада чой қўйиб, пиёлани меҳмонга узатди.

— Мен... ме-ен, ойим, арз билан келувдим. Ингирчоқданман. Сизни қора тортиб келдим, ойим.

— Сўзлангиз, қулоғим сизда...

— Тўйиб кетдим бу дунёдан, ойим! Менинг оҳу

¹ Андижонликлар онасини буви дейдилар.

нолаларимни биров тингламаса! Сен кимсан деб сўрамаса! Деҳқонни ер ютяпти, ер... Бу таёқларнинг, азобларнинг, солиқларнинг дастидан илигимиз қуриб кетяпти, ойим. Бунинг устига, қизларимизга чанг солишяпти.

— Бир бошидан гапиринг, англай олмаяпман,— деди Моҳларойим.

— Ҳозир, ҳозир,— бурнини тортди аёл ва эски камзулчаси чўнтагидан рўмолча олиб, юз-бурнини артди.

Воқеа бундай бўлган эди.

Бачқир ариғининг миробини Ариқ оқсоқол дейишарди. Бу ариқдан Толқишлоқ, Ингирчоқ, Янгиқишлоқ, Қалқишлоқ, Каттаҳовуз, Равотйўли, Жийдайўли, Қорақум, Олтиовул, Ҳазратшоҳ, Беговот, Муғшаҳар қишлоқлари сув ичар, ўз навбатида қишлоқ мироблари Ариқ оқсоқолга бўйсунар, унинг айтгани айтган, дегани деган эди. Ариқ оқсоқол икки юзи қип-қизил, кўзлари қонталаш, чўққи соқоли ярим тутам. отдан тушса-да, эгардан тушмайдиган мироб эди. У овондозбоши¹, келмагунча ғоз юрар, овондозбоши ёнида эса эшилган ипакдай мулойим тортар, у юзига шапалоқ тортмоқчи бўлса, бунисини ҳам беихтиёр тутиб берар эди. Кейин юзига тушган тарсакининг ҳақини бошқалардан оларди. У Усмонбой мулла, Эсавой, Ортиқбой, Охунбой, Исҳоқбой далаларига исталган маҳалда сув берар, бева-бечораларнинг навбати келса ҳам сувдан ёлчитмас эди. Бир куни «бизга ҳам сув беринг», деб ёлворган Муродали чолнинг қаншарига қамчи тушди. Чол оғриқ азобидан ҳушидан кетди. Муродали чолнинг ёнида бо-раётган Шарафиддин қўлига илинган нокдай тошни олди-ю, Ариқ оқсоқолни мўлжаллаб жон-жаҳди билан отди. Ариқ оқсоқолнинг бошидан салласи учиб, «их-их» деди-ю, эгилганча икки қўли билан калласини ушлади. Узангини саманнинг қорнига ниқтади. Тулпор чўчиб тушди, бундан Ариқ оқсоқол йиқилаёзди.

Эртасига тонг отмаёқ Муродали чолнинг дарвозаси аёвсиз тақиллади.

Қўрқа-писа дарвоза очган Хосият уч-тўрт отлични кўрибоқ оёқлари зириллади. Қаршисида иягини дурра билан боғлаган Ариқ оқсоқол, овондозбоши ва икки ясовул турарди. Улар Хосиятни йўлдан итаришиб ичкари киришди ва ўдағайлай бошлашди.

— Ариқ оқсоқолга тош отган чол қани? А, сендан сўраяпман, қандай ҳадди сиғди, а? Кўрсатиб қўяман

¹ Овондозбоши — сув бўлувчи.

тош отиш қанақа бўлишини! Ажалидан беш кун аввал ўлгиси келти-да! Чақир буёққа сассиқ чолингни...

Хосият овондозбоши оёғига ўзини ташлади, дод солди, йиғлади-сиқтади.

— Кўз ёшларни кўровриб тўйиб кетганман. Қани чолинг?

Бостирмада Муродали чол кўринди.

— Ҳа-а, анави галварс чолми? Туғилганинга пушаймон едиртираман сени! Қани, бу ёққа кел! Физилла! Яна имиллайди-я, қилар ишни қилиб қўйиб!

Муродалди чолнинг юзидаги қамчи ўрни шундоғича сезилиб турарди.

— Нима қилибман?— деди секин Муродали чол.

— Ариқ оқсоқолга тош отдингми? Сен отгансан! Ҳамма шундай деяпти, Ариқ оқсоқол ҳам тасдиқ-ляпти.

— Худо урсин, мен отганим йўқ!

— Қарғанма, яна худога солади-я, занғар!

— Мана, мана қамчининг ўрни. Улиб қолишимга бир баҳя қолди, қандай қилиб отаман, хўжайин?!

— Отгансан!

— Хўжайин...

Овондозбоши қамчини баланд кўтарди, лекин урмади, орқасида хўроздай хезланиб турган ясовулларга буюрди. Иккала ясовул чолни кўғирчоқдай биридан бирига итқитди, қўлини қайиришди, соқолидан тортишди. Хосият чидаб туролмади, чолига раҳми келиб ўзини ўртага ташлади. Ясовуллар уни бир туртиб чеккага чиқариб отишди. Хосият қоқилиб, йўқилди.

— Отажон!

Уйнинг кўримсиз, кичкина эшиги очилиб обиравон куйлак кийган, сочлари тақимини ўпган қиз отилиб чиқди. Овондозбошининг кўзи қамашиб кетди.

«Ким бўлди бу моҳирўй? Якто-я, якто! Ер остидан чиқдим, осмондан тушдим, ё менинг бахтим ярқ этиб очилдим?» Овондозбоши Ҳошимжон тўранинг оғзи очилиб қолди. У қўлини кўтарди, ясовуллар Муродали чолни уришдан тўхташди. Муродали чол ҳамон ўзини ўнглай олмас, сурп яктаги йиртилган, тиззалари чангга беланган эди. Адолат рўмолини пешонасига тортиброқ қўйди-да, отасининг елкаларидаги чангни қоқди. Унинг «отажон, отажон», деган нолалари овондозбошини ўртаб юборди, хаёлида лип этиб қамчилаш ўрнига авраб-авайлаш, кези келса асал бериш, шу йўл билан шу хонадонга тузоқ қўйиш фикри уйғонди. Овондоз-

боши хаёлига келган ўйдан завқланди, секин Адолатнинг қўлтиғидан ушлаб:

— Туринг, қийналманг,— деди.

Бу сўз Адолатнинг баданини тешиб ўтди, йўқ, йўқ, музлатиб юборди.

Адолат отасининг қўлтиғидан ушлаб, туришига кўмаклашди-да, овордозбошига ғазаб билан қаради: «Малъун, махлуқ!»

Адолатнинг бу сўзлари овордозбоши қулоғига «Раҳмат, ташаккур», дегандай туюлди. У бугун кечаси учинчи тааллуқи Хожалхон билан бўлган суҳбатни эслади. Хожалхон Бачқир мударрисининг эрка, тантиқ қизи эди. Ҳошимжон тўра уйда ҳеч қандай эркалигу тантиқликни кўтармас, тааллуқларини чўри ўрнида кўрар, икки гапининг бирида: «Мен сени сотиб олганман, чангалимдан чиқиб бўпсан, уйим сарою авахта, хоҳласам саройимга чорлайман, хоҳласам авахтада сақлайман», дер эди. Кеча кечаси мана шу тантиқ Хожал нима деди-ю, Ҳошимжон тўранинг тилини қичитди. «Ҳа, кўзингни ёғ босиб қолдими? Бунчалик ўзингни ойнага соласан», деган эди, «Мендан гўзалини топиб бўпсиз!» эркаланди Хожал. «Дарахтни силкитсанг қиз ёғилади ҳозир, онаси ўпмаган бир ойимчани қўйнимга солиб куйдирмасам», ғижинди овордозбоши. Хожал баланд келмоқчи бўлди-ю, тилини тийди, кўзини пирпиратганча соллона-соллона йироқлашди. Ана энди кўради Хожал! Белини ингичкалигини! Бир тутам-а, бир тутам! Чап қўлингда шундоқ кўтариб атиргул искагандай искасанг! Юз-кўзлари шундоқ ёқимли, ёнади-я, ёнади! Мана шу қўланса ҳидли чол-камбирнинг қизи эканлигига ақлинг бовар қилмайди. Ё фалак! Ё қудратингдан!

— Бас қилинсин!— буйруқ берди у ясовулларга.— Нечун бева-бечорага ноҳақ қўл кўтарасан!

Ясовулларнинг юзи бўздай оқариб, каловланиб қолишди.

— Буйруғингизни бажаряпмиз, тўрам!

— Қанақа буйруқ?!

— Ҳозиргина ўзингиз буюриб эдингиз. Ариқ оқсоқолга тош отган нобакорнинг адабини берайлик, дедингиз.

— Ёлғон! Қай пайт мен шундоқ дедим? Ахир шу — беш вақт намозини қанда қилмайдиган Муродали чол Ариқ оқсоқолга қўл кўтарармиди? Қани, айт-чи, шу одамнинг қандай ҳадди сиғади? А?

— Ўзим кўрдим, Ҳошимжон тўра!

— Э, сиз ҳам Али деса Вали деб валдирайверманг. Бир ариққа мироблик қилолмасангиз қандай одамсиз? Бизга ўхшаб юрт сўрайдиган бўлсангиз, бошвоғингизни йўқотиб қўярсиз-да. Ҳайф-е! Сизни деб келиб ўтирибман-а!— Сўнг Муродали чолга яқинлашди.— Айбга буюрмайсиз, бобо! Биздан нодонлик ўтибди. Сизга яқинлашиш каминаю камтариннинг бурчи. Ҳа, ҳа, шундоқ.— Кейин Адолатга ўғринча қараб қўйди.— Сизни отам янглиғ яхши кўраман. Эрта ўтиб, индинга одам юбортираман, одам!

— Яна, нимага?— каловланди Муродали чол.

— Кейин биласиз, кейин. Қани, галварслар, кетдик!— Ҳошимжон тўра қамчини билан ағдарма этигига уриб, Ариқ оқсоқол билан ясовулларни олдига солганча ҳовлидан чиқди.

Муродали чол билан Хосият келган бало-қазо бу қадар тез даф бўлганидан ҳайрон, бир-бирига қараб қолишди. Адолатнинг бошида қорақуюн тўпланаётганлигидан ҳали беҳабар эди улар.

Эртасига Муродали чол Усмонбойдан қарз олган ҳўкизини қўшга қўшди. Омоч тортавериб яғир бўлган ҳўкиз юришга қийналар, оёқлари майишар, Муродали чолнинг ҳоли ундан ҳам хароб эди. Ҳўкизнинг елкаси яғир бўлса, Муродали чолнинг дили яғир эди. У сал кам қирқ йил Усмонбойга қароллик қилди. Ўтган йили бир парча ер сотиб олган, эрталабдан кечгача Хосияту Адолат шу ернинг хас-хашагини, ўтини тозалайди, навбати келганда суғоради. Баҳорда она ва қиз омоч билан олинган эгатлар бўйига капкирда чигит экишади, уруғ ер намига униб чиқади. Орадан кўп ўтмай уч-тўрт қулоқ чиқарган ниҳоллар ўтган-кетганнинг ҳавасини келтиради.

Тиккага келган қуёш еру ниҳолни жизғанак қилгудай эди.

Бўйни яғир ҳўкиз омоч тортар, кўнгли яғир чол: «Ҳа, чу, жонивор», дер, икковининг ҳам оёқлари майишиб борар эди.

— Адол...

Адолат бу овозни эшитиб, яйраб кетди. Шошиб тутқаторга қаради. Тутзор орасида Шарафиддин кулимсираб турарди. У— йнгирма ёшлардаги қотма, баланд бўйли, пешонаси кенг, кўзлари қора қўшни йнгит. У ҳам Усмонбой даласида қарол. Кўнгли тоза, меҳрибон, меҳнаткаш йнгит. Бир йилдирки, Адолатнинг йўлини пойлайди, дилидаги гапини айтолмай гарангсиб юради.

— Адол, Адол, мени кечиринг,— деди секин у.—
Ахир, айб менда эмас-да.

— Нега, Шарафиддин ака?— қалдирғоч қошларини чимирди Адолат.

— Қараб туролмадим, Ариқ оқсоқолнинг қилиғига... Бўғиб ўлдирмоқчи ҳам бўлдим. Ҳай, ҳай, деб ўзимни тутдим. Кейин, яна нима қилганимни сезмай қолибман. Яхшиям, қўлимга кичикроқ тош илинибди. Энди, нима қилишимни билмай, икки ўт орасида ёняпман. Менинг алашимни отангиздан олибди. Қандай қарайман Мурод-али тоғамнинг юзига...

— Ўтган ишга саловат...

— Минг қатла шукр, Адол. Мени, мени биласиз. Оддий одамман, чўнтагим... Бир мирига зор кунларим кўп.

— Нима қипти, Шарафиддин ака?

— Лекин, лекин айтайинми Адол. Ростини айтайинми, Адол...

— Айтнинг, айтнинг...

— Мен сизни... Йўқ, йўқ, инонмайсиз. Ахир мен бир бечораҳол...

— Шарафиддин ака...

— Уйқумда ҳаловатим йўқ. Тунлари ўйлаб чиқаман, менинг ҳам тенгим бормикин, деб тўлғанаман.

— Нега?

— Нега бўларди, Адол? Сизни ўйлайман. Сизни соғинаман, ҳа, ҳа, соғинаман.

Адолат жим қолди. Нима десин? «Мен ҳам севаман», десинми? Йўқ, йўқ, қизлик иффати, ғурури йўл қўймайди бунга. Лекин кўнглини ўкситмаслик керак. Қандай қилиб кўнглини кўтарса экан-а!

— Шарафиддин ака...— Адолат бир оздан кейин шундай деди-ю, бошқа гапиролмади.

— Адол! Адол, ўтинаман, йўқ деманг, эртага одам қўяман...

— Йўқ, йўқ, кейин, кейин,— деди Адолат шошиб.— Еримизни ўтдан чиқариб олайлик. Майлими? Хўп денг.— Адолат танга даво қилувчи табассум ҳадя этди.

Шу табассумнинг ўзи Шарафиддиннинг руҳини кўтариб юборди.

Камбағалнинг ови юрса — дови юрмайди. Муродали чолнинг дарвоза зулфини шақирлаганда чўчиб нима қилишини билолмай қолди. Юрак ҳовучлаб ўтирган Хосиятнинг юзи оқариб кетган эди, у ҳам бориб дарвозани очолмади. Охири Муродали чол инқиллаб ўрнидан

турди-да, оёқлари чалишиб йиқилаёзди, йўқ, планг-биланг юриб бориб, дарвозани очди.

— Ассалому алайкум, яхшимисиз, омонмисиз, эшикларингизни супургани келдик,— деди оппоқ рўмоли учларини елкаси оша ташлаб олган пўрдоқи хотин.

Муродали чол серрайиб қолди. Бу орада Хосият етиб келиб, нотаниш хотинлар билан кўришди.

— Яхши жойдан ато қилса қуллуқ деймиз-да, айланай.

— Яхши жойдан, яхши жойдан, тасаддуқ,— писанд қилмай гапирди пўрдоқи хотин.— Бошингизга бахт қуши қўниб турса-ю, яна ноз қилишингизни қаранг, қуда.

Совчиларни айвонга таклиф қилишди. Пўрдоқи хотин оёқларини йиғиб ўтиришга қийнала-қайнала узоқ дуо қилди.

— Уйимизга келиб яхши қилибсизлар. Аммо қизимизнинг биздан бошқа тоға, аммалари бор. Уларнинг олдидан бир ўтиш керак. Яна бир келасизлар-да, айланай.

Пўрдоқи хотиннинг юзи буришди.

— Калнинг нимаси бор, темир тароғи бор, дегандай, бунча ноз қиласиз, қуда! Биз унча-мунча жойдан келганимиз йўқ. Ҳошимжон тўрани биларсиз. Худога минг қатла шукрки, ул зотнинг хайри эҳсонлари туфайли оғзимиз фарчча мой. Биз қизларингизни ана шу хонадоннинг маликаси бўлишга сўраб келдик.

— Вой, ўлсин, ҳали Ҳошимжон тўра ошондозбошигами? Гулдай қизимни кундош устига сўраб келдингизми? Чучварани ҳом санабсизлар. Тенг-тенги билан, тезак қопи билан, дейдилар.

Бу гапни эшитиб, Муродали чолнинг тепа сочи тик бўлди:

— Кеча қамчисидан қон томиб, бугун меҳрибонлик қилибди-да!

Пўрдоқи хотин ёнбошига ўгирилиб, Муродали чолга деди:

— Ҳошимжон тўра ўша ишлари учун сиздан узр сўрадилар. Кейин-кейин бирингиз икки эмас, уч бўларкан. Фақат ўша кун Адолатхонни кўрибдилару ошиқи беқарор бўлиб қолибдилар. Уч кундирки, бағрини ерга бериб ётибдилар. На сув тотади, на нон. Эрта-индин ўраб-чирмаб олиб бермасак, уволига қолмайлик тағин, эркак қуда.

— Ошондозбошига берадиган қизим йўқ.

— Ҳай, ҳай, эркак қуда, оғзингизга қараб гапиринг.

Овондозбоши сув бермай экин-тикинингизни пайхон қилади-я...

Муродали чол бошқа ҳеч нарса демади. Пўрдоқи хотин билан шеригини ҳайдаб чиқарди. Шу-шу бўлди-ю, у ўз оёғига занжир солди.

* * *

Моҳларойим Хосиятнинг дард тўла арзини тингларкан, қишлоқлардаги адолатсизликлардан кўнгли хижил бўлар, ўртанар ва ёниб борар эди. Қаршисида турган бечораҳол аёлнинг кўнглини кўтариш мақсадида:

— Сўзланг, сўзланг, қулоғим сизда, эгачи,— деди.

Хосият шашқатор ёшларини артиб улгурмас, тез-тез бурнини тортар ва ҳиқиллаб давом этарди.

— Буёғини сўзлашга тилим бормайди, ойим! Кейин беш-ўн отлиқ уйимизга бостириб кирди. Ариқ оқсоқолга тош отганликда гумон қилиб, чолимни авахтага қамашди. Дод солдим, бўлмади, йиғладим, сиқтадим — биров тингламади.

Моҳларойим карахт эди, ҳозир рўпарасида ўз дардини ёзиб турган аёлнинг қаеридир волидасига ўхшаб кетди. Сочларига уч-тўртта оппоқ ип тортилганлиги, қовоқларининг салқилиги? Шу топда волидаи муҳтарамаси қайси бир амин, эшикоға, бек ёки ҳокимга тиз чўкиб турса яхшими? Сочларини юлиб, интиқ кўзларини тикса қандай чидайди! Ҳали-ку бу биргина қишлоқдаги аҳвол. Салтанатнинг ҳудуди бисёр. Унда ғазалларида куйлаётган юртнинг тинчлиги, фаровонлиги қаёқда қолди? Нега шундай? Қачонгача аёл қаддини букиб, арбоблардан эҳсон кутади?

Кўз олдида Амир Умархон пайдо бўлди.

«— Ҳазратим, бу аёлга нима дейин? Қандай жавоб беришимни билмай бошим қотди. Узингиз йўл кўрсатинг, билурсиз, фақат сизга таянурмен!

— Салтанатнинг иши шундай чигалки, арқондай эшилиб кетган, хоним. Мўътабар хаёлингизни бундай бемаъни ишлар билан банд этманг!

— Йўқ, йўқ, ҳазратим, мана шу мўлтираб турган кўзлар ҳаққи...

— Аҳли авом ҳамиша ҳам рост сўйламагай! Шундай баттаринлари бордирки, кўзингизга мўлтираб туриб ёлгонни ямламай ютадир.

— Ҳазратим,— Моҳларойимнинг кўзларида ёш қалқиди.

Амир Умархоннинг юзлари оқаргандек бўлди, кўзларини аёвсиз қисди.

— Кўз ёшингизни оқизманг, хоним. Мендан не истасиз, сўзланг!

— Аҳли салтанатингиз донрасида нопок шахслар ин қурганидан ўкиняпман. Ахир, улар сўзда сизни алқамоқчи бўлади-ю, амалда эса золимлик қилади, эл-улусни талайди, киссасини қаппайтиради. Мана, биргина мисол. Ингирчоқлик Хосият кампир ошондозбошидан арз қилиб келибди. Чолига тўхмат қилиб, авахтага элтибди. Бу ҳам етмагандай, бўй етган қизини отга ўнгариб қочишибди.

— Номақбул иш. Бунинг олдини олурмиз, хоним. Билурсиз, сиздай оқила ёстиқдошимнинг гапини икки қилмасмен».

Моҳларойим назарида Амир Умархон ана шундай эди. Бу жавоб Моҳларойим кўнглини тоғдай кўтарди, сўнг Хосият кампирга ўгириларкан:

— Укинманг, эгачи.— деди.— Онҳазратларига етказурмиз. Бебош ошондозбоши қилмишига яраша жазоланур.

— Илоё, айтганингиз келсин. Мартабангиз бундан ҳам улуғ бўлсин, ойим. Биз сингари бахти қароларнинг эртадан-кечгача қилаётган дуоларимиз ижобат бўлсин. Омни!

Хосият кампирнинг дилига ёруғлик тушиб, севинч билан орқага қайтди. Моҳларойим уни кузатиб қўяркан, бу чигал юмушнинг эшилган арқонларини ечиш йўлларини изларди.

2. Хон кўнгли

Баҳор оёқлаган бўлса ҳам, ҳавонинг авзойи бузуқ. Лекин олампаоҳ Амир Умархоннинг кўнгли ов қилиш-ни тусаган. Вазири калон Исматуллабий одатдагидек Амир Умархон билан ёнма-ён боради. Хўжакалон Султонхон тўра, маликушшуаро Абдукарим Фазлий Намангоний уларнинг ортидан кўз-қулоқ бўлиб келишади, хоннинг юзига табассум юурса қаҳ-қаҳ уришади, қошқовоғи осилгудай бўлса, тилларини тишлашади.

Амир Умархоннинг кайфияти хуш. дили хотиржам. Ёриқ қисик кўзлари айёрона боқар эди. Унинг хаёлида яна париваш жилва қилди-ю, бағрида балиқ типирчилагандай бўлди. Бу типирчилаган балиқ кимдир, у қачон насиб қилади? Юраги ўртади. Намозгаргача анча

муддат бор, лекин бугунги тунни қандай ўтказиш режасини ҳам тузмоқ лозим. Амир Умархон оҳиста кафтини бир-бирига урди.

— Бош устига, олампаноҳ. Кўнгиллари нима тусайди?— эгилиброқ сўради вазири калон.

— Қайси маконда тўхтайдирмиз?

— Қувасойнинг бўйига буюрилган, олампаноҳ. Овимиз бароридан келишига ишонурмиз. Бир ёнда ўрдаклар, бир ёнда тустовуқ, кийиклар беҳисоб эмиш, олампаноҳ.

Амир Умархон ҳазратлари эса кундузги овдан кўра тунги ов тўғрисида кўпроқ ўйлар, ўшанинг ширин оғушида эркаланишни истар эди. Ана шу лаззатли онларни кўз олдига келтириб, қулт этиб ютинди ва «чорлангиз» деб амр этди.

Исматуллабий бу гал бўлажак ов ҳақида ўйлаганди-ю. Хушхол додхо билан Бибинозга бирор юмуш юкламаганди. Устига-устак, олампаноҳнинг ўзлари гап учирганича йўқ эди. Ҳозир олампаноҳнинг амрини итоат билан қабул этди-ю, тирноғигача қалтироқ тутди. Орқада, ғуж-ғуж араваларда машшоқлар, раққосалар, лапарчилар, баччалар келишар, уларнинг орасида хонликнинг ишонган, обрў-эътиборли, бир гапни икки қилмас, топширилган ишни вақтида уддалаб тахт қилиб қўядиган хонимлар — Хушхол додхо билан Бибиноз ҳам бор эди. Уларни танимаганлар эгизак дейишарди. Юзлари ҳам оппоқ, қошларини текис териб, пиликдай қилишган. Хонликнинг кўнгилочар давраларининг гули бўлиб рақсга тушган маҳалларида улардан кўз узиб бўлмасди. Ёши ўта бошлагач, Хушхол додхо бошқа иш билан шуғуллана бошлади. Энди у маҳаллама-маҳалла юриб қизларни ашула айтиш, рақс тушишга ўргатмоқчи бўларди-ю, кўзи олма терарди, яъни мақсади Амир Умархон ҳарамини хурилиқолар билан бойитиш эди. Кейинчалик бу ишга Бибинозни ҳам жалб қилди. Шу-шу, Хушхол додхо билан Бибиноз ҳарамбоп қайсики иш бўлса ҳозир у нозир...

Исматуллабий сипоҳини чорлаб, Хушхол додхо билан Бибинозни топиб келтиришни буюрди. Сипоҳ отга қамчи уриб орқага қайрилди.

Хушхол додхо билан Бибиноз олампаноҳдан орқароқда қолиб, уларни кутаётган вазири калон олдига тезда етиб келишди, топшириқни олишлари билан яна дарҳол орқага қайтишди. Исматуллабий эса олдинга қараб от қўйди. Исматуллабий Амир ~~Умархон қавати~~

га етиб келганида олампадох хушчақчақ, қотиб-қотиб кулар, аҳён-аҳён қора соқолини силаб қўяр эди.

— Сиз тингламадингиз, вазири калон, маликушшуро Фазлий мумтоз байт топибдилар. Яна бир қайтаринг...

Абдукарим Фазлий Намангонийнинг от юзли чеҳрасида хушнудлик пайдо бўлди-да, ўнг қўлини оҳангга моллик ўйнатиб ўқиди:

Зи адлаш ба ҳар мулк зебу ва зийн
Ки мансуҳ шуд даври Султон Ҳусайн.¹

— Бағоят мумтоз байт,— Исматуллабий бир Амир Умархонни ва бир Фазлийни табриклаган бўлди.— Лекин бундай байтларнинг юз минги ҳам сизнинг адолатли ичингиз, эл-улусимизнинг фаровон ҳаётини тўлиқ кўрсата олмайди. Ишонаменким, Абдукарим Фазлий Намангоний чин дилдан битган ғазаллари ва Султонхон тўранинг битиклари денгиз сувининг бир томчисидек гап.

Амир Умархон «тўғри» дегандай бош қимирлатди.

Султонхон тўра Фазлийнинг бир байтидан олампадохнинг боши осмон қадар кўтарилганлигини сезди-да, ўзининг ундан кам эмаслигини намоён этишга киришди.

Ғар Навоидан Адо шеърини ўтказса не тонг,
Шоҳ Умар афзалму ё Султон Ҳусайн Бойқаро.

Амир Умархон бу сатрларни тингларкан, мақтов ёқди ва сахийлиги тутиб, кафтини бир-бирига урди. Олампадох ёнида эшикога ҳозир бўлди.

— Икки зарбоф тўн келтирилсин ва икки шоирим елкасига ташлансин!

Эшикога қўлини кўксига қўйиб узоқлашди. Султонхон тўра билан Фазлий олампадохга таъзим бажо айлашди.

Амир Умархон эса хаёлга чўмди. У боя ҳуриликлар билан кўнгилхушлик қилишни ўйлаган эди. Ҳозир қаршисида Моҳларойим пайдо бўлди. У: «Амирим, бизни унутдингизми?» дегандай, таънаомуз боқиб турарди. Гўё Моҳларойим завжининг кўнглида уйғонган шар-

¹ Адлидан ва ҳар мулкка зебу-зийнат беришидан Султон Ҳусайн даври бахтсизлик бўлиб қолди.

пани сезган, юзида ўйнаган табассум ихтиёрсиз чекинган, бодом қовоқлари бир оз салқин бўлиб, кўзларидаги нур хиралашган эди. Ажабо, шунчалик хафа қилдими? Ахир Моҳларойим кўз очиб кўргани-ку! Бутун борлигини унга бахшида этган, лозим бўлган пайтларда тахт жиловини тутган, кўнгли ўксимасин деб саройга маълум ва машҳур шоиру созандаларни, хаттогу мусавирларни олиб келтирган, тез-тез улар билан мушоира ўтказган ва бу мажлисларда хотин-қизларнинг иштирок этишларига йўл очиб берган эди.

Амир Умархон салтанатини кўкларга кўтарган, унинг юзини ёруғ, феълени кенг этган аҳли сардору аҳли илму шуаро эди. Сардорлари кўзланган вилоятларни бир чўқишда жиловлаб келяпти, аҳли шоир хоннинг овозасини Мағрибдан Маширққача етказиш орзусида қалам тебратяпти, тарихчилар қалами эса кечаги ғалаба онлари-ю бугунги шодлик дақиқаларини муҳрлаш билан банд. Булар кимлар учун, нималар учун қилиняпти! Худди шу ерга келганда Амир Умархон Моҳларойимдан бир оз хафа бўлди. Ахир унинг неки орзу-умиди бўлса, рўёбга чиқарди, тўнғичи Муҳаммад Алнинг билимдон, паҳлавон бўлиб ўсишдан умидвор. Эр кишининг суюкли рафиқасидан холи, яширин юмушлари ҳам бор. Амир Умархон оддий сардоргина эмас, бутун бир ўлканинг хони! Минглаб аъёнлар унинг амрига мунтазир. Ҳа, ҳа, Амир Умархон подшоҳ! У айтганини қила олади, қилиши ҳам зарур ва керак! Моҳларойим, шундай зукко аёл, наҳотки шу оддий нарсаларни тушунмаса!

Олампаноҳнинг оғир хаёлларга фарқ бўлганлигини сезган вазири калон ён-атрофидаги аъёнларга «жим» дегандай бармоғини лабига босди. Аъёнлар, кўриб турибмиз, дегандай бош силкишди. Лекин, орага чўккан сукунатни Амир Умархоннинг ўзи бузди.

— Оғзингизга талқон солиб олганмисиз, вазири калон!

— Буюрингиз, бош устига,— жавоб қилди Исматуллабий.

— Мамат қизиқ шу ердами? Кўнгиллар димиқиб кетди-ку! Ов бошлангунча сиқилиб адо бўлмайлик тагин.

Мулозимлардан бири шу заҳоти Мамат қизиқни қидириб кетди.

Мамат қизиқ Марғилоннинг Тошгузаридан. У эсини танибдики, қўлма-қўл, қизиқчилиги билан нони бутун.

Мамат қизиқ оломон даврасига кирмаёқ дув кулги ёпирилади. Бунинг боиси бор. Юзига эрта ажин тушган, кўзлари чуқур, қора қош. Ана шу қошининг қоралигим, туташлигим, узунлигим, кўз тушган заҳоти беихтиёр кулги қистатади. Мамат қизиқ бияни чоптириб келиб, олампаҳоқ ёнида пайдо бўлганидаёқ Султонхон тўра билан Абдукарим Фазлий қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди. Амир Умархон ҳам Мамат қизиққа ер остидан қаради-ю, чеҳрасига табассум югурди.

— Кўринмайди, десам, панада бия билан олишиб ётган экансиз-да, Мамат!

— Бир қошиқ қонимдан кечгайсиз, онҳазратлари.— Мамат ҳозиржавоблик қилди.— Бундай сарасап солсам, ҳамма каттаконнинг кўнглини овлаш билан овора. Мамат қизиқ қараб ўтирадим. дедим-да, кунимга яраб қолар, деб бияга миндим-қўйдим.

«Гурр» этиб кулги кўтарилди. «Ёмонсан. Мамат, аяб ўтирмайсан», деган гап-сўз оралади.

— Балосан, бало, сенга бас келиб бўлармиди,— деди Амир Умархон.— Бор, бор, биянг ўзинга буюрсин.

— Онҳазратлари, буни ҳам чертиб-чертиб танлаганман, ахир қизиқчига ҳам иссиқлик ёқади-да.

— Бу нима деганинг?

— Онҳазратлари,— деб яна гап бошлади Мамат қизиқ.— Қадим замонда бир кампир қизини узатган экан. Келин бечора кунора келиб куёвидан нолиркан. Кампир унга, куёвинга асал бер, новвот бер, ишқилиб, нимаки иссиқлик бўлса беравер, деркан. Келин онасининг айтганларини қилибди. Охири: «Она, бу, эрнинг ўзи иссиқликми, совуқликми?» деб сўрабди. «Э, қизим-а,— деб жавоб берибди онаси,— эркак киши элликкача иссиқлик, элликдан кейин совуқлик!»

Мамат қизиқ бияси жоловини ён томонга бурди. У орқага ўгирилганда олампаҳоқ Амир Умархоннинг кулгиси ҳамон эшитилар, Султонхон тўра билан Фазлий эса: «Баччағар-ей! Доим боплагани боплаган», дейишар эди.

Амир Умархоннинг кўнгли таскин топди, чуқур нафас олиб, қоп-қора кўзларини қисиб, бўйинни чўзганча олдинга қаради. Бир текис экилган тол ва тераклар кўринди. Демак, Қувасой шу яқин орада эди. Олампаҳоқнинг безовта бўлганлигини сезган Исматуллабий табассум-ла деди:

— Манзилга келиб қолдик, олампаҳоқ. Чодирларни сой бўйига тикишни буюрайинми?

— Маъқул.

Исматуллабий эшикоғага Қувасой бўйига чодир тикишни, тановулга ҳозирланишни буюрди. Эшикоға ўз навбатида мулозимларга гап уқтира кетди.

Кенг ва чуқур Қувасойнинг суви қирғоғидан тошай-тошай деб оқади. Ажриқлар гуллаган, ялпизларнинг ўткир ҳиди таралади. Амир Умархон қорабайир бошини оқим сари буриб чоптириб кетди, Исматуллабий, Султонхон тўра, Фазлий унинг ортидан от қўйишди. Уч-тўрт мулозим ҳам уларга эргашишди.

Қувасой бўйида дошқозонлар осилди, қассоблар қўйларнинг сарасини сўйишга тушдилар. Бир томонда каклик кабобига тайёргарлик кўрилди. Амир Умархон ҳазратлари ва аёнларининг ови бароридан келиб, олиб келинадиган ўлжани пишириш учун ўчоқ қази-ларди.

Баковуллар дастурхон ёзишга киришдилар. Соё бўйида бир-бирига қаратиб чодирлар тикилди. Ўртадаги катта ва баланд чодирга қизил барқут тўшалди, кўрпачалар ташланди, қўша-қўша болишлар қўйилди. Бу — хон ҳазратларининг оромгоҳи эди. Унинг рўпарасида вазири калон Исматуллабий, Султонхон тўра, Фазлий, эшикоға ва бошқа мулозимларнинг чодирлари. Чеккароқда мулозимларнинг кўз остида тургувчи аёллар чодирини ўрнатишарди. Хоннинг нозик кўнглини кўтариш ниятида раққосалар янги рақсларни ижро этишади, турли муқомларни адо этиш пайида изланишади. Созандалар фикжакка жон киритиб, дам булбулдай хониш қилдиришади, дам кўз ёшини оқизгудай фарёд чектиришади. Чирмандачи чирмандасини оловга тобляпти. Мамат қизиқ дам хонимлар даврасида бўлади, дам кўзларини қиё қилиб, қошларини учириб у ён-бу ён юрган Саҳобиддин баччага гап ташлайди. «Қилиғингиз қурсин-ей», деган Саҳобиддин баччанинг йнгичка овози эшитилади-ю, яна гурр кулги кўтарилади. Саҳобиддин бачча бўш келмайди: «Менинг давримда кулиб олинлар, айланайлар». Чирмандачи оловга тобланган чирмандани чертади. Кейин зарб билан ура бошлайди. Фижжак нола қилади. сўнг шўх лапар бошланади. Саҳобиддин бачча белбоғини шартта ечиб бошига салла қилиб ўрайди-да, «Кичкинажон, кичкина»га ўйнаб кетади. У сакраб-сакраб, эгилиб-эгилиб ўйнаркан, йнгичка овози сурнай товушидай нозик ва чўзиқ янграйди.

Кичкинажон, кичкина,
Нӯхатданам кичкина.
Кичкинажон, кичкина,
Тариқданам кичкина.

Доира шаклидаги даврада тинимсиз қарсак чалинади. «Яшанг, Саҳобиддин бачча!», «Қам бўлма, эшиб юборади-я, эшиб!» дейдиганлар кўпаяди. Раққосалар сой бўйида тизилишиб соч ювишади, ўсма оқизишади, ўзини ойнага солиб оро беришади.

Куннинг тафти қайтди. Кунботиш томондан отларнинг қораси кўрindi. Эшикоғаю мулозимлар шошиб қолишди, ноғорачилар, карнай-сурнайчилар икки ёнга тизилишди, раққосалар ҳарир куйлақларини кийишди.

Амир Умархон ҳазратлари аъёнлари даврасида хушнуд келарди. Сипоҳлар отларига биттадан кийик ортиб олишганди.

— Мана бунини ов деса бўлади,— дер эди Амир Умархон.— Яқин орада бунчалик қўлим келмаганди. Бехато урдим-а...

— Мўлжалингиз чакки эмас,— ялтоқланди вазири калон.— Ҳар бир соҳада ўрнаксиз-да, онҳазратим. Кечакундуз омонлик тилаб ётганимиздан бошимиз осмон қадар баланддир, олампаноҳ...

Амир Умархон вазири калоннинг сўзига, «маъқул» дегандай бош силкиди. Бу орада улар манзилга яқинлашган, карнай-сурнай, ноғораларнинг овози қулоқларни батанг қилар, ўртага ташланган туркман гиламида раққосалар хиром айлашар эди. Ҳозир, кун бўйи йўл босиб, айниқса, ов баҳонасида беш-олти тош от чопган Амир Умархоннинг чарчоғи юзига урган, лекин раққосаларнинг эшилиб муқом қилишларидан ана шу чарчоқ ёзилаётгандай эди. Қандай ошуфтаҳол бу жонлонлар! Энг қийин дақиқаларда кўз олдинга келтирсанг, кўнглинг равшан тортади. Мана, бир эмас, ўнлаб раққоса ўз санъатини, йўқ-йўқ, дил тубига яширинган туғёнларини қарашлар, силкинишлар, муқомлар, айлаишлар орқали изҳор қилмоқда.

Амир Умархон ўзига безатилган чодир томон юрди. Йўлида Мамат қизикчи пайдо бўлди, лекин ҳозирги жонлонлар ҳақидаги ўйлар уни хушлатмади. Қўлини силтаган эди, Мамат ўзини четга олди. Саҳобиддин бачча ясама муқом қилиб, қошини учирди, аммо хон ҳазратлари унга ҳам қўл силтади. Чодирга кирибоқ, тўрдаги устма-уст қўйилган ёстиқларга суянди. Муло-

зимлар олампаҳоҳнинг бошидан тақясини олдилар, зарҳал камарини ечдилар.

Вазири калон онҳазратларининг бунчалик ўзгариб кетганлигидан ваҳимага тушиб, шайхулислом Маъсумхон тўрани чорламоқчи бўлганди, Амир Умархон:

— Чоғир,— деди.

Вазири калон мулозимларга чоғир келтиришни буюрди. Амир Умархон чоғир ичгачгина ўзига келди.

— Олампаҳоҳ, нозу неъматлар сизга мунтазир.

Вазири калоннинг сокин ва назокат ила сўзлаши Амир Умархонга бошқача эшитилгандай сезилдими ё ҳозирги лаҳзаларда кўнгли бошқа ҳеч нарса тусамай қолдими, қовоғини осди ва яна:

— Чоғир,— деб буюрди.

Вазири калон чинни косага чоғир тўлатди. Амир Умархон уни қўлга олибоқ бурчакка қаради-ю, чўчигандай бўлди ва: «Кет, кет!» деди.

Исматуллабий Амир Умархоннинг бу сўзларидан ҳайрон бўлди. Аммо, ўзини босиб:

— Онҳазратим,— деди.

Ҳа, чодирнинг бурчагидаги иккита арвоҳ капалак тобора йириклашаётгандай эди. Амир Умархон ўша томонга қаттиқроқ тикилди. Унинг кўзига Ирисқулибий билан Жумабий қайтоқи арвоҳлари кўринаётгандай эди.

Улар ўртасида шундай можаро борарди.

Жумабий қайтоқи. Эй, дунёнинг устуни бўлишга уринган нобакор одам! Қўлингдаги чоғирни ерга қўй-да, бир муддат мен осий банданга қулоқ бер. Алқисса, сени нобакор дейишга тилим борган экан, сўзимдан қайтмагайман. Менинг кўзларимга тик қара. Танидингми?

Амир Умархон (*сесканиб*). Танидим... Сен... сен... Жумабий қайтоқисан-ку! Қандай пайдо бўлдинг сен? А... Қаллангни бўйнингдан жудо этганимга қанча замонлар бўлди?

Жумабий қайтоқи. Ҳа, менман, билиб қўй! Ха-ха-ха!

Ирисқулибий. Мен-чи?

Амир Умархон. Ирисқулибий?

Ирисқулибий. Хотиранг чалғимабди, онҳазратим. Афсус ила надоматлар бўлғайки, сени онҳазратим деб ўтдим. О, сени бошимга кўтаргудай эъозлардим. Хуфя гапларингни ичимга ютиб, садоқат ила

хизмат қилдим. Ана шу садоқат, ана шу муҳаббат бошимни еди. Ҳа, ҳа, бошимни еди! Энди тўғриси айт. Бошимга қилич тортишга сен фармон берган эдинг-а?

Амир Умархон. Ҳа, мең фатво берган эдим, Ирисқулибий.

Жумабий қайтоқи. Менга-чи?

Амир Умархон. Сенга ҳам шундай қилганман, Жумабий қайтоқи. Ахир, икки кўчқорнинг боши бир қозонда қайнамайди.

Жумабий қайтоқи. О, нобакор одам! Бу ёруғ оламда салтанат бошини тутган бирор кимсадан ёруғлик чиқмаса-я! Ўзга юртни хонавайрон, эл-улусни алғов-далғов қилади-ю, хаёли хазинада бўлади. Ол, ол, нобакор одам, марварид, олтин, жавоҳирларни тўпла, бағрингга босиб ёт! Истасанг, оғзингга солиб, сўр! Лекин шуни билиб қўй, ёруғ оламда ноўрин босилган ҳар бир қадамнинг хунини мана бу ерда, фано уйдан бақо уйига равона бўлганингда сезурсан.

Ирисқулибий. Онҳазратим, шу кунларга ет-казганига шукрлар бўлғайки, яна учрашдик. Сен қайси маконга йўл олсанг, ўша ерда бўлдик. Эҳ-ҳе, нималар қилмадинг сен, ягона яратувчи эгамга маълум. Уят, ифлослик ва номуссизликлардан уялиб, юзимизни беркитдик. Лекин, инсон бу қилғиликлардан сармаст бўлиб, ўзини мағрур ва ҳалол санайди-я тагин. Ҳалолмиш, қани, ўзинг жавоб бер, сен муртад ишларингни ҳалол деб санайсанму?

Амир Умархон. Йўқ, қайси юрт эгаси ҳалол экан?

Жумабий қайтоқи. Энди ўзингга келдинг. Эҳтимол, илк бор тўғри сўзлаётгандирсан. Унда, яна тўғриси айт, нега содиқ беқларингнинг бошини танидан жудо этдинг?

Амир Умархон. ...

Жумабий қайтоқи. Сен ўзингни оппоқ кўрсатмоқчи бўлгансан-да, а? Гапир! Бир қориндан таталашиб тушган оғанг Олимхонни тахтдан четлаштириш, биз каби содиқ қулларингга қўлга илингудек лавозимларни бериш мақсадида оғиз кўпиртирган ким эди? Олим замони — золим замони дея айюҳаннос солган ўзингмидинг? Ушанда тахтга минибоқ Ирисқулибий билан мени Тошкент йўлига пистирмага қўйган сенмидинг? Оғамнинг бошини олиб келсаларинг ҳар бирларингга минг тангадан тилла улашаман деб кўпиргандинг-ку! Биз пистирмада неча кун ётганимизни била-

санми? Олимхоннинг аёвсиз олишувларига бардош берганимизни, минг танганинг дардида илоҳиётдан қудрат бахш этишини сўраганларимизни, худонинг амри билан қалласини шартта узганимиздан қувонганларимизни ва бу каллани сенга кўрсатиб хайр-эҳсон ҳамда амал олмақчи бўлганларимизни эслайсанми? Ушанда кўзларинг соққасидан чиққудай қувониб, ҳар биримизни бағрингга босган эдинг-ку! Тонмайсанму?

Амир Умархон. Тонмағайман, Жумабий қайтоқи.

Жумабий қайтоқи. Эл-улус ғамини емайди-ган подшоҳ вақти келганда бошини беркитиб, кетини тутиб беради. Бундан ҳам тонмассан?

Амир Умархон. Тонмағайман, Жумабий қайтоқи.

Жумабий қайтоқи. Мана, ўзингга келдинг, нобакор одам. Яхшиямки, бахтингга Моҳларойимни ато қилибдур. У аёл боши билан эл-улус ғамини еяётганлигини, мадраса-ю карвонсарой солдирарётганини, саройни фозилу олим, шоиру муҳандислар билан бойитаётганлигини билурмисан?

Амир Умархон. Билурмен, Жумабий қайтоқи.

Жумабий қайтоқи. Билурсан, биларсан, локин вақти келганда бир ожиза сифатида қарайсан. Тўғри англадимми?

Амир Умархон. Тўғри, Жумабий қайтоқи.

Жумабий қайтоқи. Яна нега риёкорлик қилмоқдасен? Сенинг бугунги айшу ишратларингни ўрнига қўймоқ учун Бачқирдан бир бева-бечоранинг ожизаси зўрлаб олиб келинганидан хабаринг борми?

Амир Умархон. Йўқ, Жумабий қайтоқи.

Жумабий қайтоқи. Билмайсан, билишни ҳам истамайсан. Негаки, сен иккала кўзи очиқ, аммо дили басир ожиз бандасан.

Амир Умархон. Бундай дейишга қандай ҳақдинг сиғди, Жумабий қайтоқи! Ҳозир каллангни олди-рурмен. Жаллод!

Жумабий қайтоқи. Ҳа, нобакор одам-а, нобакор одам! Билмайсанки, сени ҳайҳотлаб турган эгингдаги кимхоб чопон, бошингдаги тилла жиға. Яна беш-ўн йил шоҳлик қилурсан. Кейин... Шоҳу гадога икки газлик жой кифоядир. Билиб қўйки, бу гиргоҳга бир ўзинг сўппайиб кирурсан. На бошингдаги тилла жиға, на оёгингдаги тилла ковуш асқатур. Ҳа, ҳа, шоҳмисан, гадомисан, барибир.

Ирисқулибий. Онҳазратимнинг феълини яхши билурсан. Жумабий қайтоқи. Бошидаги жиғани олиб қўйса пўстаки бир одам-да. Қачон яхши ақл чиққанди бу бошдан. Қўйиб берсанг, бу нобакор банда ёнбошини тегизмасдан игнанинг тешигидан ўтади.

Амир Умархон. Ҳаддингдан ошма, Ирисқулибий!

Ирисқулибий. Ҳали ҳаддимга етганим ҳам йўқ, онҳазратим. Сен каби подшоҳларнинг фожиаси шундаки, айтганим айтган, деганим деган, деб хом ўйлайдур. Оғзи қийшиқ бўлсаям, хоннинг ўғли гапирсин, деган нақл бор. Сендан ҳайиққанимдан айтаётганим йўқ бу гапларни. Иншоолло, айтганимиз бўлур. Биз тушган чоғга сен ҳам тушурсан. Лекин бу чоҳни ҳозирнинг ўзидаёқ ўзинг кавлаб бормоқдасан. Менинг олдимда қиёмат қарсаң!

Амир Умархон. Қиёмат қарз дейсанми?

Ирисқулибий. Ҳа, онҳазратим. Олло-таолодан хабар келдики, ожизам дарду алам ичида ақлдан озмишдир. Тунов хайит куни бошимга келиб эди. Йиғлади, сиқтади. Нолаларидан бағрим эзилди. Мен унга: «Бор, онҳазратимнинг оёқларига йиқил, менга аталган минг танга тилланинг ҳеч йўқса биттасини берсин», дедим. Шунда ожизамнинг фарёди қулоғимга элас-элас эшитилди. «О, амирнинг пуч ваъдаларига қўйини тўлдирган султоним, сиз битта тилла танга сўра дейсиз-а, Яссини талотўп қилганда бева-бечораларнинг олдиларини тўсиш учун бир парча латта жоман кимхобдан қадрли бўлганини билсангиз эди! Шу подшоҳдан ёруғлик чиқармиди», деса-я! Бу хабарни Жумабий қайтоқига етказдим. «Э, Ирисқулибий,— деди у қўлини силтаб,— сўзининг уддасидан чиқолмайдиган одамга ишониб бўладими? Бугун гапириб, эртасига тонадиган одамдан у дунё-бу дунё ҳазар қиларкан. Шунча даври даврон суриб ўтган подшоҳ нима қилди-ю, Амир Умархон нима қила оларди?»

Амир Умархон. Нима қил, дейсан, Ирисқулибий?

Ирисқулибий. Менинг сўзимга кирганимда, бошимни танимдан жудо қилдирмасдинг.

Амир Умархон. Утган ишга саловат, Ирисқулибий.

Ирисқулибий. Қинғир ишнинг қийинги қирқ йилдан кейин ҳам билинади, шунини унутма, онҳазратим. Сенга ақл ўргатишни даъво қилаётганим йўқ. Подшоҳ-

ларнинг фожиаси шундаки, зигирча ақли билан дунёни тебратурман деб ўйлайди. Алқисса, ўзганинг фикри-зикрига итоат қилмайди. Тўғрими?

Амир Умархон. Тўғри, Ирисқулибий.

Ирисқулибий. Шунинг қулоғинг билан ҳам тингла, чап қулоғинг билан ҳам тингла, салтанатнинг туби тешик, жабру жафо чеккан минглаб бева-бечора гўрингга ёшт қалаяпти. Умрнинг охири ҳам бор. Бошингдаги тилла жиғанг ёстиқликка ҳам ярамайди. Бу дунёни кўрган одам сифатида сени ёнгинамга чорламоқдаман. Кел, кел!

Амир Умархон. Кет, кет!

Вазири калон ҳалидан бери Амир Умархон ҳазратларининг босинқираётгандай ҳолатини зарҳал парда ортидан кузатиб турарди-ю, дардига дармон бўлиш имконини топа олмасди. Шу аснода Хушхол додхо билан Бибиноз қадам ранжида қилиб қолишди. Улар Бачқирдаги нозанинни не азоб-уқубатлар билан қўлга киритишгани-ю, Қувасойда чўмилтириб, поклантиришгани, хушбўй ҳидлари кўнгилни чоғ, дилни равшан этишга мослигини айтишди. Вазири калон сассиз ичкари кирди ва:

— Онҳазратим,— деди.

Амир Умархон вазири калонни интиқлик билан кутаётган эканми, у кўриниш бериши билан:

— Чоғир, чоғир,— дедию, вазири калоннинг қўлидаги чинни косага қўл узатмаёқ пинакка кетди.

Амир Умархон эрталаб уйғонганида кун ёйилиб қолган эди. Боши зилдек оғир, қовоқлари солиқ, қулоғи шанғиллайди. Қўрқа-писа «арвоқлар» томонга кўз ташлади. Бурчакда боғланган арқоннинг икки учи худди капалакка ўхшаб учаётгандек эди. Ҳозирнинг ўзида мулозимини чақиртириб ана шу «капалак»ни тилкапора қилишни буюрмоқчи эди, дилидаги ўйни ташига чиқаришни эп кўрмади. Ўзини андак босиб, беихтиёр қарсақ чалди. Мулозимлар чопиб киришиб олампаҳонинг юз-қўлига сув тутишди, кийинтиришга киришишди. Баковуллар дастурхон ёзишга, ноз-неъматларни қўйишга ошиқишди. Вазири калон Исматуллабий, Султонхон Тўра Адо, Абдукарим Фазлий Намангоний тавозе билан кириб келишди.

— Андек ҳаяллаганимиз учун афв этгайсиз, онҳазратим. Кеча сиз билан бўлиб...

Амир Умархон ҳазратлари вазири калоннинг сўзидан кечаги Ирисқулибий, Жумабий қайтоқи билан ўзи ўр-

тасида бўлиб ўтган можародан бохабармикин дегандай сесканди-ю, кейинчалик сўзини давом эттира олмагани учун ҳовуридан тушди. Демак, сезмаган! Қандай сезсин! Ирисқулибий, Жумабий қайтоқи қаёқда-ю, вазири калон Исматуллабий қаёқда! Ирисқулибий бир сўзли, дўлвор, билаклари йўғон ва кўкракдор эди. Жумабий қайтоқи дароз, узун бурун, қора соқолли, пешонаси кенг, девсифат эди. Унинг чангалидан бирор одам қутулолмасди. Вазири калон Исматуллабий ўзини вазмин тутади-ю, баъзан Саҳобиддин бачча сингари қилиқлари кўпчиликнинг энсасини қотиради. Амир Умархон давранинг тўрида чордана қуриб ўтираркан, ўнг томонда кийик гўштини чапиллатиб чайнаб, кўзи юмилиб бораётган вазири калонга, бошини хиёл эгиб, кўзини бир нуқтага тикканича янги ғазал байтларини тераётган Фазлийга, оқ оралаган соқолига ёпишган ёғни сидираётган Султонхон Тўрага бирма-бир қаради. Вазири калон кўзини йиртгудай очиб, не машаққатлар билан олиб келинган «балиқ» ҳақида сўзламоқчи эди, ҳозир мавриди эмаслигидан тилини тийди. У Амир Умархон ҳазратлари уйқуга кетгач, мулозимларига кўз-қулоқ бўлишини тайинлади-да, Бибинозни топтирди. Бибиноз Хушхол додхо билан етиб келди-ю, таъзим бажо айлаб: «Кўнглингиз нени тусайдир, пирим?!» деди. Вазири калон бачқирлик жонон тўғрисида ҳеч кимга оғиз очмасликни буюрди ва Дилдорбегимни чодирга кириштишни тайинлади. Бибиноз билан Хушхол додхо: «Тилагингиз ўринланур, пирим», дейишди-ю, жойидан кўзғалишмади. Бунинг сирини вазири калон биларди. Кўзларини чақчайтириб, айёрона кулган бўлди-да, чўнтагидан тилла танга олиб, икковига улашди. Шундагина Бибиноз гап учирди:

— Сизнинг дилингиз завқланур, бизнинг эса киссамиз.

— Ҳа-а, уччига чиққан айёрлар!

Бибиноз кўкракларини силкитиб, қош қоқди. Хушхол додхоннинг қилиқлари ҳам ўзига ярашган, лекин айёрлиги устун эди.

Вазири калон Исматуллабий гулхан шуълаларида мулозимларнинг қозон-товоқ йиғиштираётганини кўриб, нарироқдаги Саҳобиддин баччанинг қийқириқларига, Мамат қизининг аскияларига парво қилмай, Қувасой бўйлаб юрди. Сувнинг қирғоққа шалоплаб урилгани эшитилади, чигирткалар тинимсиз чириллайди. Осмондаги юлдузлар худди уларни томоша қилаётгандай

жимир-жимир қилади. Вазири калон бир оз юрди-да, сой бўйида таҳорат олди. Муздай сув сескантирди-ю, сал ўтмай роҳатланди. Кейин чодирига қайтди. Чодирда уни Дилдорбегим кутарди.

Амир Умархон ҳазратлари бехосият жойда туришни эп кўрмади.

Чодирлар йиғиштирила бошланди. Навбатдаги манзил Шаҳрихонга белгиланди.

Кеча оқшомдан бери Амир Умархоннинг кўнгли ғаш на вазири калон, на Хўжа калону шоирига ёрилишни истайди. Вазири калон безовта хоннинг кўнглини овлаш пайида. Лекин хонга ҳеч нарса маъқул бўлмапти. Мамат қизиқни чорлаб кўрди, ёқмади. Сахобиддин баччага қарамади, раққосаларнинг хиромига қовоғини кўтармади. «Қизиқ, олампаноҳни нима безовта қилди?— ўйларди вазири калон.— Қандай қилиб кўнглини кўтарсак экан? Бунақада сил бўламиз, шекилли». Амир Умархон отга миндию қамчи босди. У кеча оқшом чодирда кўринган арвоҳлар ёнидан тезроқ йироқлашишни истарди. Аъёнлари даврасидан анча олдинга ўтиб олди-да, орқасига қараб қўйди. «Яхши бўлди, ҳосиятсиз ер», пичирлади лаблари. Кейин хаёлига Жумабий қайтоқи билан Ирисқулибийни келтирди-да, ғазаб отига минди. «Мени галварс деб ўйлагансан-да, Жумабий қайтоқи! Сендан ҳаракат — мендан баракат. Акамнинг кўзига чанг солмаганимда бу даври даврон қаёқда эди. Олимхон золимлик қилавериб, эл-улуснинг қаҳрига қолган бўлса, менда нима айб? Кейин, кейин, ўғиллари бўй чўзиб, эр етиб қолганди. Уларни ҳам қиличдан ўтказмаганимда бошимни ейиши турган гап эди». Шунда Жумабий қайтоқи билан Ирисқулибий асқотди. Дўппи олиб келишни буюрса, бошни қўшиб келадиган содиқ беклари эди. Улар махфий ишни адо этардилар-да, «яна буйруғингизга мунтазирмиз», дегандай бош эгиб, тиш қайрардилар. Бу икки бекнинг важоҳати кўрқинчли эди.

Салтанат жиловини қўлга киритган Амир Умархон эл-улус олдида соф ва оқкўнгил бўлиб кўринишни истарди. Бунинг биргина йўли бор. Олимхон, унинг аъёнларию фарзандларининг қатл этилиши сирлигича қолиши керак. Бунинг учун Жумабий қайтоқи билан Ирисқулибий орадан кўтарилиши зарур. Хаёлига келган бу фикрдан Амир Умархоннинг кўнгли таскин топди. Жумабий қайтоқи, Ирисқулибийнинг боши танидан

жудо қилиндию эл-улус олдида Амир Умархон аза очди.

Салтанат — уч бошли аждарҳо. Унинг бир бошидан олов пуркалади, иккинчисидан кин, гина, бўҳтон ёғилади. Учинчисининг боши доим эгик. Бунинг устига, от оғзига сувлуқ солингандай тахта тикиб қўйилган. Унинг оғзи очиб қўйилса, эл-юрт фаровон бўлармиш, тўкинчилик ҳукм сурармиш, бой киму бева-бечора кимлигини ажратиш қийинлашармиш. Салтанатга эришган ҳар бир ҳукмдор учинчи бошни баланд кўтариб, оғзидаги тўсиқни олиб қўймоқчи бўларкану кейин, кейин дея орқага суриб, биринчи бошдаги оловни пуркашга турсаркан.

Амир Умархон ана шу уч бошли аждарҳо салтанатнинг биринчи ва иккинчисини бошқариб турибди. Моҳларойим учинчи бошини эгалламоқчи бўлди-ю, лекин Амир Умархон имкон бермайди. Шундай бўлса-да, Моҳларойимнинг қувончи чексиз. Амир Умархон ана шу қувончига шерик, аммо отни чоптиргани қўймайди. Чопқир отни минсангу жойингдан қўзғалолмасанг соврин ололмайсан. Амир Умархон Моҳларойимни худди шунга ўхшатар, ўхшатардию, «яхши, яхши», дея кўнглини кўтариб қўярди.

Шаҳрихон Қувадан ўн икки тош йироқ. Ҳозир йиғиштирилган чодир пешинда Шаҳрихонсой қирғоғига тикланади. Шаҳрихонни, айниқса, Шаҳрихонсойни ўйлаганда Амир Умархоннинг кўнгли ёришгандек бўлди. Унинг кўзига югурган табассумдан вазири калон хотиржам бўлди. «Хайрият, олампаноҳнинг ичи ёришди», дегандай атрофдагиларга фахр ва ғурур билан қараб қўйди. Унинг бу қарашида бугунги куннинг ҳаяжонлари аксини топмоқда эди. Ахир, Шаҳрихон Амир Умархоннинг муборак номига қўйилган «Хон шаҳри, хон шаҳри» дейилди-ю, Шаҳрихон бўлди-қолди. Амир Умархон бундан тўрт йил муқаддам ов қилиш баҳонасида Кампирравотгача борган, бу ердаги мўл-кўл сувни кўриб, сой қазишни буюрган эди. Икки йил ўтгач, хоннинг номи билан аталувчи Шаҳрихонсойдан сув тўлиб оқа бошлади. Сув бор жойда ҳаёт бор. Яқин ўртадаги қақраган ерлар жонланди, мева боғ-роғ маконига айланди. Яшиллик Амир Умархоннинг дилини ёритди. Уратепадан ҳайдаб келинган Уттизадирдаги оқ уйлик вакиллар Амир Умархон пойига бош қўйиб, яқин орада қапатикиш тўғрисида ялиниб-ёлвордилар. Амир Умархон

қовоғини солган эди, шайхулислом Маъсумхон тўра уни ғазаб отидан туширди.

— Улар ҳам биз сингари муслиму муслималар, он-ҳазратим. Бошпана қуришга рухсат этсангиз, эл-юрт кўпаяр, дон-дун кўпаяр, хазинамиз кўпаяр.

Амир Умархон шайхулислом Маъсумхон тўранинг гапини кесмас эди, «рухсат этгаймиз», дегандай бош силкиди. Минг-минглаб оқ уйлик ўратепаликлар Шаҳрихон бўйида бошпана солишга киришдилар.

Чопарлар Шаҳрихон ҳокими Ҳожи тўрага Амир Умархон ҳазратлари ташриф буюраётганлигини айтиб улгурган эдилар.

Ҳожи тўра Шаҳрихонсой бўйидаги Баландмачитни кўздан ўтказиб, Камолтепа бўйлаб Қува йўлига пешвоз юрди. Амир Умархон ҳазратларининг келиши Ҳожи тўра учун бамисоли тўй эди. Завжаси оғасининг хабарини эшитибоқ мулозимларнинг кетини ер искатмас, ҳали қўй сўйдирган, гўштини бир ёнга, ёғини бир ёнга олган, тансиқ таомлар пиширишга ундар, уч-тўрт мулозимга тангабалиқ овлашни буюрган, кимлардир тустовуқ, каклик, бедана тутиш билан банд эди. Ҳожи тўра Амир Умархон ҳазратларининг бу хонаи хосда кам бўлишини сезар, келган ҳамона ов баҳонасида чўлларга чиқиб кетишини биларди. Ҳожи тўра шу гапни ожизасига учирма қилди-ю, балога қолди.

— Ойда, йилда юз кўришаётган жигаримни кўп кўряпсизми?— деб бидиллади завжаси.

Ҳожи тура бошқа гап ортиқча эканини сезиб индамади. Шунда ҳам ожизасининг оғзи тинмагач:

— Нима буюрадилар, жоним?— деди.

— Менинг бир жигаримгина келаётгани йўқ. Шуни ҳисобга олдингизми? Қўқон хони Амир Умархон ҳазратлари аёнлари билан ўз шаҳри Шаҳрихонга ташриф буюрадилар. Уч-тўрт қўзингиз урвоқ ҳам бўлмайди. Кейин пичоқчилар маҳалласини тартибга солинг. Одам ўтгудай бўлса чанг ютаман дейди. Уч-тўрт мешкопчи ухламаса ухламабди-да.

— Айтилган. Камолтепа йўлигача ёғ тушса ялағудай тозаланяпти.

Ҳожи тўра Амир Умархон хонаи хосини яна бир кўздан кечирди, кўнгли ўрнига тушиб аёнлари сари юрди.

Кун тиккага келган. Мешкобчилар ҳамон кўчаларга пақирлаб сув уради, кўтарилган чанг бир оз муаллақ айланади-да, ер бағрига ёпирилади.

Шаҳрихонсой суви тип-тиниқ, илонг-билонг ўйнаган

балиқлар кўринади. Сув ялайверганидан тошлар ялтираган, чекка-чеккаларда қамиш попилтириқлари саргайган.

Сувга туфлаш, сой бўйида кир-чир ювиш гуноҳ. Одамлар етти думаласа тоза бўлади дейишиб, шундоққина сой лабига бағрини берганча мириқиб-мириқиб сув ичишади.

Қува томондан одамларнинг қораси кўринди. Ҳожи тўра қаватидаги аъёнларига, тайёргарлигини кўр, дегандай ўғирилди. Карнайчи карнайини тўғрилашга тушди, сурнайчи сурнайини лабига босди. Орадан кўп ўтмай «Бошлансин» деган буйруқ бўлди. Атрофни карнай-сурнай, ноғора овозлари босиб кетди.

Ҳожи тўра отдан тушиб, жиловини сипоҳга тутди. Ен-веридаги аъёнлар ҳам унга эргашди.

Амир Умархон вазири калон Исматуллабий билан олдинда от чоптирганча келарди. Улар Ҳожи тўрани кўришгач, жиловни тортишди. Ҳожи тўра Амир Умархоннинг қорабайири жиловидан ушлаб:

— Хуш келибдилар, онҳазратим. Муборак номлари билан аталган шаҳарга, қадамларига ҳасанот!— деди.

Амир Умархоннинг чеҳраси ёришди. Ҳожи тўра вазири калон томон хиёл этилиб салом берди. Сипоҳ эпчиллик билан саманини келтирган эди, бир сакраб эгарга қўнди. Шаҳрихонликларнинг карнай-сурнайи ҳамон янграр, бу юртга подшоҳи аъзам ташриф буюраётганидан ҳамма миннатдор эди. Яккатут, Тожикқишлоқ томондан ёш-яланг, қари-қартанг тўпланиб улгурган.

Хўжакалон Султонхон Тўра билан Абдукарим Фазлий Намангоний отларини ниқташиб онҳазратга яқинлашишди. Ҳожи тўра от бошини орқага буриб, улар билан кўришди. Орқа томондан келаётган одамларнинг ҳисоби йўқ эди. Вазири калон эшикоғани чорлаб, чодирлар Шаҳрихонсой бўйига тикилиши лозимлигини уқтирди. Эшикоға таъзим қилиб орқага ўғирилди. Ҳожи тўра олампаноҳ учун хонан хос ҳозирланганлигини, завжаси оғасини интиқлик билан кутаётганини билдирди. Амир Умархон совуққина бош силкиди. Ҳожи тўра олий мартабали меҳмонларни Баландмачит ёнидаги хонадони сари етаклади.

Шаҳрихон ҳокими Ҳожи тўра Баландмачит ёнидаги пичоқчилар маҳалласи муюлишидаги сайхонликка иморат солган, бир томони бозор, бир томонидан Шаҳрихонсой ўтар, сойдаги чархпалак тинимсиз сув тў-

кар, мана шу тиниқ сув ҳовлидаги ҳовузни тўлдириб чиқиб кетар эди. Айни саратонда ҳам бу ерда ғир-ғир шабада эсаётгандай роҳат бағишлайди, Ҳожи тўра кўп вақтини ҳовуз бўйида ўтказди.

Ҳожи тўра кечадан бери меҳмон кутиш маросимини ўйлаб, кичрайиб кетгандай эди. Бунинг устига, завжасининг инжиқликларини кўтаришга ор қилар, силтаб ташлай деса, бир имо билан ҳокимликдан қуруқ қолиши тайин эди. Шунинг учун Ҳожи тўра тили учиди бўлса ҳам завжасига ялтоқланар, ичида волидасигача қолмай ҳақоратларди.

Шаҳрихон дўппидеккина жой, лекин кўчаларига одам сифмайди, косиб, пичоқни, тақачи, мисгар, қадоқчи дўконларида савдо-сотик узилмайди. Паранжи ёпинган хотинлар иккитадан дўппини бошига қийшиқ кийишиб, харидор қўл чўзса, дарров савдолашади. Қўқон, Марғилон, Қува, Наманган, Косонсой бозорларида учрамайдиган матоҳлар бу ердан топилар, шундан бўлса керак, ишнинг кўзини биладиган савдогарлар отнинг бошини Шаҳрихон томон буришар эди. Шаҳрихонликлар савдо-сотикқа уста, ширин сўзи, муомаласи, ибораси билан харидор кассасининг ичида турган тангасигача қоқлаб олади.

Дарвоза ёнида пайдо бўлган хонадон бекаси остонага барқут поёндоз ёзди. Амир Умархон поёндозни босиб ўтиб, ичкари кирди ва синглисининг интиқ кутаётганлигини кўрди. Яшил барқут кўйлак кийган сингил оғаси билан ҳуш тавозе-ла саломлашди, сўнг қўлини елкасига қўйиб силади.

— Хуш келибсиз, оға! Сизни кўрадиган кунларга етказганига шукр! Ойим бардаммилар, Муҳаммад Алихон катта йигит бўлиб қолгандир?

— Қуллуқ!— Амир Умархон қора соқолини силаб қўйди.— Узингиз омонмисиз?

— Шукр, оға, шукр! Марҳамат, уйга киринг. Келинлар, меҳмонлар!

Амир Умархоннинг бу ерда кўп қолгиси йўқ эди. сингилни бирров кўраману чўлга овга чиқаман, деб ўйлаганди. Бу ҳақда вазири калонни огоҳлантирган эди. Ҳожи тўра кетма-кет таом киритиб, меҳмондорчиликни атайлаб чўзмоқчи, чоғир, май билан қизитмоқчи, кейин Шаҳрихоннинг машҳур ҳофизларига мақом айттирмоқчи бўлди. Лекин Амир Умархон вазири калонга қаради. Бунинг сезиб Исматуллабий:

— Энди бизларга рухсат, Ҳожи тўра,— деди.

— Келиш меҳмондан, рухсат бериш мезбондан, тақсир! Олампаноҳ, ғариб ошенимизга бир мартаба қадам ранжида қиладилару тузук-қуруқ чой ичирмай рухсат берамизми! Бу ғоят катта гуноҳ саналгай!

— Уч-тўрт кун шу ердамиз, Ҳожи тўра.

— Шундай бўлса ҳам, онҳазратим!

Амир Умархон ўрнига вазири калон жавоб берди:

— Онҳазратимнинг инон-ихтиёрлари ҳали-ҳозир овда! Бундай чўл шамолида от чоптириб кийик овла-масак чарчоғимиз ёзилмайди.

— Маъқул, маъқул!— Амир Умархон бош силкиди.

Дастурхонга дуо ўқилди. Меҳмонлар бирин-кетин ташқарига чиқдилар.

Қуёш анча пастлаган, авжи ов пайти эди. Амир Умархон остонага қадам қўйганда синглиси ўзига чорлагандай бўлди. Амир Умархон гулгожихўроз, райхон ва хинолар ўсиб ётган ҳовуз сари юрди. Олти қиррали айвон ёнидаги сўрига ўтирди.

— Сизга ғоят муҳим хабарни етказмоқчи эдим, оға,— секин гап бошлади сингил.— Биламан, дидингиз нозик, мартабангиз улуг. Илоҳо умрингиз узоқ бўлсин, кечаю кундуз оллоҳдан шунни тилайман. Айтишларинча, Моҳларойим салтанат ишларига аралашар эмиш, номаҳрам шоирлар даврасида мушоиралар қилармиш...

Бу гап Амир Умархон вужудини ўртаб юборди. Моҳларойим салтанат юмушларига аралашмас, мадраса қурилишини подшоҳи аъзам марҳамати ила олиб борар эди. Лекин Амир Умархон орқаворатдан маликаи муҳтарама ҳақида мана шундай фитна-фасод гапларни эшитиб қоларди. Тўғри, саройда тез-тез мушоиралар бўлар, ўнлаб сарой шоирлари даврасида Увайсий, Маҳзуна, Моҳларойим ҳам иштирок этишар, гали келганда янги битилган ғазалларини қироат билан ўқишар эди. Бунга ўзи йўл очиб берган, баъзан танҳо қолган дақиқаларида Моҳларойим битикларини кўздан кечирар, айрим жойларига қалам урар, ана шу тузатиш билан ғазал янада жаранг касб этар эди. Шунинг учун ҳам Моҳларойим «Устози аввалимиз» деб Амир Умархонга эркаланарди. Шуларни ўйлаб, Амир Умархоннинг қовоғи осилди.

— Сиздан фисқи-фасод гап чиқишига ишонмасмен! Сингил гап буёққа бурилганидан безовталанди.

— Мен бошқа хусусда сўзламоқчи эдим, оға.

— Хўш...

— Шаҳримизда Ғозихўжа отлиқ мусофир истиқомат қилур. Уратепадан келиб қолган. Шу кишининг ғоят кўҳли қизлари бор. Хонпошша ойим дейдилар.

Амир Умархон бош эгди. Сингил оғасига раво кўриб-дими, демак, гап бор.

— Шу ҳурилиқони сизга илингандим. Кўз демаган ўшанда, қош демаган ўшанда. Бир кўрдиму суқим кирди. Саройнинг эрка маликаси бўлишга арзийди.

— Қаердан дедингиз?

— Уратепадан. Лекин, рости, ҳали ёш, аммо дўппи билан урилса йиқилмасдир. Чиройи борнинг нози бор. Боши боғлаб қўйилмаса, биров илиб кетмасин, дейман.

— Яхши айтдингиз. Маъқул. Буёқдан саросоп солиб туринг. Аммо, арғамчини узоқ ташланг.

— Бош устига, оға.

Амир Умархон шошиб дарвоза томон юрди. Ҳозир унинг хаёлидан овдан кўра Хонпошша ойимнинг жамоли жой олган, ўша дилоромни тезроқ кўриш иштиёқида тўлғонар эди.

3. Фироқ

Шарафиддин тун бўйи тўлғониб чиқди.

Хаёлига Адолат келаверди, келаверди. Ана шу зимзиё тунни ёритиб, яримта ой шаклида чиқиб келади. «Мана, мен, Шарафиддин ака», деяётгандай қўл чўзади. Шарафиддин ушлаб олмоқчи бўлади, лекин Адолат яримта ой қасрида секин-аста сузиб юқорилайди.

«Ушланг, ушланг», дейди Адолат. Сўнг, қўли етмаётганидан ўкинади: «Ушланг, Шарафиддин ака, лафз берганман сизга».

«Ҳозир, Адол, ҳозир...»

Шарафиддин шошиб дарвоза ёнига шоти қўйди. Деворга тирмашиб чиқиб, яна қўл чўзди. Оёқ остидаги пахса девор уқаланиб, йиқилаёзди. Мувозанатини тўғрилагунча ой анча кўтарилиб қолганди.

Шарафиддин оёқларини солинтириб ўтирди-да, уввос йиғлади. Бир олислаб бораётган Адолатга қарайди, бир ўзининг ҳозирги ҳолидан ўкинади.

Бу не кулфатки, севгилиси чорласа-ю, у йўл топиб боролмаса.

Бу не йўлки, ошиқ-маъшуқни икки томонга айирса.

Бу не замонки, ўз тенгингни тополмасанг, дардингни айтолмасанг.

Бу не салтанатки, ҳамон бўйни йўғонларнинг ошиғи олчи.

Бир чети учган чиннидай ой бутун оламни ёритади-ю, биргина Шарафиддиннинг кўнглини чароғон этолмайди. Алҳазар, алҳазар! Юлдузлар жимир-жимир этади, ёнига чорлайди. Лекин муздай, совуқ.

Ой булутлар орасига кирди. Ёруғ оламни ҳам Шарафиддиннинг кўнгли янглиғ қоронғилик босди.

О, телба дунё, тескари замон, чархпалак умр!

Биз бева-бечораларни қачонгача алдайсан, қачонгача кўзимизни сўқир, қулоғимизни кар қиласан? Қачонгача йўлимизни аждарҳодай тўсасан? Жавоб бер, фалак!

Осмону заминдан садо келди.

— Ўзингни бунчалик қийнама, бола! Яратганнинг ўзи буюрса, менда нима айб? Ҳар бир банда дунёга келмасидан қирқ йил бурун пешонасига тақдирини ёзиб қўяди. Пешонангда ёзилганини кўрасан, бола.

Шарафиддин шошиб қолди.

— Тонг маҳалим ҳақ десам, ётаримда ҳақ десам, ростини айт, менинг пешонамга нелар ёзилган? Утинанам, ёлвораман, фақат тўғриси айт!

— Сенинг пешонанггами? Сенинг пешонанг... Ха-ха-ха...

Осмону замин қалдираб кулгандай бўлди.

— Айт, айт, айт!..

— Сенинг пешонанг, сенинг пешонанг...

Шарафиддин чўчиб уйғонди, кўзларини катта-катта очиб, ён-верига қаради. Ҳеч вақо йўқ. Пешонасини ушлади. Иссиқ... Осмонга кўз югуртди. Яримта ой тиккада, юлдузлар милтиллайди. Теварак-атрофда чигирткалар тинимсиз чириллайди, шабада терак япроқларини бир-бирига уриб ўйнайди.

Шарафиддин ўрнидан турди. «Менга нима бўлди?» дегандай, у ён-бу ёнга қаради. Дарвоза ёнидаги шотига кўзи тушди. Шундоғича турибди. «Босинқирадиммикин? Ё Адолатни ўйлаганимданмикин?» Адолатни эслади-ю, кўнгли ёришди.

«Адолат, Адолат! Сени ўйлаяпману вужудимга сифмаяпман. Юрагим дукирлаб уради. Худди маконидан учиб чиқадиган янглиғ. Нега шундай? Ана, сен кулясан. Лабларинг хиёл чўзилиб, чеҳрангга табассум югурапти. Ана, турмакланган сочларингни ўйноқларинг-да, кейин шиддат билан орқангга ташларинг. Ҳай, ҳай, Адолат, нозик белларингга қаттиқ ботмасин.

Жоним ачийди менинг! Яна бир зум шундай тур. Сенинг қарашларинг, мужгонларинг, қайрилма қошларинг... Ҳай, ҳай, одам боласи ҳам шунчалик гўзал бўладими? Яна бир қараб олай. Йўқ, йўқ, тўймайман, тўймайман, Адолат!»

Шарафиддин ўзи билан ўзи тиллашаверди, тиллашаверди. Ҳар сафар Адолатни эслаганида уйқуси қошиб, дили яшнайти, қувнайти, яйрайти. Қанийди ҳамиша шундай юрса. Бундан ортиқ бахт борми? Шарафиддин маст эди. У ҳали севгилисининг юзига юзини қўймай, лабига лабини босмай сархуш эдики, буни фақат ўзигина биларди. Гарчи шу паллада Адолат йироқда бўлса ҳам, Шарафиддин унинг овозини тинглар, бўйинларидан, юзларидан анқиётган муаттар ҳидни туяр эди. Ана шу ҳид уни маст этмоқда эди. Шу ҳиддан у тинимсиз тўлғонарди.

Йигит ухлолмади. Ухлай олмасди ҳам. Шундоққина рўпарасида Адолат ноз-карашма қилса-ю, Шарафиддин ухласа? Ухлаб бўлти! Агар Адолат рози бўлса, бутун умрини термилиб ўтказди. Йўқ, йўқ, катта кетаётгани йўқ. Унинг қўлидан келади. Адол... Адол... Шарафиддин дарвоза томонга қаради. Худди ўша ерда Адолат тургандай эди. Кўзини терскай томон бурди. Адолат шошиб бу ёққа ўтди. Ойга тикилди. Адолат ойда ҳалинчак учяпти. Уйга кўзи тушди. Эшикдан салом бериб Адолат чиқиб келяпти. Адолат, Адолат... Йигит қайси томонга термулмасин, кўзига Адолат кўринаверди. Адолат, сени севаман! Сени соғинаман, сенга талпинаман, сиғинаман, Адолатим, Адолат!

Шарафиддин бўйрадек ҳовлида юраверди, юраверди. Осмоннинг бир чети олов ёқилгандай ёриша бошлади. Сўфи азон айтди. Қушлар чуғурлашди. Шарафиддин субҳидамдан Адолатни кўриш иштиёқида кўнгли ёришар, дили тобора тўлқинланар эди. У юз-қўлини ювибоқ қумғонга ўтин қалади. Теша билан ўтинларни майдаларкан, хаёлидан Адолат кетмаётгани учунми, бош бармоғини учириб юборай деди. Кейин ўзини тутди. «Нима қиляпсан, Шарафиддин? Ҳозир яна бир соатлардан сўнг учратасан. Нега бир соат? Нега ярим соат эмас, нега ҳозирмас?» Шарафиддин дастурхон ёзиб, яримта кўмоч, чеватини чойга ботириб еди. Тўғриси, у ҳам ўтмади, апил-тапил юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан турди. Остона ёнидаги кетмонни елкага қўйиб, дарвоза томон юрди. Унинг уйи шундоққина далага туташ, томорқа четидаги яқинда барги кесиб олинган тут да-

рахтлари яна навниҳол новдалар чиқариб улгурган эди. Шарафиддин тут оралаб илдам боряпти, ҳозир, ҳозир, худди шу ерда Адолатни кутади. Аввалги сафар худди шу ерда учратган, шу ерда дил розини айтган эди. Энди нима деркин? Биргина сўзини интиқ кутяпти. Ҳа, дермикин? Ё уялинқираб бош силкирмикин? Майли, бир кўрсам бўлгани. Кўзларига тўйиб-тўйиб олай. Кечгача белимга қувват, қалбимга роҳат бағишласин. О, унинг нигоҳи! Келади, тунлари тинчлик бермаган ўша дил ошуфтаси ҳадемай юз кўрсатади. О, Адолат, Адолат...

Кун икки терак бўйи кўтарилиб, елкаларга игна санча бошлади. Хайрият, бугун ҳам куннинг тафти иссиқ. Шу кунларда ҳароратнинг кўтарилгани яхши. Ариқ оқсоқолга тош отган кунининг эртаси ерига сув тараган, гўзалар бўлиқ, дуркун ўсар, ғуж-ғуж гуллаб кўсак бойлар эди.

Кеча Усмонбой қалампирнусха дўппини чеккасига қўндириб, уч-тўрт қаролга: «Яхши ишламасанг, паттангни қўлингга тутқазаман», деб ўдағайлаб ўтганди. Шарафиддин ерига келганда туриб қолди, тўғриси, ҳанаси келди, ерлари текис, гўзалари ҳам атай тарашлангандай... «Бу етимнинг кучи тегирмон тошни айлантиришга етади». Хаёлидан шу ўй ўтди-ю, индамади. Гапиргудай бўлса, талтайиб кетади. Талтайса талтайсину, ишқилиб, Ариқ оқсоқолга ўхшатиб тош отмасин. Ким кўриб ўтирибди. Кейин ўзини босди. Бирор қарол тош кўтаргудай бўлса, бошида тегирмон тоши юргизарман. Билиб қўйсин, Усмонбойнинг қандай ишларга қодирлигини! У гўзаларга суқ билан қараб ўтиб кетди.

Шарафиддин тутзор остида омон тишини лойдан тозаларди-ю кўзи йўлда, хаёли Адолатда эди.

Нима бўлдийкин? Ухлаб қолдимкин? Муродали отанинг ҳам дарағи йўқ. Хабар олсамикини? Ҳали-замон келади. Мана шу кўзларимни ўйнатиб келади.

Вақт ўрнида тўхтаб тургандай эди. Шарафиддин яна тутқатор этагига қаради. Шарпа кўринмади. Ўзини иш билан овутомқчи бўлди. Ҳўкизни омонга қўшди. «Ҳў, жонивор», деб гавронни кўтарди. Ҳўкиз эриниб юра бошлади.

Тутқатордан Абдулаҳад ҳовлиқма югуриб келарди. Шарафиддиннинг юраги шнғ этди.

— Дўстим, уйим куйди, сенингам уйинг куйди. Бўл, бўл тез, деяпман. Нимага анқаясан? Ҳўкизни қантар! Абдулаҳад ҳовлиқмадан ҳамма безган, ҳали бор,

ҳали йўқ нарсани гапиргани гапирган эди. Унинг га-
пига кўпчилик ишонмасди-ю, аммо ҳаммани ўзига
яқин олиб, «дўстим» дейиши ийдириб юборарди.

— Ҳовлиқмасдан, тушунтириброқ гапир!

— Маҳалладан учта алвасти от учириб ўтса бўла-
димми? Бўйнимни чўзиб яхшироқ қарамоқчи эдим, рос-
ти, таний олмадим. Бу ерлик эмас, қизиталоқлар! Яна
бировнинг додини бермасин, деб изидан юрдим. Сенга
ёлғон, менга чин, тўғри Муродали чолнинг дарвозаси-
ни тақиллатишса-я...

— Нима дединг, ҳовлиқма?

— Ишонмаяпсанми? Сенлар шунақасан, али десам,
бали дейишасан. Жоним ачиганимдан айтяпман сенга.
Ахир, дўстимсан. Кейин Адолатга кўз уриштириб юр-
ганингни сезаман.

— Аравани қуруқ олиб қочма, Абдулаҳад. Гапир,
кейин-чи, кейин...

— Кейин, йўқ, айтолмайман, дўстим, айтолмайман.
Сенга бу гапларни етказгунча тилим қесилсин. Қандоқ
айтаман, дўстим! Улар алвастимиди, жинмиди, яқиндан
кўролмадим. Бир тегиб дарвозани очинди. Кейин
Хосият холанинг додлаганини эшитдим. Аниқ эшитдим,
дўстим! Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, гап ташияпти, деб ўй-
лама. Кўрганимни айтяпман. Кейин Муродали чолни
бир отга, Адолатни иккинчи отга ортишиб, ғойиб бў-
лишди. Чақиндай келиб, чақиндай кетишди ўзиям..

— Нималар деяпсан, Абдулаҳад?

— Юр, дўстим, юр, кўнгил сўраб чиқайлик.

— Кўра туриб индамадингми? А, индамадингми?
Оғзингга талқон солиб олганмидинг, ҳовлиқма!

— Алвастиларнинг олдида жонинг ширин кўрнар-
кан, дўстим.

Шарафиддин Абдулаҳад ҳовлиқмага ҳўкизни чиқар-
иб, қантариб қўйишни тайинлади-да, тутқатор бўйлаб
учиб кетди.

Муродали отанинг ҳовлисига одам сиғмасди. Кам-
пирлар Хосият холанинг юзига сув сепишарди. Хола
ўзига келди-ю, қўлларини узатиб: «Елғизгинам, кўзим-
нинг қорачиғи, қайдасан!» дея нола қилди. «Сенга қасд
қилганлар паст бўлсин, илло-билло кўкармасин!»

— Халойиқ! Қачонгача сочилган тариқдай каловла-
ниб юрамиз? Қай томон кетишди у ўғрилар? Бугун ин-
дамасак, эртага индамасак, кейин-чи? Ҳалиям боши-
мизга чиқволишди ярамаслар. Бу дунёда бизнинг ҳам
арзимизни тинглайдигани топилар!

— Ҳай, ҳай, Шарафиддин ўғлим,— Абдусамат темирчи йўлни тўсди. — Бу ишнинг охири вой. Қани, айтинг, кимга айтасиз дардингизни? Камбағални туянинг устида ҳам ит қошиб турибди-ку!

— Силламиниз қуриб кетса майлими, Абдусамат ака... Барибир, нима десангизлар денг, мен сўзимдан қайтмайман!

Шарафиддин қўлига сўйил олиб, дарвозадан ўқдай отилди. Ун-ўн беш киши орқасидан эргашди. Йўл-йўлакай унга ингирчоқликлар қўшилишарди. Улар йўлни Ариқ оқсоқол уйи томон олишганди. Ариқ оқсоқол Бачқир ариғининг бўйига қўш дарвозали иморат солган, деразалари катта, кенг ва баланд эди. У оломон келаётганини кўрибоқ дарвозани беркитди. Юзини тўмсайтирганча кўриниш берди.

— Нима жанжал яна?.. Бу нима қилиқ? Кимдан чиқди, қизиталоқлар? Бир-бирингни гиж-гижлагунча ерингга қарасанг бўлмайдами? Усмонбойнинг ўзи нолиб юрибди. Сув берсам олмасанг. Яна нима?

— Муродали отани сўраб келдик. Қайга кетди алвастиларинг!

Ариқ оқсоқол Шарафиддин томон икки одим ташлади.

— Нима дединг? Подшоҳликнинг ясовулини алвасти дедингми? Қандай ҳаддинг сиғди, итялоқ! Эшитдиларингми, халойиқ! Бу гап нақ салтанатимиз хони Амир Умархон ҳазратларига тегади-я! Эй, бола, битта шу сўзинг бошингни ейди, биласанми, бошингни ейди!

— Қани деяпман улар?

— Кеккайма менга. Нега мендан сўрайсан? Мен ҳам сенга ўхшаш бир мусулмон бандаман. Минг қатла шукрки, менинг лойим бошқа ердан олинган экан, сочилган ризқимни териб еб юрибман.

— Ризқ, ризқ, дейсан-а! Ҳаромни еб ётибсан-ку! Биз бева-бечораларнинг бурнидан ип ўтказишни биласан. Мис пули, улов пули, дейсан, амин, оқсоқол учун муштак пули дейсан. Солиқ йиғувчи учун кафсан солиғи, дейсан. Қўйиб берсак, битимизни ҳам териб ейсан!

— Аҳли мусулмон, эшитдиларингми, бу боланинг ҳаддидан ошганини?!

Кўча томондан от чоптириб Сайфуллаҳўжа амин кўринди. Ариқ оқсоқол тусини ўзгартириб, дарров амин томон бурилди. Одамлар икки томонга тизили-

шиб, Сайфуллахўжа аминга йўл беришди. Унинг ор-тидан икки сипоҳ ва Ибодуллаҳожини қози келарди.

— Хуш келибсизлар, тақсирим. Пойқадамларига ҳа-санот!

— Нима гап?— кўзларини чақчайтирди Сайфулла-хўжа амин.— Қайси нонкўр оломонни етаклади? Бутун подани тўзғитадиган тиррақи қайси бири?

— Мен!— дадилланди Шарафиддин.— Адолат из-лаб келдик.

— А? Сен-а? Сен адолат талаб қилмоқчи бўляпсан-ми? Қанақа адолатни изламоқчисан?

Шарафиддин ёниб кетди. Адолат деганда ўзининг Адолати хаёлига келган, гўё у «Шарафиддин ака, лафз берганман сизга. Менга ишонинг, ишонинг, изласангиз топасиз», деяётгандай эди. Шарафиддин ҳозир ҳеч нарсадан қайтмас, бошингни қиличга тут деса тутгудай эди. Дунёнинг у четига борасан деса боргудай эди. Фақат Адолатни кўрса бўлди, у билан бирга бўлса етарли. Бошқа ҳар қандай зебу забар ўтаверсин. Ҳозир Сайфуллахўжа аминнинг қамчи кўтариб ҳамла қила-ётгани ҳам кўзига кўринмади. Лекин унинг кимлигини яхши биларди.

Ушанда ўн ёшлар атрофидаги юм-юмалоқ бола эди. Бола бўлиб яйрамаган, саҳармардондан қора кечгача дадасининг қўлтигидан чиқмаган. Хирмон бошидаги дон бўлак-бўлақларга бўлиниб, дастурхонга юк бўлмас қисми уларнинг ҳисобига ўтарди. Шунда ҳам отаси, етказганига шукр дерди, орқасини ўгириб кўз ёшлари-ни артиб оларди, йиғлаётганини боласига сездирмасди. Отасининг яна бир хислати бор эди: қулдай ишларди-ю, оғзига талқон солгандай, индамасди. Шарафиддин бу-нинг боисини билмасди. Отасидан сўраганида «қўй, болам, улардан ёруғлик чиқмайди», дерди. Кимларни айтяпти, қанақа ёруғлик — фарқига бормасди, отаси-нинг гапига ишониб қўя қоларди.

Сайфулла аминни ўшанда кўрган эди. Қоп-қора қоши, кўзлари чақчайган, соқоли ҳам қора эди. Тили заҳар эди, заҳаргина эмас, сассиқ ҳам эди. Унинг ти-лидан чиққан сассиқ сўзлардан Шарафиддиннинг оғзи очилиб қолган эди.

Шарафиддин кейин билдики, ўша пайтда Қўқон хони Олимхон Уратепага юриш қилган. От-улови борки одам аскарликка ёлланган. Сайфуллахўжа амин от чоптириб қишлоқма-қишлоқ юрар, гуррос-гуррос одам тўплар эди. Ҳокимнинг қош-қовоғи очилмагач, Сайфуллахўжа

амин яна кезишни бошлаган. Бой ва қозиларнинг ерларида қароллар сийраклашган, даладаги ўтти чолу кампир, болаларгина юлишар эди. Шарафиддин от чоптириб келаётган одамни кўриб яйради. Қандай одамлар бор-а, шундай тигиз пайтда от миниб юради! Мазза! Унинг оғзидан суви оқди. Худди отда ўзи чопаётгандай лўкиллаб кўйди. Афсуски, уларнинг оти йўқ... Манави яғир отни Усмонбойдан икки кунга сўраб олишган, шу икки кунда ерни ҳайдаб улгуришлари керак.

Сайфуллаҳўжа амин тўғри уларнинг рўпарасида тўхтади. Шарафиддин унинг кўзидан кўрқиб кетди.

— Ҳей, эш-шак! Нега қуллуқ қилишни билмайсан, баччағар!

Иш билан овора бўлган отаси Сайфуллаҳўжа амин келганлигидан беҳабар экан, орқага қарабоқ қўлидан омон чиқиб кетди.

— Бир қошиқ қонимдан кечинг, хўжайин! Иш билан овора бўлиб, келганингиздан беҳабар қолибман.

— Улови борки одамнинг аскарликка олинсин, дегани сенга тааллуқли эмас экан-да? А, гапир! Сичқондай ковакда писиб ётаман деб ўйладингми? Ё амирал-муслимин Олимхоннинг буйруқларини писанд қилмадингми?

Шарафиддин билдики, дадаси гапирмаяпти, рост, гапиролмаяпти. У дадасининг феълени яхши билади. Каттанинг кўзига тик қараган эмас. Ана, бу гал ҳам бўйнини қисиб жим турибди.

— Гапирасанми, йўқми, ит!

Яна садо чиқмади. Шарафиддин, жавоб беришга чоғланди, дадасидан ҳайиқди. Сайфуллаҳўжа аминнинг кўзи ола-кула бўлди, қамчини бир силтагани, дадасининг елкаси аралаш курагига тегди. Дадаси «их», деди-ю, чўккалади, қамчи икки-уч қайтарилди. Шарафиддин додлаганича тупроқ сочди. Тупроқ Сайфуллаҳўжа аминнинг кўзига кирди шекилли, «тирранча», деди-ю, от бошини бу ёққа бурди. Шарафиддин шата-лоқ отиб тутқатор томон қочди.

Уша кун Шарафиддин дадасини опичлаб уйга олиб келди. Бувиси уни Саттор табибниқига юборди. Саттор табибнинг уйи Қўнғирот қишлоғида, уч-тўрт кўча босиб бориларди. Бир томондан дадасини ўйлаб эзилса, иккинчи томонда кўча чангитиб бораётганидан завқланарди. Ахир у ўйин боласи. Ана, Усмонбойнинг икки ўғли ўйнаб юришибди. Уларни кўриб, бир ўйнагиси келди, бир ўйнагиси келди! Лекин улар билан ўйнай

олмайди, тўғриси айтганда, улар ўйинга қўшишмайди. Улар киму Шарафиддин ким! Бунинг устига дадаси инграб ётибди. Кўнглига ўйин сиғмайди ҳозир. Тезроқ Саттор табибни кига бориши керак.

У қадамни тезлатди. Худди дадаси имо қилиб, бўла қол, болам, дармоним қуриб кетяпти, деяётгандай эди. Кейин оёғини қўлига олиб югура бошлади. Хайрият, Саттор табиб уйида экан. Шарафиддиннинг гапини элас эшитди-ю, «ҳозир-ҳозир», деди. Табиб ҳам осмонда, лекин Саттор табиб узоқ уруғларидан. Бувисига туташмикин? Яхши билмайди Шарафиддин, лекин уйларига тез-тез бориб турарди. Ҳар қалай, қон-қариндош асқотар экан-да, ўйлади Шарафиддин. Зум этмай Саттор табиб чиқди. У дарозлиги учунми, тез юрар, Шарафиддин ундан қолмасликка тиришарди. Уйга келишганида дадасининг инграётганидан йиғлаб юборай деди, бувиси бўш турмабди, моспахта қиздириб курагига босибди, ёвғон ош ичирибди. Бувиси Саттор табибни кўриб, уйига нур киргандай кўнгли ёришди. «Илоҳо биздан қайтмаса, оллодан қайтсин», деб дуо қилди.

Саттор табиб аввал дадасининг ингичка, қуруқшаган қўлини ушлаб, томирини топди, хиёл жим турди, сўнг сузилган яктагининг бир енгини чиқарди. Шарафиддин сесканиб тушди. Дадасининг елкаси аралаш курагига тўртта қип-қизил илон ўралашиб олгандай эди. Саттор табиб ўша илонларга бармоқ тегизган эди, яна инграган овоз эшитилди. Ҳозир Саттор табибнинг хаёлидан нималар ўтаётганини билиб бўлмасди. Шарафиддин Саттор табибнинг оғзига маҳтал эди. Нега индамаяпти? Наҳотки, наҳотки... Шарафиддин хаёлига келган фикрдан чўчиб кетди. Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Сира, сираям...

Бувиси ёвғон ошдан ярим коса қуйиб кирди. Саттор табиб раҳмат, дегандай имо қилди-ю, қарамади. У бир оздан кейин киссасидан уч-тўрт талқон дори чиқариб, овқатдан сўнг ичиришни буюрди. Бувиси чоли бугун-эрта туриб кетадигандай ишониб, узоқ дуо қилди. Лекин бу дуо чолга таъсир этолмаслигини Саттор табиб тушуниб етди-ю, айтолмади, айтмади.

Дадаси жума кунига бориб узилди. Бувиси ўксиб-ўксиб йиғлаб, дадасининг жағини боғлади, юзига оппоқ рўмолини ташлаб қўйди. Пешинга яқин тобут кўтарилди. Шарафиддин ўғил бўлиб олдинда, тобут эса унинг ортидан лопиллаб борар эди.

Йиғлаб-сиқтаб кун ўтаверар экан. Шарафиддин

бирдан катта бўлиб қолгандай эди. Усмонбой ерни қайтиб олиш учун орага одам қўйди. Лекин бувиси кўнмади. Ҳазимиз экамиз, деб туриб олди. Шарафиддин билан далага чиқди. Усмонбой тишини қайради, аксига олиб, яғир отини ҳам қизғанди. Бувиси қараб турмади, қани, етилиб қолдинг, омовчи сен ушла, мен тортаман, деди. Шарафиддин титради, омончи ушлай деса, қўли қалтиради. «Йўқ, буви, мен тортаман». Бувиси омовчи тўғрилади. Лекин икковининг ҳам кучи етмади. Она йиғлади, бола йиғлади, лекин бу йиғини ҳеч ким тингламас эди.

Бувиси енгини шимарди, кўйлагини липпасига қистирди. Қулочкашлаб кетмон ураверди, ураверди, Шарафиддин ёнига кирди. Улар ерни кетмон билан ағдарди, ариқ олишди, экин экишди. Бувиси нима бўлса ҳам бир парча ерни қўлдан чиқаргиси келмасди. Она Шарафиддиннинг камолини ўйларди, бола эса бундан беҳабар эди. Лекин, Шарафиддин эр етиб элга қўшилганида, бувисини ҳам худо кўп кўрди. Дард эзганми, иш чақиб қўйганми, пишиб турган экан, тунда «сув, сув», деди-ю, узилди-қолди. Бувисини ҳам амал-тақал қилиб кўмди, иззатини жойига қўйди. Кейин ерига чиқди. Ҳамон ўша бир парча ер, елкани яғир қилувчи меҳнат, меҳнат...

Меҳнатнинг бир чеккаси роҳат бўлади. Шарафиддин шу роҳатни Адолат билан баҳам кўрмоқчи эди, аҳдпаймон қилишган эди. Мана шу роҳатни ҳам кўп кўришди. Лекин Шарафиддин Адолат учун ҳар қандай азобга тайёр...

Ҳозир Сайфуллаҳўжа аминнинг чақчайган кўзларини кўрганида дадаси курагидаги қамчи ўринларини, бувисининг омовч тортганларини эслади. Эслади-ю, аламини олмоқчи бўлиб, Сайфуллаҳўжа аминга ташланди: .

— Ҳа, мен, — ёниб гапира бошлади Шарафиддин. — Қани, ўзинг айт. Мана шу халойиққа айтасан. Дадамни қамчилаб ўлдирган сенсан, бувимга омовч ҳайдатган сенсан! Мени хонавайрон қилган сенсан! Яна қанақа адолат керак сенга? Мана, энди қасос оламан сендан! Кўзи очиқ кетган дадам ҳаққи, ўлдираман, бувим ҳаққи ўлдираман! Ундан олиб қочилган Муродали ота ҳаққи, яхши кўрганим Адолат ҳаққи, ўчимни оламан!

Сайфуллаҳўжа амин чўчиб тисарилди.

— Ушланглар! Зўравоннинг ақлини киритиб қўяй! Арбоб билан ўйлашиб ўйнашадиган бўлсин!

— Ур, ўлдир! Сенинг қўлингдан шу иш келади! Ялоқи! Ялоқи!

— Ушланглар, дедим! Нега анқаясан, қўлини боғла! Икки ясовул Шарафиддинга тирмашди. Шарафиддин бир силтаган эди, пакана ясовул йиқилаёзди. Шарафиддиннинг қўлини қайириб, Сайфуллахўжа амин снига чўктиришди. Ингирчоқликлар қалампирга ўч халқ. Тилидан заҳар томиши шундан. Улар тўй ошига қирқ дона қалампир ташлайди. Санаб ташлашади. Ҳисоби тўғри бўлиши учун. Меҳмон олдига ноз-неъматлар қаторида албатта қалампир тортилади. Ингирчоқликлар қалампирни ғарчча-ғарчча тишлаб ейишга ўрганганлар. Ҳозир уларнинг юзидан заҳар томарди-ю, лекин ички қудрат маҳкам ушлаб турарди. Тўғри, арбоб билан ўйнашиб бўлмайди. Уйнашмагин арбоб билан арбоб урар ҳар боб билан. Оломоннинг Сайфуллахўжа амин олдида шашти қайтгани бежиз эмасди. Ясовуллар қўлига пилтали милтиқ ушлаб олишганди, бу мўъжиза ҳар қандай кишини икки қадам орқага чекинтириб, сескантирарди. Ясовуллар Шарафиддиннинг қўлини қайириб, тиз чўктираётганини кўрган Абдусамат темирчининг кўзидан милт-милт ёш оқди. Уни қандай қутқариш мумкин? Ҳаммамиз бош эгиб тавба қилсакмикин? Шунда кўнармикин?

Сайфуллахўжа амин голиб чиққан хўроздай қаддини керди. Кимлигимни кўриб қўй, дегандай атрофга бўйнини чўзди. Ҳали замон бирдан оқарган юзига қизиллик югурди. Қамчини баланд кўтариб, ағдарма этигига урди.

— Хўш, ингирчоқлик Шарафиддин бола! Айбингга иқрормисан?

— Йўқ!

— Шунча оломонни йўлдан урган, уларни ишдан қўйган ким?

— Мен.

— Сен ҳали оломонга бошчилик қиладиган бўлдингми, итвачча! Бунинг ўрнига бурнингни арт! Нега бевабечорани сарсон қиласан?

— Адолат йўлидаги уриниш саргардонлик эмас, тақсир!

— Ҳа, ҳа. Адолат, ҳақ-ҳуқуқ... дейсан. Мана сенга адолат, мана сенга ҳақ!..— Сайфуллахўжа унга мушт ўқталди.

— Мақсадим, тақсир, ҳақ йўлни излаш. Муродали отани қаёққа олиб кетишди? Қизини-чи?

— Гап бунда де? Кўриб қўйинг, халойиқ! Бу ўзининг гамида-ю. сен нокаслар орқасидан итдай эргашиб юрибсанлар. Муродали чолнинг гунохи катта, шуни биласанми? Ариқ оқсоқолга тош отиб бошини ёрганидан хабаринг борми? Ариқ оқсоқол, шундайми?

— Шундай, тақсир.— Ариқ оқсоқол таъзим қилди.

— Кўрдингми, эси паст? Кейин, Ҳошимжон тўрани биласанми? Уша овондозбошининг марҳамати билан тирикчилигимиз муқаррар.

— Ёлғон! Муродали ота Ариқ оқсоқолга тош отмаган.

— Отмаган дейсанми? Кўрганини эшитган енгибди дегандай, баҳслашмоқчимисан? Мен билан-а! Ким отган тошни?..

— Мен...

— Сен... Ҳа, мана энди ипнинг чигали ечилди. Гунохкор айбини бўйнига олди. Эшитиб қўй, халойиқ! Ариқ оқсоқолдай мўмин-мусулмоннинг бошини ёрган безор, мана оёғим остида. Ўз тили билан айбини бўйнига оляпти. Қандай жазога лойиқ бу ит?

Оломондан садо чиқмади. Сайфуллаҳўжа амин Ариқ оқсоқолга қаради.

— Сиз нима дейсиз, оқсоқол?

— Ингирма дарра урилсин, тақсир.

Оломон орасида ғала-ғовур бошланди.

— Йўқ.— кескин гапирди Сайфуллаҳўжа амин.— Ариқ оқсоқолга тош отгани, бошини ёргани, оломонни ортидан эргаштиргани ва қолаверса, хон салтанатини ҳақорат қилгани учун қирқ дарра урилсин!

— Ур, ур, хуморингдан чик!— деди Шарафиддин.— Кўзинг қонга тўлиб турибди. Лекин шуни билиб қўй, кунлар келадики, мен ҳам мана шу қўлларим билан Ингирчоқнинг қалампирини орқанга тикаман!

— Бошлансин!

Ясовулнинг бири қўйиб, бири урарди. Қамчи зарбидан Шарафиддин тишини тишига қўйганча ихрар, кўз олдида Адолат қўлини чўзганча турар эди. У ҳамон, Шарафиддин ака. чиданг, чиданг, лафз берганман сизга, деяётгандай. Адолатнинг ана шу сўзларидан Шарафиддин қамчи зарбини ҳам сезмаётгандай, кувидан ҳозиргина сузиб олинган маска ёғини қаттиқ нонга суртиб ошаётгандай эди.

Абдусамат темирчининг Сайфуллаҳўжа аминга ялинган овози эшитилди. У эса: «Нари тур, хоҳласам ҳозир сени ҳам урдираман», деб жеркиди. Яна оломон

жимиди. Дарра овози ҳамон эшитилар, елкаси оша курагида ўнлаб, йигирмалаб илон ўрмалаб чиқаётганга ўхшар эди. Хаёлидаги Адолат тобора узоқлашиб, охири чивинга айланди. Оҳ, Адолат деб гапирмоқчи бўлди-ю, оғзини очолмади, тили айланмади. Оғриқ зарбидан ўйлари ҳам чуваланди. У ҳушидан кетганди.

Қаттиқ ер ўз бағрига олмагунча одам ўйлайверади. Шу топда Шарафиддиннинг тани мажруҳ бўлса-да, хаёли тиниқ эди. Хаёл Шарафиддинни учар гиламга ўтқазиб, кўкка олиб чиқиб кетди. У шамол йўли бўйлаб учармиш. Бир вақт қараса, тап-тақир ерга бориб қўнибди. Шарафиддин ҳайрон бўлибди. Қайси манзилга келиб қолдик, деб у ёқ-бу ёққа қарабди. Чор атрофдан садо чиқмабди. Учар гилам эса йўлга поёндоз бўлиб тўшалганмиш. Шарафиддин, нима бўлса бўлди, дебди-ю, гиламни босибди. Уч-тўрт қадам юргач, рўпарасида шундай гулзор кўринибди. Қизил гул, сариқ гул, гулсафсар, пушти гул, пистоқи... Шарафиддин сархил гуллардан бирини узмоқчи бўлиб қўл чўзибди. Шунда ўша гулдан садо чиқибди: «Узманг, Шарафиддин ака, лафз берганман сизга». Шарафиддин кўзи олдида Адолат бир оз нолиётгандай турганмиш. Адолат, Адолат, дебди Шарафиддин, менинг Адолатим! Адолатни-яна кўрганидан боши осмонга етармиш. Шарафиддин Адолатнинг қўлидан ушламоқчи бўлибди-ю, у нари сурилибди. Шарафиддин икки, уч, ўн қадам босармиш, етолмасмиш. «Ушлаб оламан, Адолат!» дермиш. «Етиб олинг, Шарафиддин ака, лафз берганман сизга!» деб кулимсирармиш Адолат. Шу пайт оломон пайдо бўлибди. «Нима қилмоқчисан, Шарафиддин?» деб сўрашибди. «Севгилимга етиш орзусидаман», деб жавоб берибди у. «Ҳали шунақами,— дебди оломон,— юр бўлмаса». Шарафиддин оломон билан йўлга тушибди-ю, кўп ўтмай чуқурга тушиб кетибди. «Мени қутқаринглар»,— дебди Шарафиддин. Оломон ҳеч нарса билмагандай ўтиб кетибди. Шарафиддин тинимсиз чақирармиш: «Адолат, Адолат!»

Шарафиддин кўз очиб, атрофга алангламоқчи бўлганди, кураги чакич билан тинимсиз чакичлаётгандай лўқиллади. Адо... Ад... Адо.. дерди-ю, тили айланмасди. «Мен, болам, Хосият холангизман! Ичинг, болам, бир ҳўплам сув ичинг. Икки кундан бери туз татимаяпсиз. Бунақада ўзингизни олдириб қўясиз. Куйган юрагимни куйдирманг, ичинг, болам, ичинг». Шарафиддин пиё-

ладан сув ҳўпламоқчи бўлди, ўтмади, сув лабидан бўйни томон оқди. Шарафиддин зўр бериб турнишга интилди. Қудрати етмади, оёғи зилдай оғир, белини ердан узолмас эди. Қимирлади дегунча яна баданини биров чакичлаётгандай бўлади.

Хосият хола ярим коса хўрда қуйиб келди. Шарафиддин бошини хиёл кўтарди.

— Юрак-пурагим чиқиб кетди-я, болам. Шу хўрдан бир хўпланг, қувват бўлади. Бу кунлар ўтар-кетар.

— Холажон, мен қаердаман?

— Э, гапирманг, болам. Ўзингизни авайланг. Ўтган куни оломон қуйиб кетди. Абдусамат темирчи кун бўйи бошингизда ўтирди. Абдулаҳад ҳовлиқма дийдорингизни кўриб бир йиғлади, бир йиғлади.

— Муродали тоғамдан дарак борми?

Хосият холанинг ярасига туз сепилган эди. У кеча кун бўйи кўча пойлади, тик этган товуш эшитилмади. Ариқ оқсоқолнинг уйига йўл олди. Ариқ оқсоқол уйига киритмади, дардини тингламади. «Бор, борган ерингга бор», деб ҳайдаб солди. Хосият хола ўқсиб йиғлади. Бирйўла икки қанотидан айрилса-я! Иккови ҳам дараксиз. Энди қаерга боради, кимга ялинади, кимга дардини, ҳасратини айтади? Кейин кўзига Хўқанд кўринди. Моҳларойимни кўп мақташади. Борсаммикин? Яна фикридан қайтди. Биздай бева-бечораларнинг дардини тинглармиди? Ясовул қўярмиди? Қувиб солар? Кейин, кейин, қаердан ҳам топа олардим. Хиёл ўтмай, яна айниди. «Сўраб-сўраб Маккатиллони топибди», деганлар. Хўқанд қочиб кетибдими? Ҳай десанг. овозинг етади. Бораман. Хосият хола алам устида тонг саҳарлаб Хўқандга йўл олди.

Моҳларойим Хосият хола назарида бировга қўл узатмайдиган, нозанин, там-там эди. Қаёқда! Кўҳликкина, меҳрибон, сўзидан бол томаркан. «Эгачи» деган тилларингдан айланай», деди Хосият хола. Кейин, кейин Моҳларойим сўраб-суриштирмоқчи бўлди, ёрдам беришини айтди. Хосият холанинг кўнгли сал кўтарилиб уйига қайтди. Илинж уйғонди. Хайрият, ишқилиб, омонлик бўлсин!

Хосият хола уйга келиб Абдулаҳад ҳовлиқмадан «сув ичдими?» деб сўради.

— Йўлда саросоп солмадингизми? Бачқир суви озайиб қолганини.

— Нима бўпти?— ҳайрон бўлди Хосият хола.

— Бир хўплашда ютворди манови...

— Дард-е...

Абдулаҳад ҳовлиқма шарақлаб кулди:

— Ишонмайсизми, мана, маиа, Хосият хола. Қанча қопти?

Абдулаҳад ҳовлиқма косадаги сувни кўрсатди.

— Хайрият, томоғини хўллапти.

— Энди буёғи беш. Кўрасиз, эртадан бошлаб хў-питаман деб жонимизга тегади.

— Айтганинг келсин, болам.

Хосият хола Шарафиддиннинг кўз очиб, тилга кирганидан дили равшан тортди. Ишқилиб, чоли омонмикин? Арзанда қизи-чи? Қайси ерларда «Вой бувимлаб» юрганикин? Йиғлайвериб, кўзлари киртайиб кетгандир? Қандай кунларга қолдинг-а, болам? Ишқилиб, мушқулинг осоң бўлсин, йўлинг ойдин бўлсин! Шунда Адолатнинг «бўви, буви», дегани эшитилгандай бўлди. Шошиб, тандир томонга югурди. Ҳеч ким йўқ. Кўча дарвозадан эшитилдимикин, дегандай, у ёққа юрди. Йўқ. Ҳайрон бўлди. Аланглади. Ҳозир эшитди-я! Қулоғим шанғилладими, дегандай ушлаб кўрди. Йўқ. Нима бўлди? Адолат қизим! Қаердасан, юлдузим, бўйларингга жоним қоқиндиқ! Қайдасан?!

* * *

Ҳошимжон тўра овондозбошининг оёғи ер искамай қолди. Эрталаб ҳаммом қилиб, оқ ювиниб, оқ таранди. Соқол-мўйловини қайчилатди. Фарчли ағдарма этигини оёғига илди. Энди у кўчадан бу кўчага тинимсиз бориб келади. Фарч-ғурч, фарч-ғурч. Ичида севинади. Анови мажмая хотинлари куйиб ўлсин. Бугун-эрта қўйнига таранг олмани олиб ётади. Уша дамлар хаёлига келиб, оғзига сув югурди. Йўқ, Ҳошимжон тўра овондозбоши тўйни енг учиди қилмоқчи эмас. Элга ош беради. Бевабечоралар бир тўйсин. Кейин бутун умр Ҳошимжон тўрадан миннатдор бўлиб юрсин.

Кўча бошида Сайфуллаҳўжа амин кўринди. Уни кўргач, Ҳошимжон тўра овондозбоши оғзининг таноби қочди. Сайфуллаҳўжа амин унинг суянчиғи, суянчиқ бўлганда ҳам йиқилмайдиганларидан. Кеча ҳам гурунглашиб кетган.

— Ариқдаги сув тошиб кетяптими, амин,— деди овондозбоши.— Бундан буёғи ошиғимиз олчи. Хоҳласам, бугун оламан-қўяман.

— Бу ёғи хон ҳазратлари қулоғига бориб етса яхши эмас.

— Етказадиган қулоқни узиб ташлаш керак. Ниятим катта. Бугун Хўқандга одам юбормоқчиман.

— Хўқандга, нечук?

— Хўқанд деса титраб кетасиз-а, амин? Никоҳни мулла Исҳоқ қорига ўқитмоқчиман.

— Мулла Исҳоқ қори амирул муслиминнинг ишонган кишилари.

— Ҳа, оғзингизга шакар. Шундай маълуму машҳур одамларнинг оғзи очилсин-да, амин! Ушанда билади Ҳошимжон тўра оводозбошининг кимлигини. Қудрати нималарга етишини! Биласиз, ариқнинг қулоғини бура-сам, ве-не бой югуриб келиб оёғим татига йиқилади. У ишнй нима қилдингиз?

— Тинчитдим. Қирқ дарра еди-ю, тил тортмай ўлди шекилли. Лекин оломон...

— Э, парвойингизга илманг, амин! Эл—мисоли пода. Серкасининг елкасига тушириб қўйсангиз бўлди. Финг этмайди. Ҳалиям силаб қўйибсиз. Қамчингиздан қон томиши керак эди. Ушанда бир йиқилиб, бир таъзим бажо этишарди... Майли, ўтган ишга саловот. Уша болани бу ишга яқин йўлатманг. Қозон ёпиғлигича қолсин.

— Ибодуллаҳожи қози бу ёғини маҳкамлади.

— Оғзингизга шакар. Яна сизга бир юмуш бор, амин. Сиз ўзимизникисиз. Гапингиз ҳар жойга ўтади. Хўқандга борасиз-да, керакли жойга шипшитиб қўясиз. Балиқ бошидан сасисин, амин. Қайтишда мулла Исҳоқ қори ҳузурларига кирасиз.

— Қандоқ бўларкин... Ахир у сайтанатнинг...

— Бир томони бизга боғлиқ. Менинг номимни айгишингиз билан оёғини қўлига олиб етиб келади.

— Маъқул.

Бачқирдан Хўқандгача ўн икки тошли йўл. Сайфуллаҳўжа амин узангига оёқ қўйиб, от бошини Хўқанд томон бурди. Ҳошимжон тўра оводозбоши қаддини кериб қўйди. Ҳадемай Хўқандга етади. Мулла Исҳоқ қори айтиши ҳамона етиб келади. Бураладиган ерини бураб қўйган. Бунн фақат Ҳошимжон тўра оводозбошию мулла Исҳоқ қори билади. Ахир унинг томизгисн кимларнинг кўзини ўйнатмаган.

Ҳошимжон тўра оводозбоши сархуш хаёл билан ҳовлига қадам қўйди. Ҳовлининг этаги кенг, икки то-

монда данғиллама уй. Уртада шийпон. Супа атрофидаги икки қаричлик ариқчадан Бачқир ариғининг суви оқади. Саратонда ҳам сувнинг ғир-ғир шабадаси эсади. Ариқ бўйидаги ошрайҳон, садарайҳонларнинг уфурган ҳиди ором бағишлайди. Ҳожал хинага ишқивоз. Бу ерга тушганига уч йил бўлибдики, садарайҳон қаторида хина ўстиради. Ҳошимжон тўра оводозбоши бирикки юлиб юзига отди, кейин жаҳл отидан тушди. Қўйиб берди. Қараса супага эмас, ҳовлига ҳам файз киритибди. Шу-шу, оғзига олмади. Ҳозир супа томон одим отган пайтда Ҳожал ўзига оро бериб хина қўярди.

Ҳошимжон тўра оводозбоши Ҳожални кўрмаганга олиб супага терс ёнбошлади. Барқут болишни қўлтигига қисди. Хонтахта ёнидаги елпиғични олиб елпинди. Ҳожал гўё борлигини сездирмоқчи бўлгандай, секин йўталди.

— Қорақуртдай нима қиляпсан бу ерда?— жеркиди оводозбоши.

Ҳожал сассиз юриб супага яқинлашди. У йўл-йўлакка садарайҳонни силкитганми, ҳиди анқиди. Ҳожал Ҳошимжон тўра оводозбошининг ёнига тиз чўкди.

— Кўзингизга ой бўлиб кўринай дейману сиз нуқул...

— Бўлди, бўлди, бошимни гангитма, яна билагузук дерсан...

— Қачон айтдим, шу жонимни киритиб юрсангиз...

— Мисилчанинг жонидай жонинг бору яна кериласан. Мударрис оч бўлади деса, ишонмасдим, унинг пуштикамаридан бўлганлари ҳам оч-а! Қачон тўясанлар сенлар? Еганинг олдинда, емаганинг кетингда!

Ҳожал кўзини ёшлади.

— Мен таом ейман деяпманми? Қачондан бери илҳақман. Кўзим тўрт. Парвойингизга илмайсиз. Болиш қучоқлаб бағрингизни ерга бериб ётганингиз ётган.

Ҳошимжон тўра оводозбоши бўйинини қиялатди. Қовоғи осилди. Ҳожал эрининг юмшаётганини сезди. Яна бир оз пастласа, эриса ажабмас... Аммо Ҳошимжон тўра оводозбоши ҳали-вери эрийдиган эмасди. Кўз олдида қоп-қора кўзлари-ю, қайрилма мужгонларини пирпиратиб Адолат тургандай бўлди. Иккисини солиштирди. Бири хипча бел, бунисининг бели... Айтишга тил бормайди. Адолатнинг кўзида ҳаё, ибо чарақлайди, бу кўз йўқ-йўқ, тирик ютворама, дейди. Ҳа, ҳа, шундай.

— Бор, бор, кўнглимга чироқ ёқсанг ҳам ёришмайди.

— Шу жоним билан илитаман.

Ҳожал Ҳошимжон тўра ошондозбошининг бўйнидан маҳкам қучоқлади.

Ҳошимжон тўра ошондозбошининг жони ҳалқумига тикилди. Илондай чирмашган Ҳожални зарб билан улоқтирмоқчи бўлди-ю, нафасига иссиқ югурганидан лаблари бирлашиб кетди. Ҳошимжон тўранинг қўллари Ҳожалнинг кўксига югурди, кейин ўзини тутди-да:

— Бор, уйга жой сол,— деб буюрди.

Ҳожал пилдираганча ўнг томондаги уйга бурилди. Ҳошимжон тўра ошондозбоши Ҳожалнинг оёғи ер искамай бораётганидан кўнглига бир гашлик югурди. бир чигилини ёзгиси келди. Кейин Адолат билан бўлиб кетса Ҳожал-Пожалга қарармиди. Паттасини берса берадики, ялиниб-ёлвормайди. Янгиси келганда эскисининг баҳридан ўтмоқ керак. Ҳошимжон тўра ошондозбоши Ҳожалнинг қўйнида сўнгги бор эркаланмоқчидай енгил ўрнидан турди. Супадан тушиб, салласини букри тут айрисига илди-да, остонага қадам қўйди. Ўнг томондаги уй тўрт хонали эди. Даҳлиздан чеккадаги кенг ва баланд хонага кирилади. Бу Ҳошимжон тўра ошондозбошининг хос хонаси ҳисобланади. Ҳошимжон тўра ошондозбоши эшикни очди. Ҳожал аллақачон дераза пардаларини тўсиб улгурибди, хона ним қоронғи, тўрда баланд қилиб кўрпа солинган. Ҳожал Ҳошимжон тўра ошондозбоши кўриниши билан қуллуқ қилгандай таъзим бажо этди, сўнг энди қўлдан чиқариб юборгиси келмагандай шошиб маҳсисини тортди, пайтавасини ўраб маҳси ичига солди, чопонини ечишга кўмаклашди.

Энди бир-бирининг пинжига киришганида дарвоза илқис тақиллади. Ҳошимжон тўра ошондозбоши ваҳимага тушди. Ҳожал эса парво қилмас, шу дақиқалардан айрилгиси келмас эди.

— Бор, дарвозани оч,— буюрди Ҳошимжон тўра ошондозбоши.

— Ўлсин-а, овоз бермай қўя қолайлик.

Бу гап Ҳошимжон тўра ошондозбошига ҳам маъқул тушди-ю, лекин ким келганлигини билиши зарур эди. Яна буюрди:

-- Кўриниш бер-чи, мени йўқ деб қўя қоларсан...

Ҳожал эринибгина ўрнидан турди, чала-чулпа кийинди-да, дарвоза томон югурди. Эшикни очини билан анграиниб қолди. Кўзи тиндимин, тили айланмадимин, қулоғи эшитмадимин, жонсиздай тураверди.

— Ҳошимжон тўра ошондозбошининг уйларими?

Кечаю кундуз айш-ишрат қилгани-қилган экан-да. Чақир? Кўчага ювиқсиз чиққанингни қара!

Ер ёрилмади, Ҳожал кириб кетмади. На йўқ, дея олди, на ҳа. Бўйинини қисганча хонага пилдиради. Ранги оқариб кетганидан Ҳошимжон тўра овондозбоши ўтирган кўйи:

— Нима гап? Ким?— деб сўради.

Ҳожалнинг тили ҳамон калимага келмасди.

— Анов. Анови... Салтанатнинг одамлари... Ҳалиги-лар-чи?

— Ким дединг? Маҳсини узат, бўл, деяпман. Қозонга яқин юрсанг, қораси юқар, деганлар. Сенинг қарашларингга учибман-а, мен галварс. Нима деган одам бўлдим? Юзига қандай қарайман?

Ҳошимжон тўра овондозбоши кийиниб, обрезадаги қумғондан сув олиб, юз-қўлини ювган бўлди, қўлтиғидаги дуррага артинди, тутдан салласини олиб, бошига қўндирди. Дарвоза ёнида Бибиноз билан Хушқол додхотурарди.

— Кесинлар, кесинлар, қани, марҳамат қилсинлар, уйимизнинг тўри сизларники: Қўй сўйиб ҳам чақира олмаймиз сизларни...

— Бидилламанг, овондозбоши. Ювиқсиз уйингизга қадам қўймаймиз.

— Йўғ-е, туш пайтида мизғимоқчи бўлгандим.

— Эй, бизни ким деб ўйлаяпсиз, овондозбоши? Ернинг тагида илон қимирласа биламиз. Сиз анови полпис товуқнинг устида қанот қоқаман деб керилманг. Биз анча-мунча қўчқору буқадан каммасмиз. Керак бўлса, тагимга босиб бурнингизни ерга шундай ишқайки...

— Ҳай, ҳай, Бибиноз, деворнинг ҳам қулоғи бор.

— Қилғиликни қилиб, энди четга чиқмоқчимисиз? Нозанин қани?

— Улимдан хабарим бор, бундан...

Хушқол додхо иккала қўлини белига тираганча бўйинини чўзди. Шунда унинг бўлиқ кўкракларини янада бўртиб чиқди. Аммо гап-сўзи илон захридан кам эмас эди.

— Кўзимга тик қараб ёлғон сўзлайсан-а, овондозбоши? Ҳайф-е, эркаклик! Ҳозир паранжи ёпинтириб қўярдимۇ белингдаги белбоғни ҳурмат қиляпман. Қаерда деяпман? Айт! Лекин, шуни билиб қўй, Сайфулла-хўжа амин ҳаммасига иқроқ бўлган, фақат калит сенда қолган. Энди айтасанми, йўқми? Биздан бесўроқ номаҳрам қизлар эшигини тақиллатишга қандай журъат эт-

диги? Нечта оймтилланг бор? Иштон кийдиришни билмайсану яна бошқасига кўз олайтирасан, ҳажикиз, узиб оламан ўшанақа олайтирадиганигни!

Ҳозиргина Ҳожал ёнида буқадай шайланган Ҳошим-жон тўра овондозбоши макиёндай бўйни қисилиб, кўзи сузилган, тили танглайга ёпишгану илиги сўриб олингандай мажолсиз эди. Энди ўзини занжирланган бандидай ҳис этар, дил тўрисига аталган хазинани очиб, уни икки қўллаб Бибиноз билан Хушқол додҳо ҳукмига топширишдан бўлак иложи қолмаган эди.

* * *

Учинчи кун деганда тумонат зарбнинг оғриқларига қарамай, Шарафиддин ўрнидан турди. Ҳосият хола ўчоқбошида уймалашар, калта-култа қуруқ новдаларни тиззасига уриб синдирар, ўчоққа қалар, олов гуриллар, гуриллаган сари: «Қайна, хумча, қайна», деб пичирлар эди. Чамаси, Ҳосият хола ичи тўла дардни мана шу пичирлашлар, билан чиқариб, ўзини овутарди. Кейинги дард, алам, айрилиқ Ҳосият холани букиб қўйибди. Назарида, елкаси чўкиб қолгандай эди. Ахир, онанзор қандай чидасин? Гулдай қизини қўйнидан юлиб олса, ёстиқдошини кўзи олдида белини букиб ортиб кетса! Ҳалиям чиқмаган жондан умид, деб ўтирибди. Шарафиддинни ўғлидай суйиб қолган. Қизини мана шундай эсли-ҳушли, баркамол йигитга ўзатишни ўйлайди. Илоё, шу кунларга етармиканман, деб дуо қилади. Ишқилиб, тилаб олган яккаю-ягонаси қаерда бўлса ҳам омон бўлсин, боши тошдан бўлсин, қасд қилганлар паст бўлсин, қора ер билан бир бўлсин!

Ҳосият хола орқасига ўгирилиб Шарафиддиннинг ўрнидан қўзғалганини кўрди-ю, яйрагандек бўлди.

— Бўйгинангизга қоқиндиқ, болам-а! Бирам қўрқитиб юбордингиз-эй! Шу юришларингиздан айирмасин-ей!

Шарафиддин ўчоқбоши томон одим ташлади.

— Яна нима урингарчилик?

— Хамир қорай десам, сурпам қоқланиб қопти. Қолган-қутганини сидириб, чевати қила қолдим. Бир пиёла чой билан қорин қурғурни алдамасак. Пиёз пусти бўлиб кетгандир, тузук-қуруқ қарай олмадим.

— Ҳалиям бошим ерга теккунча таъзим қилсам кам сизга. Бир тишлам нонни беркитиб ейдиган замонда...

— Э, болам-а, меники, сеники борми? Тоғангизни биласиз-ку, яримта нонини бировга илинмаса, томоғидан ўтмасди.

— Тоғамдан дарак борми? Энди ўзим бориб олиб келмасам...

— Ҳай-ҳай, шу алфозда кўчага чиқиб бўладими? Маҳалла-кўй мени лаънатлайди. Бир камим шуни орттириш қолганмиди? Мен чидамайман, болам, чидай олмайман. Бошимни ҳар томонга урдим, бўлмади. Хўқандгача дараклатдим, чиқмади.

— Хўқандга?

— Ҳа, болам, Моҳларойим ҳузурларида бўлдим. «Эгачи, дарагини топурмиз», деганидан бошим осмонга етса денг! Шундан бери Адолатгинам кириб келаётгандек туюлаверади. Илоҳо умри узоқ бўлсин Моҳларойимнинг. Ўзиям фариштадеккина экан.

Хосият хола чой дамлади, иккита учуқ пиёлани олиб келди. Дастурхондаги биттагина чеватини ушатди.

— Олинг, болам, у ёқ-бу ёқдан гапириб ўзимни оутаман-да. Яна нима қилай? Борар ерим бўлмаса. Тириклайин гўрга киролмасам! Насибамиз тугагунча териб ер эканмиз.

Шу топда дарвоза қаттиқ тақиллади. Хосият хола оёғини қўлга олгандек дарвоза томон учди. Адолат! Адолатгинаммикин?! Ё дадасимикин?! Ишқилиб, иккови бўлсин!

Хосият хола эшикни очди-ю, ҳолсизланиб деворга суяниб қолди. Унинг оёқлари дир-дир титрар, кўзи очиқ, аммо ҳеч нимани кўрмас эди.

Икки сипоҳ Муродали отанинг жасадини айвонга қўйганча орқасига қайтишди. Шарафиддин ҳанг-манг эди. Шу топда унинг эрлиги эсига тушиб, сипоҳлар йўлини тўсди.

— Қайси ўлгур ўлдирди отамни? Тўғрисини айт, мажақлаб ташлайман ҳозир!

Новча сипоҳ Шарафиддинни таниб, бир қадам орқага чекинди.

— Шарафиддинмисан?.. Қирқ дарра еб ҳам ўлмабсан-а! Ибодуллаҳожи қози тиловат қилганлари қачон эди-ю! Еттиси ўтди; деб юрувди-ю...

— Ажали етган ўлади, қани, тўғрисини айт!

— Э, биздан нимани ҳам сўраб билардингиз, ука. Қулинг ўргилсин тойларни гижинглатиб юрганмиз билан катталар олқиш деса босадиган лайчалармиз. Хоҳ уринг, хоҳ қарғанг, ихтиёр ўзингизда. Фақат шу

нарса аёнки, чолни қамабдилару тўрт кун қолиб кетибди. Катталарнинг эсига келмаган-да... Ҳалиям одамгарчилик деб олиб келяпмиз.

Бугун куч-қудратини билагига тўплаб, туширмоқчи бўлган Шарафиддин бирдан бўшашиб кетди, кўзига дув ёш қуйилди. Хосият холанинг ўкириб, айтиб йиғлашлари ҳовлини тутди.

4. Қувғин

Омади кетган одамга кенг дунё тор кўриनावеради. Шарафиддинга ҳам шундай бўлди. Уйга киради — деворлар қисиб келаётганга ўхшайди, далага чиқади — кўзи тинади. Узини билмаганга солади, бўлмайди. Ниҳоят «ҳайё-ҳўйт» деди-ю, этагини силкиб, боши оққан томонга йўл олди.

Офтоб тиғи яктак ичида чумолидай ўрмалайди. Сал ўтмай яктак жиққа ҳўл бўлиб баданга ёпишади. Тупроқ кўпчиб, «тўлиб» ётгандай, оёқ босишинг билан кўкка ўрлайди. Шарафиддин ёлғизоёқ йўлдан дадил юрди-ю, иссиқдан толиқди. Нафаси қисилиб, ҳансиради. Узини тол соясига урди. Шундагина жони бир оз ором топди. Қанийди, қуёш ҳув адирлар бағрига бош қўймагунча шу ердан жилмаса. Қаёқда?! Мусофирга «мана бу жой сизники», дея интиқ кутадиған одам борми! Ким тасалли бера оларди унга? Бугунги кунни қаерда ўтказадим? Бошпана-чи? Қарвонсаройга бир кун сиғар, икки кун сиғар, кейин-чи? Орқасига пақир боғлаб ҳайдар?! «Йигит боши омон бўлса, моли ерда қолмас», деган гапни эслади-ю чеҳраси ёришди. «Бугун қарвонсарой, эртага ё раззоқ», деб йўлга тушди.

Шарафиддин қишлоғидан олислагани сари юраги Ингирчоқнинг қалампиридай ачишар, кўзларидан ёш оқиб, атрофга жовдирар эди. У орқага ўгирилган эди, киндик қони тўкилган маскан бир чорлади, бир ғариб туюлди. Узига чорлаётганининг боиси бор: Шарафиддин мусофир бўлмаган, мана шу Бачқирдан бошқа ариқни кўрмаган. Адолатсиз қишлоқ жуда-жуда ғариб кўринди, гўё «кет, кет бу ердан» деб кетига тушираётгандай эди. Энди у кўпчиб ётган тупроқни чангитиб қадамни тезлатди.

Айри йўл бирлашган жойда ҳамроҳга дуч келди. Шарафиддин қироат билан саломлашди, бегона одам шундагина юзига тик қаради. Уттиз беш ёшлардаги тим қора соқолли, кўзлари сўник, бели букик йигитни

бетоблигиданми, ҳолсизлигиданми, эллик ёшнинг тепа-сидаги чолга тенглаштириш мумкин эди.

— Йўл бўлсин, ҳамшаҳар?— деди Шарафиддин.

Йўловчи жавоб бермади. Шарафиддин эшитмади, шекилли, дегандай яна қайтарди.

— Уратеппо сари, акамулло,— деди-ю, сўник кўзларини яширди йўловчи.

Шарафиддин тожик ҳамроҳидан севинди, бугун Хўқандда бирор қароргоҳда тунни ўтказишларига ишонди. Уратепа яёв юрилса икки кунлик йўл. Демак, отамлашиб, вақт ўтганини билишмайди. Бунинг устига, икки мусофир бир бўлса... Бир-бирини сўраб-суриштириб олишса...

— Қайси шамол учирди, меҳмон, исмингиз нима?

— Э, мен гапирмай, сиз эшитманг, акамулло! Манови ичим тўла дард. Бўғзимни зўрға ушлаб келяпман. Қўйворсам, ҳозир тошиб чиқиб кетади. Мен тортган дардни биров тортмасин, акамулло. Мени Мўминшо дейдилар. Уттизга кирдим, акамулло.

— Уттизга?— ҳайрат билан сўради Шарафиддин.

— Ишонмайсизми, икки ярим мучал. Буёғини ҳисобланг... Э, бу соқолга қараб баҳоламанг, соқолда гап йўқ. Ҳалиям ризқим бор экан, териб юрибмиз. Ҳали пешонамизда нималар ёзиғлиқ, биргина оллога аён, акамулло...

— Қайси макондан келяпсиз, Мўминшо ака?

— Муҳожирда ватан борми, акамулло! Уттизадирни биласизми? Уш йўлида. Икки баҳор, икки ёзки, ўша жойда ин қуриб ётибмиз. На уй-жой бор, на бошпана, на рўзгор...

Шарафиддиннинг юрагига бигиз санчилгандай бўлди. Бу не дардки, киндик қони тўкилган. жойдан айри тушса-ю, қайтиб боролмаса! Бу не дардки, бошга на бошпана, на рўзгор битса! Шарафиддин ўз дардини бисёр деб ўйларди. Ҳозир маълум бўлдики, унинг дарди Мўминшонинг дарди олдида ип эшолмай турибди.

— Кўргилик. Мўминшо ака,— юпатди Шарафиддин.— Бош омон бўлса, ҳар йўриқнинг иложи топилар. Кейин кулиб-кулиб яшайсиз. Бу кунларни елкамнинг чуқури кўрсин, дейсиз... Ҳа, ҳали кўрмагандай бўлиб кетасиз...

— Э, акамулло, кулишни ҳам унутиб юборганмиз.

Даҳшат! Бу не кўргилик, инсон кулишни ҳам унутса! Бу дард қайси бир кўкракка сиғади? Қайси бир паҳлавон бундай зил-замбил дардни елкага ортиб юра

олади? Мана, Хўқанд йўлига бурилишди. Шунда иккови чойхонадами, карвонсаройдами, бошни бир қилишиб синашта бўлишади. Ишқилиб, Мўминшонинг кўнглини кўтариши, танидаги дардни енгиллатиши керак. Мўминшонинг кўнглига таскин беролармикин? Кўнглидаги ғуборни озгина бўлса-да, юва олармикин? Ҳалидан бери Шарафиддин шу ҳақда ўйлар, ўйлагани сари хаёллари чигаллашиб борар эди.

— Нега? Қандай қилиб?

— Куйган юрагимни яна куйдирманг, акамулло. Яхшиси, ўзингизнинг исмингизни айтинг?

— Мен ҳам бир бечораман. Отим Шарафиддин, юрагим ҳам яримта, ҳам лаҳча чўғ.

— Бу замонда бағри бут одамнинг ўзи йўқ, акамулло! Лекин, сизга ҳавасим келур. Ҳарқалай, ўз юртингиз остонасини босиб юурсиз. Биз ғарибларга тўтиё бўлиб кетди тупроғимиз. Ҳамма дард бир экану туғилган маконинг бир экан. Уни мусофир бўлгач, биларкансан. Э, худо, шу кунларга етказганинга шукр, аммо шу кўйларга солган бандаи мусулмоннинг жазосини ўзинг бер! Токи қулоғи кар, кўзи сўқир бўлсин!

Шарафиддин Хўқандга элтувчи йўлга келганларида, Мўминшонинг бурилмасдан, тўғрига юраётганига ҳайрон бўлиб, тўхтаб қолди. Унинг бурилишини кутди. Мўминшо қайрилиб қарамади ҳам, худди сезмагандай, йўл четидаги тўнгатка чўкди. Шарафиддин ҳароратнинг баландлигидан ё чарчаганидан бўлса керак, деб ўйлади-да, секин қайрилиб Мўминшо ёнига ўтирди.

Тиккага илинган қуёш тура-тура сабри чидамай, яна қиялай бошлади. Шарафиддин пешонасидаги резареца терни бармоғи билан сидирди. Елкасига ёпишган яктагини сал кўтариб қўйди. Мўминшо ҳам юзини яктаги барига артди. Сўнг белбоғини ечиб ёйди-да, пешона-бўйинларини ишқалади, ўнг қўлига олиб ёлпиди. Шамол югургандай роҳат қилди. Шарафиддин Мўминшонинг сўник кўзларига қараркан, бирор бошпана топиш учун Хўқандга эртaroқ кириб боришларини шипшитмоқчи эди. Мўминшо ҳамон жим, хаёл дарёсида фарқ, сийрак кинриклари пиргнрайди.

— Мўминшо ака, ҳадемай оқшом тушади. Хўқандга эртaroқ кириб борайлик.

Мўминшо сергак тортди, аммо Хўқанд сўзини эшитиб, баттар чўчиди.

— Хўқанд! Хўқанд дедингизми? Йўқ, йўқ, акамул-

ло... Мен бормайман, боролмайман. Кўргани кўзим йўқ у ерни!

Шарафиддин Мўминшонинг дилини яралаб қўйганлигини ҳис этди. Энди уни юпатмоқ керак. Шу ҳолича ташлаб кетиш ҳам гуноҳ, ҳам дардли эди. Шарафиддин қўлини Мўминшонинг елкасига ташлади. Мўминшо юзини ўгириб, Шарафиддинга қаради.

— Узр, минг бор узр, Мўминшо ака! Сизга оғирлигини англаб етмабман. Ахир, Хўқандда. не гуноҳ? Ҳозир бу макон тиллали чорбоғга айланиб турибди-ю...

— Тиллали чорбоғ?..

— Ҳа-да.

— Сиз ана шу тиллаларни, марваридларни қайси чорбоғлардан юлиб-юлқаб олиб келинаётганлигидан беҳабар экансиз, акамулло. Йўқса, бу сўзни тилингизга олмасдингиз. Тўғрими? Хўқанднинг қай бир кўчасидан ўтсам, ниграган овозни эшитурмен. Сиз билмайсиз, акамулло. Улоққа ташланган таначанинг эти ҳалим-ҳалим бўлиб, суяги гўштига араллашиб кетишини, ҳойна-ҳой, биларсиз, акамулло? Уратепа ана шундай. Мана, курагимга қаранг. Бириники, бири этимга ёпишган. Кўзим ёруғликни яхши илғамайди. Бу ўз-ўзидан бўлган дейсизми, акамулло? Дардим ичимда. Боя айтганимдек, тўлиб-тошиб ётибди. Қачонгача талаш-талаш бўларкин-а, улусим? Олим золим даврида қочавериб, ҳамма ковак беркилиб кетганди. Буниси ҳам қолишмаяпти. Амир Умархон ҳазратлари, қаранг, тагин ҳазрат деяпман, йўқса, тилимни суғуриб олишар. Юз уруғининг беқларини осганда қиёмат-қойим бўлди. Вой-бўй, улар улусни шундай талашдики, сизга ёлгон, менга чин, уятли жойларимизни беркитишга лахтак ҳам арзанда кўринди. Қаллалардан минора ясаттирди. Кечагина кулимсираб чақнаган кўзларнинг гавҳари оқиб, ғўлайиб қолганини кўрганмисиз?! Бошларнинг гувалак сингарни устма-уст тахланганини-чи?! Эвоҳ, бу даҳшатни кўргулик қилмасин! Кимга қандай муножот қилишни билмасдим, оллоҳдан ёрдам сўраб ёлворардим. Қани қулоқ солса, акамулло! Бу ҳам майли-я, кун кеча озод қушдай яйраб юрган одамларнинг қўлини занжирлаб, оғзига нўхта солгандай қилса-я! Бунга чидаб бўларканми?! Ҳа, лак-лак одамларни банди қилиб, Хўқанд сари ҳайдатди. Бандиларнинг бир-бирига гапирришга қурблари етмасди. Баъзан Новганда, Бекат, Куркат, Маҳрам сўзлари эшитиларди-ю, демак, у ўша қишлоқданлигини билардик. Сиз муҳожирлик

аламини тортмагансиз, акамулло. Мана, уч йилдирки, Уттизадирда каламуш сингари ер ўйиб, жон сақлаб келяпмиз. Бошпана қаёқда! Яна нимасини айтай, қайси бирдан ёрилай, акамулло! Сиз тагин Хўқандга тортаяпсиз. Елкаминг чуқури кўрсин бу жойни! Худога минг қатла шукрки, танимда жоним бор экан, семизқуртдай эмаклаб бўлсаям Уратепага етволаман. Майли, ўша даргоҳга қадам босганда жоним чиқса чиқсин. Улигим бошқа юртларда сарғайиб кетмасин, дейман, акамулло.

Мўминшонинг кўзидан дув ёш оқди. Сўник кўзлари бирдан чиройли товланди. Шарафиддин ҳамроҳининг дардини бўлиш, мушкулини енгиллатиш йўлини қидирар, қандай қилиб далда берсам экан, деб ўйлар эди.

— Биламан, юрт дарди бениҳоя оғир... Ҳеч кимнинг бошига солмасин у дамларни...

Мўминшо оғир уҳ тортди. Енги билан кўз ёшларини артди.

— Э, акамулло... Юрт дарди бир тараф, ишқ дарди бир тараф...

Шарафиддиннинг юраги терак япроғидек титради. Ишқ дарди уни ҳам мубтало этган, яқин тўрт ҳафтаки, бағрини ерга бериб ётар, тушида ҳам, кўз ўнгида ҳам ўзига чорлар, чорлайверар эди. Шарафиддин қаёққа, қайси томонга йўл олишини билмай гарангсирди. Абдулаҳад ҳовлиқма бир-икки далда берди, кўнглини кўтарди. Қаёқда, юрак-бағри анордек эзилган Шарафиддиннинг дили тунд, ҳали-вери ёришадиганга ўхшамасди. Шу топда кўнгли ярим Мўминшонинг чеҳрасидаги мунг, сўник кўзларига термиларкан, ора йўлда учраштириб қўйган тақдирдан нолиди. Лекин, ҳар қандай йўловчи бўлса ҳам инсон, унинг дардини тинглаш керак.

— Ишқ дедингизми?..

— Ҳа, акамулло. Энди буёғини сўраманг...

— Нега?

— Юрагим чидамайди, ўзим ҳам пўкиллаб турибман.

— Мўминшо ака, сизни бу ҳолда ташлаб кетолмайман.

Мўминшо кўзларини катта-катта очди. У Шарафиддинни энди кўриб тургандай ҳайрат билан боқди.

— Раҳмат, акамулло. Одамгарчилигингиз бор экан.

— Мен дардингизни енгиллаштирай деб...

— Э, йўқ, акамулло. Бу дард мени еган, адойи та-

мом қилган. Шундан бўлса керак, юзига туфлагим келади.

— Қимнинг?..

— Ҳазратнинг...

— Қайси ҳазрат?..

— Гўлликка олманг, акамулло, ҳали айтдим-ку, ҳазрат демасам тилимни суғуриб олади, деб. Ўша ҳазрат...

— Амир Умархон онҳазратларими? Қизиқ, сизга нима дахли бор унинг. Хон ҳазратлари қаёқда-ю, сиз...

— Гап шунда-да, акамулло... Бунинг тарихи узун. Айтиб, адо этиб бўлмайди.

— Айтинг, ака, айтинг...

Мўминшонинг чехрасига яна мунг югурди. Шарофиддиннинг назарида янада қаримсиқроқ бўлиб кўринди. Чор-атрофдан иссиқ ўраб лоҳас қилади. Тиқ этган шабада йўқ. Иссиққа бардош беролмаган пашша-ю сўна ўзини сояга урган. Мўминшо қўйнидан дурра олиб, яна ўзини елпиди.

— Э, йигитлик роҳатини татимай мана шундай чол бўлиб ўтирибман, акамулло. Нимаям қила олардим, омадим яримта экан. Пешонамда ёзилганини кўрарман дейману тақдиримдан нолиб кетаман. Қайси бевабечоранинг пешонасига қутлуғ кун ёзилибди? Бу қандай замонки, кун чиқардан қаро кечгача тиним билмай ишласанг-у биринг икки бўлмаса! Пешонанг ярқирамаса! Бунинг устига, банди қилиб ҳайдасалар! Бошпана қуришга рухсат этмасалар. Кўзинг остига олганингни тортқиласалар! Мен сингари бевабечора фарёд чекмай, ким чексин, ўзингиз айтинг, акамулло? Шу инсофданми, а, инсофданми? Шунақа бўлса, инсофнинг юзига тупураман! Ҳа, тупураман, акамулло... Одам Атою Момо Ҳавонинг фарзандлари бўлсагу биримизнинг пичоғимиз мой, бошқамизнинг, бўйнимизда дор бўлса... Шу ҳаёт бўлдими? Йўқ, ҳаммасига ҳазрат айбдор, акамулло. Энди қўрқмайман, қўрқиб ўтирмайман. Қўйиб берсангиз, ҳазратнинг юзига туфлайман. Ҳа, тилимни суғурса суғура қолсин. Аммо, аммо Иззатойни бир кўрсам дегандим. Унинг фаришта юзларини кўрмай ўтиб кетаётганлигидан доғдаман. Эҳ, акамулло, сиз уни билмайсиз, ой юзларини, чақнаган кўзларини кўрмагансиз. Пари десангиз паридек, фаришта десангиз фаришта дегудек эди. Эҳ, пешонам қурсин, пешонам... Шўр экан-да бу пешона, акамулло... Бу дард — бедаво. На табиби бор, на табобати. Ич-ичингдан кемириб адо

этади. Қандай қилиб пўкиллаб йнқилганингни сезмай қоларкансан. Мана, ўттиз ёшдаги ҳолимни кўринг. Ҳали қирчиллаш тугул, қилтиллаб турибман. Бу дард-еди, адои тамом қилди, акамулло...

Мўминшо бир зум жим қолди. Энди унинг чеҳрасидаги мунг ўрнини ғазаб қоплади, кўзи косасидан чиққудек эди.

— Э, акамулло, дostonимни очадиган бўлдингиз. Шу десангиз, Уратепада чўпон эдим. Саҳармардондан оши ҳалол қилиб чиқиб кетардим. Тошдан тошга сакраганимда одамлар ҳайрон қолишарди. Мўминшо мўминдеккина бўпти десак, бало-я, бало, дейишарди. Лекин бошимни икки қилишга қийналарди уйдагилар. Латта-путта у ёқда турсин, тўйиб егулик дон-дунимиз ҳам йўқ эди. Икки мучалдан ўтиб қолгандим. Кунларнинг бирида онам қўшиннинг қизини тилга олди, сочини мақтади, нақ этагига тушади, этагига, дея қайтарди. Отам нима деб жавоб беришга қийналаётганлигини сезардим. Онам яна мақтади, тўғриси, бирга ўнни қўшди. Охири, отам жеркиб берди: «Битингга оласанми?» деб ўрнидан туриб кетди. «Сиз розилик берсангиз бўлди, худо пошшо эгам, ўраб-чирмаб олармиз» деди онам. Отам жавоб бермади — онам севишиб кетди, демак бу розилик аломати эди. Бу дунёи жаҳонда онаизорга тенг келадигани йўқ экан, акамулло. Шу десангиз, кечаю кундузи тинмайди. Бир энлик латта топсаям, тўплагани тўплаган. Қўни-қўшнилар олдида уялмайин, дер эканда. Ушанда баҳор эди, шекилли. Онам уч-тўрт кампир билан қўшниникига чиқишибди. Эшигини супуришибди. Шунақа одатимиз бор, акамулло, биласизми? Ишқилиб, у дейишибди, бу дейишибди, бир амаллаб бошини боғлаб чиқишибди. Ана энди мендан сўранг. Аканг пақирнинг орқасига жир битадиган бўлди, дейману ўзимда йўқ севинаман. Ҳа, ўзимни қўярга жой тополмайман! Қайси кун эди, эсимда йўқ, қўй-қўзиларни ҳайдаб тоғдан тушаётгандим. Шундоқ қишлоқ биқинида булоқ бўлгучи эди. Қарасам, Иззатой кўзасини сувга тўлдиряпти. Юрагим тошиб кетди, ўзимни йўқотиб қўйдим. У менга ялт этиб қаради. Ростини Иззатойнинг қарашига тоб беролмасдим. Қарайман, қарайман, қани тилим айланса денг! Ниҳоят, чала-чулпа қилиб «Из... Из... Иззатой», дедим. Қиз қиё қаради. Узиям ўн олтига ўтганмиди, ўн кунлик ойдек тўлиб турган эканда. «Иззатой» дедиму қўлимни секин олиб бордим. Тўғриси, нимани ушлашни билолмасдим. Кейин сочларини сила-

дим. танам бўйлаб нимадир зир югурди. Қўлимни сира олгим келмасди, шу дақиқа умр бўйи турса, дердим. Кейин, бирдан қутурдимми, қўрқиб кетдимми, бағримга босдиму у юзидан бир, бу юзидан бир ўпдим. Иззатой балиқдай типирчилаб: «Мўминшо ака, уят бўлади, уят», дея пичирлар, уятдан қип-қизарган юзларини мендан яширмоқчи бўлар эди. Кейин: «Ёмон экансиз», деб бир қайрилди-ю, кўзасини елкасига қўйиб жўнаб кетди. Жўнаб кетди, акамулло, жўнаб кетди. Эҳ, ўша кунлари сармаст бўлганларим-ей! Кўзимга уйқу илиниши қаёқда. Тонггача тентирайман. Ҳалиги ўпич хумори тутади, денг. Кейин билдимки, якшанбага тўй белгиланибди. Яна сармаст эдим, Иззатойни ўйлардим у ўз-ўзимдан хурсанд бўлаверардим. Қамбағални туянинг устида ҳам ит қопади, дейишади. Тўйимиз кунни ҳазрат Уратепани талотўп қолди. Отамнинг боши минорага тикланди, онамнинг ҳоли не кечдйкин, ёлғиз оллога аён. Лаклак банди орасида мен ҳам бор эдим. Иззатой ҳам келётганлигини билардим. Мана шуниси алам қилади, акамулло. Юртимда боғланмаган бошим муҳожирликда боғланар, деб дунёи умид қилардим. Хўқандга бизни шарқ дарвозасидан, аёлларни эса жанубдан, боғ томондан олиб киришди. Пешонамнинг шўрлигини қаранг, асира қизлар орасидан Иззатой, Ҳурматой, Дилшодни танлаб олишса-я. Бу бошимни қайси деворга ураман, акамулло? Чимилдиқ нималигини кўрмадим. Иззатойдан хабар ололмадим. Анови пес ҳазрат салтанатига кириб бўларканми? Ана шунақа, тарихим зилзамбилдай оғир, аянчли...

Мўминшо эгилган кўйи сассиз йиғлай бошлади. Шарафиддин уни юпатган бўлди.

— Дунёи боумид, деганлар...

Мўминшо оғир ўрнидан турди.

— Мен борай, акамулло. Хайр. Кўз — қўрқоқ, қўл — ботир. Пича юрсам, йўлим овийди.

— Йўқ, йўқ, Мўминшо ака, сизни ёлғиз юбормайман.

— Мен ғарибни ит ермиди!

— Шундай бўлсаям...

Узоқда хўқанд арава кўринди. Шарафиддиннинг кўнгли ёришиб кетди. Хўқандга бурилмаса аравакашдан илтимос қилади..

— Тоға, шу меҳмонни олиб кетасизми? Ҳамроҳ...

Аравакаш отни тўхтатди. Хўқанд араваининг ёлдираклари ғижирлади. Шарафиддин Мўминшонинг ара-

вага чиқишига ёрдамлашди. Мўминшо жойлашиб ўтиргач, аравакаш қамчини баланд кўтариб «чу, жонивор», деди. Мўминшо ғарибона бош силкиди. Шарафиддин ҳамроҳи кўздан ғойиб бўлгунча термулиб турди.

Шарафиддин ёлғиз йўлга отланаркан, бўғзига нимадир тиқилди, ўксик ёш тўлиб келди. Кўнглидаги бир аламини кўтаролмай юрганида буниси ҳам бормиди. «Қаёқдан ҳам ҳамроҳ бўлди бу Мўминшо? Унинг дардалами олдида меники ҳолва экан-ку, барибир... Мўминшога ҳам қийин. Уратепага етиб боролармикин? Ишқилиб, юртини кўриш насиб этсин. Тупроғини кўзига тўтиё қилсин. Вақти келиб кўришиб қолармиз. Қанийди, шундай кунлар келса-ю, Мўминшо бир тараф, мен бир тараф бўлсам. Унинг ёнида Иззатой кулиб турса-ю, менинг ёнимда Адолатим бўлса. Шу кунларга етказсин, ишқилиб. Яхши ният — ярим мол. Ол қулим деб, қолса ажабмас». Шарафиддин ширин хаёллар билан ўзини чалғитиб, ўзича пичирлаб, ўзича гапириб шаҳарга яқинлашганида йўловчилар оқими кўпая борди.

Кун нур бигизларининг учи қайрилган эди. Маҳалла этагидан фарёд йиғиси эшитилди. Шарафиддин ўша томонга қулоқ тутди. Кўча ўртасида одамларнинг елкасида тобут лопиллаб келар, йўловчилар шошиб йўлнинг ўзгартирар, отлиқлар узангига оёқ қўйганча тушиб юганни тут бутоғига илар, аравакашлар аравани йўл четида тўхтатиб, ўзлари анбарни кўтаришга ошиқишар эди. Анбарни беш-ўн қадам елкага оларди-да, навбатдаги йўловчига бериб, «худо раҳмат қилсин», деб дуо қилганча йўлида давом этарди. Шарафиддин ҳам шундай қилди. Ким экан, қандай одам, билгани ҳам йўқ, сўрагани ҳам йўқ. Фақат анбар устига ёпилган либосдан аёл эканлигини билди, холос.

Ҳаёт билан ўлим орасидаги масофа Шарафиддин хаёлида ғужғон ўйнади. Одам — мисоли дарахт. Дарахтнинг ям-яшил япроқлари, новдалари ва йўғонлашиб бораётган танасини кўрамузу унинг илдизларига бефарқ қараймиз. Ана шу илдизлар бир-бирлари билан чирмашиб, тупроқ билан қоришиб, бутун танасига арзирли озуқани етказиб беради. Одам-чи? Унинг туб илдизи қаерда? Қандай топса бўларкин? Ҳа, она юрт, она тупроқдан азизроқ, мунисроқ, муқаддасроқ замин йўқ. Замин — туб илдиз. Лекин, афсуски, Шарафиддиннинг ўзи ана шу масканидан айрилиб турибди. Нега ундай қилди? Ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб қайтиб борса-чи? Ким билиб ўтирибди? Ўз уйи, ўз қўрғони.

Шу заҳоти ортига қайтгиси келди-ю, юраги зўриқди. Қандоқ қайтади, нима деб қайтади? Адолатсиз нима қила оларди? Кунни қандай ўтади? Йўқ, йўқ, боролмайди. Адолатсиз қишлоғим ҳаром, демаганмиди? Эр киши битта гапиради. Гапининг уддасидан чиқмайдиганнинг ҳоли вой. Шарафиддин буни яхши билади.

Шу топда аравада ғужанак бўлиб ўтирган Мўминшони эслади. Манзилига ета олармикин? Ё ярим йўлда Муродали ота янглиғ жон таслим қилармикин? Эҳ, Муродали ота-я, Муродали ота! Бир парча ерида парвонадай айланар эди-я. Адолатнинг кўзларига ота меҳри билан суқланиб боқишлари-чи!

Шарафиддин тўрткўча бурилишида карвонсаройга дуч келди. Унинг рўпарасида тақачи қорамтир отни тақаларди. Темирчи бозиллаган чўгга темирни тоблаб, миттигина ўғилчаси билан басма-бас босқи уриб кетмон ясарди. Шарафиддин уларнинг ёнидан ўтаётиб қиё боқиб қўйди-да, секин саломлашди. Темирчи уста пешонасидаги терни артаркан, бошнинг силкиб қўя қолди. Шарафиддин темирчи ёнидаги карвонсарой остонасига оёқ қўйди. Карвонсарой ҳовлисининг бир чети отхона эди. Қантариқлик беш-олти от охирга ем солинишини кутаётгандай, пишқириб қўярди. Фақат берироқдаги бир оппоқ от бўйнига тўрва осилган, у ён-веригагила-рига кўз-кўзлагандек, емишдан бош кўтармасди.

— Хуш келибсиз, меҳмон. Қани, ичкарига марҳа мат!

Шарафиддин оппоқ яктак кийиб, елкасига дурра ташлаган чойхоначининг юмшоқ муомаласидан хўрсанд бўлиб ичкари кирди ва ғуж чойхўрлардан берироқ ўтиргиси келиб, бурчакка чўнқайди. Тўрда уч-тўрт чойхўр ёнбошлаганча чилим тортар, ҳар чилим тортганда бутун олам азобларини унутиб, кўкда яйраб парвоз қилаётгандай яйрашар, сўнг бурунларидан паға-паға тутун чиқаришар эди. Шарафиддин ёнбошида бошларини бир қилиб ошиқ отаётган ва «пошшо-пошшо» ўйнаётганларга қаради. Ошиғи олчи турган киши пошшоликни эгаллар ва амирона буйруқ берар эди. Вазирнинг ҳам хизмати улуғ. Қимнингдир ошиғи «ўғри» тушиб қолса, ўйинни тўхтатиб, пошшога етказди ва унинг амрини кутади. «Ўғрига беш дарра урилсин» дегудек бўлса, амр шу заҳоти ижро этилади. Даврадаги озғингина кишининг ўғри тушиши қизиқ бўлди. Вазир унинг қилғиликларини ўн бор ошириб айтди. Подшо: «Ўғрининг бошига лайлак ўтириб қўй-

син», деб буюрди. Атрофда гур-р кулги кўтарилди: Озгин киши баттар қизарди. Вазир эса ўрнидан туриб, амрни адо этишга киришди. «Ўғри» тура солиб қочмоқчи эди, қочиб бўпти, шу заҳоти ушлаб ўтқизди ва пешоносига атайлаб туфук тўкди. Бундан Шарафиддин ҳам ўзини тутолмай кулиб юборди.

— Ҳой, жигар, бу ёққа қаранг...

Шарафиддин ошиқ отаётганлардан сал наридаги даврада ўтирган чойхўрга назар ташлади ва қулоқ тутди.

— Орқангизни қиблага ўғирмай, бу ёққа ўтинг...

Шарафиддин мистовоқдаги нону парвардасини кўтариб юқорироққа чиқди. Беихтиёр уларнинг гап-сўзига қулоқ тутди.

Даврадагилар, чамаси, шу ўртадаги масжиддан чиққан кишилар эди. Шарафиддинни чорлаган одам қирқ ёшлар атрофида, мош-гурунч соқолли, оппоқ саллали, овози майини ва жозибали эди. Ҳамроҳлари унинг сўзларини берилиб тинглашар, гоҳ-гоҳида: «Худди шундай, ҳақ сўзни айтурсиз», дейишарди.

— Ҳазрати султон Яссавий айтганларидек, бу дунёда орзу-ҳавасларимиз мўл эрур. Бугунги кунда риёзат чекишнинг ўзи оллоҳнинг шарофатидандир. Ҳазрати султон Аҳмад Яссавий битикларини ҳар сафар ўқиганимда кўзим жиқ ёшга тўладир. Ул зотнинг шу кунларимизни кўриб турганларига ишонадирман. Ҳа, ҳа, ишонадирман, аҳли мусулмон.

— Бешак айтурсиз. Тош Махдум, ул ҳазратнинг битикларини тингламоқ ғоят савоб эрур, тақсир.

— Утган баҳор Туркистонга бориб, ул зотни тавоф қилганимни биламан, денг, Бирдан ишларим ўнгидан келса бўладими? Епирай, дедим ўзимга ўзим. Чин дилдан ихлос қилсанг, ниятингга бешак етар экансан.

Тош Махдум Шарафиддинга беозор қарагандай бўлиб, қўйнидан рўмолга ўралган китобни қўлига олди. Сўнг уни ўпиб, пешонасига суртди-да, уч-тўрт саҳифасини очиб, кўз югуртириб ўқиди:

Аҳли дунё халқимизда саховат йўқ,
Подшоларда, вазирларда адолат йўқ,
Дарвишларнинг дуосида ижобат йўқ,
Турлуқ бало халқ устига ёғди, дўстлар.

Охирзамон олимлари зolim бўлди,
Хушомадни этгучилар олим бўлди,

Ҳақни айтган дарвишларга ганим бўлди,
Ажаб шумлук замоналар бўлди, дўстлар.

Қиёмат кун ёвуқ етти, қолғони йўқ,
Кул Аҳмаднинг айтган сўзин ёлғони йўқ,
Ўз-ўзига бир насиҳат қилғони йўқ,
Насиҳатин халққа айтиб кетди, дўстлар.

Даврадаги кишилар бошларини ерга эгганча миқ этишмас, ҳозиргина қироат ила ўқилган ашъор ҳам-манинг юрак-юрагини жодулаб қиймалаганга ўхшар эди. Тош Махдумнинг ёнида ўтирган отюзли кишининг кўзларидан милт-милт ёш оқар, бурнини тез-тез тортиб қўярди. Шарафиддин ҳам сеҳрлангандай эди. Наҳотки, Тош Махдумнинг тилидан янграган ушбу ашъор нияти, турмуши турли кишиларнинг бошини қовуштириб, дардига малҳам топа олса! Шарафиддин дилида қулоғига қуйилган айрим сатрларни қайтарди.

Аҳли дунё, халқимизда саховат йўқ,
Подшоларда, вазирларда адолат йўқ.

«Йўқ, Йўқ! Подшоларда адолат йўқ, вазирларда адолат йўқ. Адолат ҳам йўқ! Ҳазрат султон Яссавий ёзибдими? Эвоҳ, ҳазрат деганларича бор экан, дардимни ҳам ойдек равшан кўра олибди-я. Адолатимни излаб сарсону саргардон юрганлигимни билибди-я! Оҳ, ҳазрат, ҳазрат!» Шарафиддиннинг ихлоси шундай ортиб кетдики, ҳозир ҳазрат Яссавий ёнига кириб боришга тайёр эди. У биларди, мана шундай улуғ кишиларнинг бағри кенг бўлади. Улар мурувватининг ўзи бир олам. Ишқилиб, ана шу зот мурувват ато этсин!

Шарафиддин Тош Махдумнинг тийрак кўзларига қаради. Унинг мунгли кўзларида ҳаяжон, меҳр беркингандай, гўё ўша меҳр, муҳаббат кўз косаларида ўрнашиб олган ўша мунгни ҳайдаб чиқараётгандай эди. Унг тарафда чордана қуриб, енгилгина тебраниб ўтирган кўса киши аҳён-аҳён: «Шу кунларга етказганига шукр», деб қўярди.

Пойгакда «пошшо-пошшо» ўйнаётганлар гур этиб ўринларидан туришди. Тош Махдум уларнинг ортидан хушламайроқ қаради. Сўнг Шарафиддиндан сўради:

— Гап билан бўлиб, сиздан ҳол-аҳвол ҳам сўрамабмиз, жигар. Ўзлари қаердан бўладилар, қайси томонга йўл олдилар?

Шарафиддин бош эгди. Ҳозир дардини тўкиш мавриди эмасди, шунинг учун қисқа қилди:

— Бедананинг уйи йўқ, қайга борса битбилдиқ, қори ака!

— Нечук?

— Йигитчилик...

— Э, бундай демайсизми? Бахтимни излаб юрирман, денг, Борса келарга йўл олдингизми ёинки борса келмасгами?

— Пешонамга не ёзуғлигини билмай гарангман.

— Қаерданман, дедингиз?

— Хўқанднинг шундоқ биқинидан — Ингирчоқдан.

— Қалампирнинг макониданми?

— Шундоқ, қори ака.

— Дуруст, дуруст, ҳозир қаерга қўндингиз?

Шарафиддин бошига тушган савдони сўзлаб берди. Тош Махдум унинг гапларини тинглаётиб, бир-икки тўлғанди.

— Дардингиз оғир экан, жигар. Орага ҳазрат аралашибдим, бу тубсиз чоҳ, демакдир. Аммо, руҳингиз чўкмасин. Пешонангизга ёзилган бўлса у дунёю бу дунё ҳеч ким тортиб ололмайди. Ўзингизга буюрсин, жигар.

Тош Махдумнинг гаплари Шарафиддиннинг томоғини сариеғдай ёғлади. Қилт этиб ютинди. Орага сукут чўкди. Ҳозиргина сариеғ суртилган томоғи яна қақраб, баданини ушук урди.

— Намоздигар бўп қопти, тақсир,— гапга аралашди кўса.

— Дарвоқе, қани, омин, дўстга хор, душманга зор, номардга муҳтож қилмасин, оллоҳу акбар.

Улар қўзғолишди. Тош Махдум калишини кияётиб, Шарафиддинга юзланди.

— Кўнсангиз, ҳамсоямизнинг ҳужраси бор. Ҳужра тору лекин эгасининг феъли кенг. Нима дедингиз, жигар?

— Умрингиздан барака топинг, қори ака.

— Қани, юринг, намозни ўқиб, бирров кириб чиқамиз.

Шарафиддин каловланди.

— Ё оёғингиз тортмаяптими, жигар?

— Йў-ўқ,— деди бўйинини қисиб Шарафиддин.

Тош Махдумнинг афти буришди. Кўз қорачиғи кенгайгандек бўлди.

— Урганиш керак, жигар. Аҳли мусулмон бандасимиз-а...

Шарафиддин итоат билан эргашди.

Тош Махдум ҳамроҳлари билан масжидга бурилишганда Шарафиддин ўзини четга олди. Шу ўртада кутиб туришини айтиб, узр сўради. Тўғриси, «таҳорат олмаганман», дея олмади. Шарафиддиннинг ичида янграган сўзни Тош Махдум тушуниб етди ва беозоргина хайрлашди. Шарафиддин соқоли кўксига тушган чолларнинг, эндигина мўйлов қўйган ўрта ёшу ўспиринларнинг масжидни муқаддас билиб ошиқаётганлигини кўрди-ю, ўзининг ҳозирги ҳолатидан ўкинди. У бўзчининг моксидек у ёқ-бу ёққа юраверди, ниҳоят оёқлари толиқди шекилли, майишиқ тут дарахтига суянди. Ҳозиргина сокинлик ҳукм сурган кўча бирдан жонланди. Масжиддан халойиқ тарқаларди. Шарафиддин ана шу одамлар бағрида оқа олмаганидан ўзини ғоят ғариб сезди. Кейин кўнглида нимадир ялт этиб порлагандай бўлди: бу нуқсонни тўғрилай олиш мумкинлигини тушуниб етди. Шарафиддинга шунинг ўзи етади. У улдасидан чиқа олмаган юмуш йўқ. У Тош Махдумни қарши олиш баҳонасида мусулмончилик илмидан бохабар бўлиш йўлларини изламоқда эди. Бу йўлнинг этаги кенг ва адоғи йўқ. Уни ушлай олган одамгина бахтли бўлиши муқаррар.

Оломон орасини ёриб, балхи тут томон келаётган Тош Махдум Шарафиддинга, «қани кетдик», дегандай ишора қилди. Шарафиддин оломон даврасига қўшилганида ўзини қушдек енгил ва беғубор сезди. Энди Тош Махдумнинг этагидан тутиши керак. Тош Махдум, дарёдан айрилган жилға янглиғ, одамлар даврасидан суғурилиб, тор кўчага бурилди. Шарафиддин унинг изидан индамай борарди. Тош Махдум учинчи эшик зулфунига илинган беўхшов қулфни кўриб, қовоғи осилганча Шарафиддинга юзланди:

— Иссиқ ўрнингиздан қўзғатганимни қаранг! Аксига олиб, Сарви хола йўқ экан.

— Майли,— Шарафиддиннинг оёғи майишиб кетгандай бўлди.

— Энди меҳмоним бўласиз, жигар.

— Тош Махдум ака...

— Э, худди элликбошининг ҳовлисига киришга чўчигандай қўрқасиз-а. Имом бўлганимиз билан биз ҳам бандан фақирмиз. Бугун топганимиз шу кунга етмайди. Соқолга қараб, дасти узун экан, деб ўйламанг, жигар.

— Йўғ-е!

— Қани, кетдик, жигар.

Сарви холанинг кулбасидан эллик-олтмиш қадам наридаги ғарибгина эшик Тош Махдумники эди. У ҳар гал дарвоза эшигини янгиламоқчи бўларди-ю, бугун-эрта деб кунни ўтказиб юрарди. Бир томонга оғиб йиқилай деган эшикнинг кичик қанотини авайлаб кўтариб тўғрилади ва Шарафиддинни уйга таклиф қилди.

Чоғроққина ҳовли, этак тарафда икки-уч туп шохлари ларзон беҳи дарахти. Ҳовли ўртасидан ўтган ариқча: «Қўлингизни ювинг, меҳмон», дегандай шилдирайди. Шарафиддин тиниқ сувда қўлини чайиб, қўлтиғига артди. Тош Махдум:

— Супага жой қилинглар,— деб буюрди.

Супа ҳовлининг ўртасида, беҳининг соясида эди. Истарали кампир Шарафиддин томон ўгирилиб саломлашди-ю, оппоқ рўмолини пешонасига тушириб, юзини тўсди. Шарафиддиннинг кўнглидан: «Қаеридир онамга ўхшар экан», деган ўй ўтди.

— Қани, супага марҳамат, жигар,— Тош Махдум эғнидаги енгилгина чопонини ечиб, беҳи бутогига илди ва Шарафиддиннинг юқорига ўтишини кутди.

— Сиздан бўлсин, Махдум ака.

— Меҳмон отангдан улуғ, деганлар, жигар! Ҳа, майли, халқнинг матали бор, аҳмоқ уйининг тўрисиини бермапти. Чиқсак чиқибмиз-да, а!

Шарафиддин бўйра атрофига сепилган сувнинг селгиганига қараб, Ингирчоқдаги кулбасини эслади. Мунгайиб тургандир уйи. Мана бундай сув сепадиган, супуриб-сидирадиган одам бўлмаса. Одамнинг дастидан кичиккина ҳовли жаннатга ўхшаб турибди. Сувнинг тиниқлиги! Шарафиддин эса ўз масканидан айрилиб, бошини қўйгани жой тополмай юрибди. Камбағалнинг ови юрса дови юрмас, экан-да. Яна бир оздан сўнг Шарафиддин ўзини ўзи тинчитди. «Булбулсиз ошённинг кераги борми? Адолат дея қанча жабру жафо чекишга тайёрман. Ахир, эр кишининг сўзи бир бўлади. Ҳадеганда хаёлга эрк бериб ўйлайвериш зарур эмас». Шарафиддин ана шу ўйлар гирдобида ғарқ сузаётган маҳалда супа ёнига булбул қўнгандай бўлди. Тош Махдум болишни бағрига босиб, рўпарасидаги булбулга нимадир деди, қушнинг тилини қуш тушунди, бошини хиёл силкитиб, ҳозир дегандай сассиз юриб кетди.

Шарафиддин худди Адолатни топгандай юзига қизиллик югурди.

— Ким бу қиз?

Тош Махдум Шарафиддининг ҳайрат билан термилоганини сезди, аввал қизғонгандай бўлди-ю, сўнг:

— Ожизам,— деди.

Шарафиддин баттар ҳайратланди, бир Тош Махдумга, бир уй томонга қараб елкасини қисди.

— Ишонмадингиз-а, жигар? Ҳа, бизгаям худо етказган. Ҳамма ишнинг яхши, ёмон томони бўларкан. Шунга эсдан чиқарманг, жигар. Подшоҳи олам Уратепага юриш қилиб, не-не одамнинг ёстиғини қуритди-ю, менинг бахтимни очиб берди. Ҳа, ишонинг, жигар. Бунинг тарихи узун, ожизамиз шоира, лекин волидан муҳтарамамиз ҳам отинбиби-да. Қўлларида не-не қиз таҳсил кўрадлар. Ожизамиз қизлар сафида туркий тилни ўрганаётир.

— Уратепадан дедингизми? Бугун, шу бугун бировни учратдим. Ғариб, шундай ғариб эдики, аммо тупроғига йўлбарс янглиғ интилади, денг. Мўминшо деганди, кейин Иззатойни гапирдимми?

— Иззатой?

— Ҳа, ҳа. Яхши кўрибди-ю, етишиш насиб этмабди.

Тош Махдум уй томон овоз берди.

— Дилшод Барно...

Ҳалигина супа томон қўнган булбул яна юз кўрсатди. Пешонасига туширилган сурп рўмоли остидан оҳиста Махдумга ўгирилди.

— Лаббай, бегим.

— Меҳмон Иззатойни сўраяпти. Танир эдингизми? Мўминшо деган...

— Мўминшони-я...— деди қиз.— Оҳ, йигит бечора... Иззатой у ҳақда тўлиб-тошиб гапирарди. Уттизадирда деб эшитгандим йигитни...

— Ҳа, муҳожирликдан қочибди. Бугун Уратепа сари йўл олди.

— Юраги яримта бўлибди-да. Қамбағални от устида ҳам ит қопади. Бунча беаёв қийнайсан, қодир эгам!

Дилшоднинг қадди эгилди. Тош Махдум секин ўрнидан туриб супадан тушди, калишини оёғига илди. Дилшоднинг рўмолини тўғрилаган бўлиб: «Ўзингизни қийнаманг, Барно. Пешонамизга шу кунлар ёзуғлик бўлса, бандан мўмин не ҳам қила олардик», дея юпатишга уринди, бироқ қизнинг кўз жолалари ҳамон тинмас, нолалари кўнгилни бўшаштиргудек эди. Ичкаридан отинбиби илдам чиқиб: «Айланай, бўйингизга қоқиндик, қизим, сизга нима бўлди?» деб қўлтиғидан ушлаб уй томон етаклади.

— Узим, ўзим...— ҳиқиллади Дилшод.

— Кўнглингизга тегадиган гап қилдимми ўғлим?

— Йўқ, юрагим тўлиб кетди. Бўшатиб олдим.

Супада сукут чўккан. Тош Маҳдум ҳам, Шарафиддин ҳам нима дейишни билолмай гарангсиган эди. Ниҳоят, Тош Маҳдум тилга кириб:

— Нонга қаранг, жигар,— деди.

Шарафиддин оғир бош силкиди. Унинг кайфияти тушган, нотинч, беҳол эди.

Тош Маҳдум оҳиста йўталгач, гап бошлади:

— Эҳ, айтаверсам, гап кўп, жигар. Олампаноҳнинг ишларидан безиб, ўзимни масжидга урдим. Онаизорим алифни таталатиб ўргатди. Мағзинг қотиб қолса, ўрганишинг ҳам мушкул экан. Начора, сабрнинг таги олтин, жигар. Ана шу олтинни йигирма йил кўтдимми-ей. Мана, уч-тўрт қовун пишиғидан бери имомлик билан тоат-ибодат қилиб юрибман. Дастурхонимиз очиқ, унда нима бўлиши ёлғиз эгамга аён. Бир кун оч, бир кун тўқ, дегандай, умрни ўтказаяпмиз-да, жигар, Олампаноҳнинг кейинги юришлари, бай-бай, гуноҳини ўзи кечирсин, мен айтмай, сиз тингламанг. Банди қилинган ўратепаликлар кўчаларга сиғмаса, денг. Кўзларидаги мунгни кўриб, эзилиб кетаркан одам. Аммо, илож қанча. Ҳаммасига чидаркансан. Қулоғингизни яқин олиб келинг, жигар. Ҳа, мени айтди дерсиз, илло-билло, оғзингиздан гуллаб қўйманг. Худди шунақа, жигар. Бандиларни шу тахлит ўттизадир томон ҳайдатди. Ниятини қаранг. Банди ожизаларга раҳнамолик кўрсатмоқчидай боғ оралатиб ўтказибди-ю, пичоққа илинадиганларини кўз остига олдирибди. Шу кўзга Дилшод, Иззатой ва Ҳурматой илинса денг. Уларни кийинтириб, чўмилтириб, кўзга яқин қилдиртирибди. Одамнинг ҳусни шоҳона либосда, жигар. Бусиз кўнгилни айнитиб юборади ўзиям. Шундай қилиб, десангиз, орадан уч кун ўтибдими, ўтмабдими, ишқилиб, ожизамизни олампаноҳ ҳузурига киритибдилар. Дилшоднинг айтишларига қараганда, Амир Умархон ўз боргоҳида атлас кўрпачаларда ёнбошлаб ётаркан. Унинг ёнидаги хонтахтада анор билан пичоқ тураркан. Амир Умархон қора соқолини силаб, Дилшоднинг насл-насабини суриштирибди. Ожизамнинг фаҳми етиб, бош эгганча уялиқираб тураверибди. Амир Умархон шунда анорни қўлга олибди-да:

— Бу анорга не деюрсан?— деб сўрабди.

Дилшод бир муддат ўйга ботибди, анорнинг ўзи ва саройга олиб келинган ширин-шакар дугоналари ян-

лиғ бағри қон эканлиги эсига тушибди-да, секин ва сокин ғазал ўқий бошлабди.

Дар ин дун гумбази афлок дидам,
Дарунаш пур ҳама ғамнок дидам.
Ба рўшон аз ҳарире парда доранд,
Ба дил, хун, дидаҳо намнок дидам,
Зи теги золими ҳукми Умархон,
Дили ҳар нозарниро чок дидам¹.

Амир Умархоннинг юзи бирдан оқариб, кўзлари чақчайибди, пешоналари тиришиб, қош ўртаси кўринмай бирлашиб кетибди. Жаҳл устида тили айланмай, ғўлдирабди, сўнг қарсак урибди.

— Хизмат, олампаҳоқ,— шошиб кирган маҳрам таъзим қилибди.

— Сууюқоёқ қиз зиндон қилинсин,— дебди ва юзини терс бурибди хон.

Дилшодни зиндон сари бошлар экан, маҳрамнинг кўнгли бир ўксиб, бир тошиб боради. Ун гулидан бир гули очилмаган қизнинг зиндонда сўлиб, толиқишини кўз олдиға келтиради-да:

— Қаердансан, қизалоқ?— деб сўрайди.

— Истравшандан.

Маҳрам оғир «уҳ» тортади. Унинг сўлғин нафас олиши шундоққина Дилшодға эшитилади.

— Истравшан, Истравшан... Уша жаннати юртларға етказ-е, эгам.— Маҳрам бир сония жим қолади.— Эй, қизалоқ, озодликни хоҳлайсанми?

Дилшоднинг кўзлари ёнганча жавоб беради:

— Ҳа.

— Бор, бора қол, тўрт томонинг қибла... Мен Истравшанликни унутма...

Шундай қилиб, Дилшод боши оққан томонга йўл олади-ю, ҳоли қуриб йиқилади. Бу дунёи бевафода яхши одамлар ҳам кўп, жигар. Бахтимнинг чопиб турганини қаранг, яхши одамлар Дилшодға раҳми келибми ё ундан қутулиш мақсадидами, мактабдорникига йўллайлик, дейишади-да, ҳовлимизни кўрсатишади. Волидан

¹ Мазмуни: Бу тубан фалакнинг гумбази остида
Ҳаммани ичи тўла ғамли кўрдим.
Ҳарирдан юзига парда тортилган
Юраги қон, кўзларини намли кўрдим.
Умархон ҳукмининг зулми тифдан
Ҳар бир озанининг юрагини чок кўрдим.

муҳтарамам бечорамнинг оғзи қулоғига етса, денг, унинг атрофида бир айланади, бир ўргилади. Масжиддан келсам, волидам:

— Кечаю кундуз ўқиган салавотим ижобатга ўтди,— деб қолди.

Мен волидаи муҳтарамамнинг бағрида ой беркинганини кўрдиму анграйганча тош қотдим.

— Эгам бераман деса қўш қўллаб беради, ўғлим,— деди волидам.— Шундай улуғ айёмларга етказганига шукр. Мен қизим дедим, ёқамдан солиб этагимдан чиқардим. Шоиралигини айтайми, ширинсўзлигини айтайми? Бошинг икки бўлди-я, шукр, етказганига шукр. Ҳали шу Дилшодгинамни бир туркийга ўргатай. Кўрганларнинг оғзи очилсин. У дунёю бу дунё ҳавас қилишсин.

Волидаи муҳтарамамнинг сўзларидан ҳайратга тушдим у яна бир томони сариёғдай ёқади денг. Орадан икки ҳафта ўтиб, маҳаллага бир чимдим ош тортиб никоҳ ўқитдик. Мана шундан бери нон-насибамизни териб юрибмиз, жигар.

Шарафиддин Тош Махдумнинг ҳикоясини тинглар экан, хаёлида Адолат жонланди. Уни Дилшод Барно билан қиёслади. Адолат унинг назарида тилга кираётгандай эди. «Шарафиддин ака, мени бўш-баёв деб ўйламанг, сочимни юлсинлар, кўзимни ўйиб олсинлар, бошимга тегирмон тоши юргизсинлар, аҳдимдан қайтмайман. Сизни деганман, сизга сўз берганман. Фақат... фақат сиз айнимасангиз бўлди. Мени кутинг... Кутинг... Кутинг...»

Шарафиддин туни билан алаҳсиради. Унинг хаёлида ҳамон Адолат ўзига чорлар, имлар эди.

5. Олам этаги

Моҳларойим Жаҳон отининг йўқлаганини эшитибоқ хонадан чиқди ва одимини тезлаштирди. Меҳмонхона пойгагида назокат ила ўлтирган Жаҳон отинга кўзи тушди-ю, яшнаб кетди.

— Хуш келибсиз, Жаҳон биби, қадамларига ҳасанот.— деди Моҳларойим.

Жаҳон отин саҳармардондан бостириб киргани учун узр сўраб, секин арзга кўчди:

— Кеча ҳужрамга кеч бориб эдим. Не кўз билан кўрайки, дарвоза очиқ. Қулф бузилган. Ҳужрамда пичоққа илнадиган нарса йўқ-ку, нима бўлдийкин, деб

хонага отилдим. Қаранг, ойим, дилнинг ҳамроҳи тан-
буримни ҳам кўп кўрибдилар. Ахир, толибаларимга ил-
ми мусиқийдан сабоқ берардим. Туни билан фарёднинг
этагидан тутиб чиқдим. Мен йиғламай ким йиғла-
син?

Жаҳон отиннинг бу ноласи Моҳларойимнинг кўнгли-
ни бузиб юборди.

— Кўп қайғурманг, биби! Сизга қўл чўзган ноба-
корларнинг уруғи топилур! Ўзингизни ўкситманг. Бу
дунёда яхшидан кўра гумроҳлик уруғини сочаётган
кимсалар устундир. Локин ундайларнинг косаси оқар-
мас. Сиз билан бизнинг хошамиз бор экан, алалхусус,
айтганимиз бўлғусидир.

— Мени афв этинг, ойим!

— Ҳечқиси йўқ, биби! Сизни кўриб, шодландим.
Нонушта қилайлик, мадрасадан хабар олмоқчийдим,
биргалашиб борамиз.

Олима отин шу орада дастурхон ёзди, ноз-неъмат-
ларни бирма-бир қўйиб чиқди. Моҳларойим иссиқ па-
тир нонни ушатаркан, чеҳрасида ўйнаган табассумнинг
бир чети Жаҳон отинга ҳам кўчди. Ҳозиргина уни эзиб
адо қилаётган ғам юки тарқала бошлади.

— Кеча Саримозор даҳасидаги Ҳожи отиннинг
меҳмони бўлгандим,— деди у.— Толибаларини кўриб
ҳайрон қолдим. Қизлар эмас, нақ булбулнинг ўзи дей-
сиз. Келинининг ҳам машқи хўп эркан. Исми Дилшод
Барно. Сизга ихлоси баланд эрур. Бир ғазалини ўқиб
берди. Ўратепадан келиб қолибди. Банди қилинган
экан.

— Йўғ-ей...— ҳайратланди Моҳларойим.

— Ўз тилидан эшитдим. Айтмоқчиманки, ўша муҳо-
жирлик дамларини қоғозга тушира бошлабди.

— Улуғ иш. Кўпнинг қўлидан келавермайди. Дил-
шод Барно дедингизми? Ҳарамга чорласакмикан?

— Билмадим.

— Нега мужмал жавоб беряпсиз?

— Олампаҳоҳ ҳузурларида шеър ўқиб, қаҳрларига
учраган эмиш.

— Гап бу ёқда денг? Салтанат доирасида бўлмаган
одам ўзини бегона ҳисоблайверади. Бўлмаса, Гулханий,
Махмурдек алломалар ўзларини четга олишармиди.
Дилшоднингиз ҳам ўша тонфадан... Сездим, сездим, ўша
тонфадан...

— Лекин ғазаллари шундоқ гўзал, шундоқ ширали...
Сиз тўғрингизда бундай дебди: «Ўрдадан чиққач, икки

йил кейин фаҳм этдимки, у ерда Фарғона мулкининг маликаси, шеърият ва тарона шавқ-завқининг соҳиби, яъни давр Нодираси — замонасининг кўзга кўринган шоираси ҳаёт эканлар, кўришга кўп ҳаракат қилдим, аммо муяссар бўлмадим:

Тонг маҳал чиқди ҳарамдин турфа моҳ,
Шеърият тожини кийган подшоҳ.
Таъзим этдик эҳтироми назмиға,
Лойиқ айлаб анга ҳурмат иззу жоҳ.
— Ким?— дедим.— Нодира,— дедилар ани,
Ёнида Вайсий турур олампаноҳ.
Ҳар бири минг шоира ўрнидадир,
Иккови бирла тўлурур ҳар боргоҳ.

Жаҳон отин кўзини қоғоздан олди-да, сукут сақлади.
— Ўқинг, ўқинг, давом этинг, биби,— деди Моҳлар-
ойим.— Қандай ғазал-а, ўқинг, биби.

Жаҳон отин давом этди:

Бир анор васфи учун минг офарин,
Деб малика бир менга қилди нигоҳ.
Шу билан етти бошим то осмон,
Қалбима тўлди лиқ меҳри гнёҳ.
Даврасида ўлтуриб Дилшод эдим,
Айрилиқ этди мани ҳолим табаҳ.

Остонада Олима отин кўриниш берди-ю, Жаҳон отин билан Моҳларойимнинг ширин суҳбатини бузишга журъат этмай туриб қолди. Бунинг сезган Моҳларойим бошини кўтариб, унга саволомуз қаради.

— Мулозимлар айтдиларки, олампаноҳ йўқламишлар!

Моҳларойим Жаҳон отиндан узра сўраб, чиқди. У хона хосга кирганида мулозимлар олампаноҳни кийинтириб бўлишган, буйруқ кутиб туришар эди. Улар Моҳларойимни кўриб, таъзим бажо этишди, сўнг орқа билан юриб ташқарига чиқдилар. Олампаноҳ қоп-қора, қалин соқолини силлаганича тийрак кўзларини Моҳларойимга тикади, бу қарашларида фақат иккови учун сир яширинлиги ўз-ўзидан аён эди. Моҳларойим унинг рўпарасида тўхтади. Олампаноҳ уни узоқ бағрига босди.

— Қўйингиз, номаҳрамлар нима дейишади! Олампа-

ноҳимиз айниб қолибди, деган ўй хаёлларига келмай-
димн?

— Кўришсин, майли, бутун Хўқанд аҳли кўрсин.
Розимен.

— Бегим, қўйинг, уят бўлади. Биздан ҳам гап эши-
тинг. Жаҳон биби ташриф буюрган эдилар, негадир хо-
муш кўринадир...

— Сабаб?— олампаноҳ қошини чимириб Моҳлар-
ойимнинг сўзини бўлди.

— Хужрасидан танбури ўғирланганмиш...

— Ким...

— Шуни билолмай гаранмиш, бегим!

— Маликамизнинг мураббиялари хужрасига кира-
диган бадбахтнинг чатаноғи йириб ташлангай!

Моҳларойим олампаноҳ оғзига олган хунук сўздан
ерга қаради-ю, лекин ўғрилларнинг топилишига оид гап-
нинг кескинлигидан тасалли топди. Ҳозир чиқибоқ, Жа-
ҳон отинни севинтиради. Яна «Муножот»ни, «Тановор»-
ни, хуллас, истаган куйини чалдириб роҳатланади.
Моҳларойим хон эриб турган маҳалда ингирчоқ-
лик Хосият кампирнинг арзини яна эслатишни лозим
топди.

— Бегим...

— Сўзлангиз...

— Аввал сиздан ўтиниб сўраган эдим, ингирчоқлик
Хосият кампирнинг қизи хусусида...

— Ингирчоқлик...

— Ҳа, яккаю ёлғиз қизалоғини ўғирлаб кетишган-
миш. Ҳатто, ҳарамга олиб кетилган деган миш-миш
юрибди.

— Ингирчоқдан, дедингизми?

— Ҳа.

— Шаҳрихонга чопар юбормоқ даркор. Ҳожи тўра
хонадонида бўлса ажаб эрмас.

Бу гапларни эшитиб Моҳларойимнинг ҳайрати ошди,
тўғриси, қулоғигача қизариб кетди. Гўё ёстиқдошнинг
ҳаром-хариш жойда қўлга туширгану ҳозир устига-ус-
так, дакки бераётганга ўхшарди.

— Шаҳрихон?... Қизиқ... Ингирчоқлик қиз нима қи-
лади у масканда?

Олампаноҳ қовоғини уйди.

— Салтанат атрофида неча минг югурдак борлиги-
дан беҳабармусиз? Олло биледи не мақсадда ўғирлаш-
ганию Шаҳрихон сари элтишганини... Ниҳоят, синглим
чўриликка сўраттирган экан, буюриб эдим.

— Қуллуқ...— Моҳларойимнинг чин дилдан айтаётган ташаккури таънага ҳам ўхшаб кетарди.

Олампаноҳ кафтларини бир-бирига урди. Остонада шай турган икки мулозим қўл қовуштириб кўриниш берди.

— Сенларга икки кунлик муҳлат берурмен. Маликангизнинг измида бўласенлар.— Сўнг олампаноҳ Моҳларойимга ўгирилди.— Бугун йўл тадоригини кўришинми?

— Ихтиёрингиз...

Олампаноҳ «гап тамом» дегандай шахдам одимлар билан чиқиб кетди. Мулозимлар Моҳларойим қарши-сида нима қиларини билмай довдираганча туришарди. Моҳларойим аввал Ингирчоққа чопар юбориб, Хосият кампирни тинчитиш заруриятини ўйлади-да: «Сизлар бораверингизлар, керагида йўқлатурмен», деб уларга рухсат берди.

Моҳларойим Жаҳон отин ўтирган хонага кирди-да, ҳаяллаб қолгани учун узр сўради. Сўнг, уни тинчитишга шошилди:

— Безовта бўлмангиз, биби, ҳаммаси ўз ўрнида бўлур...

— Худога минг қатла шукр-ей...

— Аммо топилганда қарздорлигингизни унутмасиз, деб ўйлайман.

— Айтганингиз бўлур, ойим.

— Сизнинг «Тановор»ингизни, «Муножот»ингизни шундай соғиндим...

Моҳларойим ўғирланган танбур топилгунига қадар қаноат қилмай, Олима отинга танбур олиб чиқишни буюрди. Жаҳон отин Олима отин олиб чиққан танбурни созлади-да, сайратиб юборди.

Садо тингач, Жаҳон отин туришга рухсат сўради.

— Вой, бибим, ҳали келишган эдик-ку! Яна ёлғиз ташлаб кетмоқчимисиз?

— Олима отин-чи?

— Ҳозир Ингирчоққа йўл оладир. Бир онахоннинг арзи юзасидан.— Моҳларойим атайин Хосият кампир унинг париваш қизи хусусида тўхталмади.— Шўнга, ўзингиз ёнимда бўласиз.

— Жоним билан.

Моҳларойим Олима отинга керакли топшириқни берди. Кейин Жаҳон отин билан Хўқанд кўчалари томон йўл олди.

Моҳларойим йўлни янги қурилаётган мадраса томон

бурди. Бу кўп ҳужрали мадраса қурилишига ахсилик, қўқонлик, марғилонлик кошинкорлар, меъморлар жалб этилган эди. Моҳларойим меъморлар ишини кузатиш мақсадида ўзи тез-тез бу ерга келиб турарди. Бугун бу ерга шайхулислом Маъсумхон тўранинг қадам ранжида қилганини кўриб, беҳад севинди. Шайхулислом Маъсумхон тўра Хўқанднинг ёруғ юлдузларидан бири, ўзини мусулмон фарзанди деб атаган кишики бор, унинг этагини ўпар эди.

Моҳларойим Маъсумхон тўрани кўрибоқ шайхулислом томон уч-тўрт одим юрди ва ибo билан эгилиб салом берди. Жаҳон отин ҳам шундай қилди.

— Баракалло, малика келин! Баракалло, Жаҳон отин,— деди шайхулислом қироат билан.— Умрларингиз узун, йўлларингиз равшан бўлғай!

— Мадраса қурилишидан хабар олай дегандик,— деди Моҳларойим.

— Бу юмушнинг савоби бисёр, малика келин!— деди шайхулислом хурсанд бўлиб. Кейин балх тути остидаги сўри томон юрди. Моҳларойим билан Жаҳон отин нуруний изидан эргашишди. Уста Абдумалик билан Охунбой наққош дастурхон ёзишди.

— Бизга берингиз...— Жаҳон отин гулгун чехрасини оқ рўмоли билан сал пана қилганича чойнакка қўл ўзатди.

— Меҳмон отангдан улуғ, Жаҳон биби. Сизнинг ғазалларингизни билмасак экан. Бу дунёда Нодирабегим билан сизнинг ғазалларингизни тинглаб яйраганимизни айтсам...

— Ошириб юбордингиз-ей...

— Худо ҳаққи...

Шайхулислом Маъсумхон тўра уста Абдумаликнинг чанг ўрнашган яктагига қараб қўйди. Бу билан шайхулислом Маъсумхон тўра даврага ҳам чанг қўндирмоқчимисан, демоқчи эди. Уста Абдумалик буни дарров фаҳмлади ва ўзини четга олиб, меҳмонларни холи қўйди.

— Мен сизга айтсам, малика келин, мадрасани Моҳларойим замонамизнинг зап кошоналаридан бири бўлиб қолғай...

— Мадрасани Моҳларойим?..

— Ҳа, шундоқ, ҳайратланманг,— деди шайхулислом Маъсумхон тўра.— Мадраса қурдираётган киши номи билан аталишини ихтиёр этади. Ана, ахсилик Хонхўжа Юсуф Алихўжанинг муборак исмлари Мадрасани Хон-

хўжага муҳрланган. Ёмон бўлибдими? Мадрасан Моҳларойим. Улуғ исм ва сизнинг муборак номингизни асрлар оша баён этгусидир. Бу дунё — беш кунлик дунё деймизу еб-ичиш, ўқиш-ўрганишдан ташқари қилинадиган ишлар ҳам бисёр. Пешонамизга олампаноҳ Амир Умархондай саховатпеша соҳибқирон ёзилган экан, алқисса, ишларимиз чўнг бўлгусидир. Шу орзу-умид йўлида тасбеҳ ўгириб, оламнинг баркамоллигига оятлар ўқиб, кунни кеч қилмоқдамен. Бу оламнинг этаги кенг деймизу кенгга кенг, торга тор, малика келин. Дегрезлик маҳалласида мен ҳам мадраса қурдирыпман: «Мадрасаи Ҳакимхон тўра».

— Ҳакимхон тўра номигами?

— Шундай. Шу ўғлимдан умидим катта. Ақлли, синчков, меҳрибон. Тарихимиз ўчмасин, деганига шукроналар айтаман. Бўладиган бола бошидан, малика келин. Юртимиз феъли бузуқ ва эгрилар қўлида қолмаса, иншооллоҳки, орзуимиз қанот қоқиб, манзилига етиб боришига ишонурман.

Шайхулислам Маъсумхон тўра қўллари очиб, узун дуо ўқиди ва кафтларини юзига суртиб, оппоқ соқолини силаб қўйди. Моҳларойим ер остидан Жаҳон отинга қаради. Жаҳон отин эса шайхулислам Маъсумхон тўрага тикилганча қолган эди. Шайхулислам Маъсумхон тўра урнидан қўзғалди-да, дегрезлик маҳалласи томон йўл олди. Унинг ортидан муридлари изма-из хоки пойини ўпиб боришарди. Моҳларойим шайхулисламнинг ортидан кузатиб қоларкан, қулоғи остида «Мадрасаи Моҳларойим», «Мадрасаи Моҳларойим» сўзлари тинимсиз такрорланарди.

Моҳларойим сўридан узоқлашиб балх тутга суянганча яна улуғвор мадрасага кўз тикди. Саратоннинг ҳароратига ўралиб майин эсаётган сабо аллақаердан сас олиб келар ва у ҳам гўё «Мадрасаи Моҳларойим», «Мадрасаи Моҳларойим» деб такрорлар эди...

6. Ҳурганган кўнгли

Олампаноҳ Амир Умархон Ҳурданинг хушманзара ва сокин жойида олти қиррали ҳовуз ёнидаги баланд сўрида ёнбошлаб ётарди. Узум ишқомлари дид билан кўтарилган сўритокларга чирмашган, ҳусайни ва каттақўрғони навлари тилларанг меваларини кўз-кўз қилади. Ҳовуз ёқалаб кетган саҳн гуллар оғушида. Қизил гул, сафсар гул, пистоқи райҳон, жамбил... Мулозимлар

олампаноҳнинг жамбилни хуш кўришларини яхши билдишар, қайнатилган шўрва қилинганда тўрт-беш боғ ортиғи билан ташлашар, олампаноҳ унинг хушбўй япроқчаларини сидирганида беихтиёр яйрар эди. Ҳовузда эрмак учун балиқ ўстирилади. Емиш ташланган кезлари улар тилла тангачаларини ялтиратганча ирғишлашади, бу олампаноҳга олам-олам завқ бағишлайди. Олампаноҳнинг содиқ қулларидан бири — Ғуломиддин елпиғич озғин оёқларини хиёл кериб, ерга қадаганча тинимсиз елпийди. Унинг узун ва товус думи монанд елпиғичидан енгил шабада у ён-бу ён елади. Ана шу сабо оғушида олампаноҳ бешикдаги чақалоқдек кўзларини майин юмиб ором олади, хаёлидан турли ўйларни қувламоқчидай, секин-секин тебранади. Унинг ишонган ғуломларидан яна бири — Баҳодирхон дастурхончи. Бугун негадир уни бетоқат кутяпти. Уч кундан бери йўл қарайди, ғуломнинг ҳузурига эркаланиб киришини қўмсайди. Агар олдинги галдагидек қўлини қўлтиғига тикиб келса, гап битта — яқин-пақини билан иш битмайди — шартта калласи олинади.

Бугун Баҳодирхон дастурхончини бежиз эслагани йўқ. Шаҳрихон сафарини хаёлида тиклади. Баҳор оёқлаган, иссиқ забтига ола бошлаган пайт эди. Орадан ёз ўтди. Кунлар худди тегирмон тошидек тез айланади, бугун нима ҳодиса рўй берди-ю, эртага қандай бўлади — идрок қила олмайсан. Аммо ёз олампаноҳ Амир Умархон учун беиз ўтгани йўқ. Бир юртнинг хони бўлади-ю, ёз фаслини беиз ўтказиб қўяверар экан-да! Йўқ!

Уша кунлари Баҳодирхон дастурхончи олиб келган хабардан фалаж бўлишига бир баҳя қолди. Эвоҳ, нима деган одам бўлдим! Нима деган одам бўлдим! Қаёқдаги келгинди салтанат соҳибига ота бўлишдан бош тортса-я! Сўнг ҳар галгидек «Абулмузаффар ва-ал мансур амр мусулмон сайд Муҳаммад Умар, бизнинг сўзимиз», демоқчи бўлди-ю, бирдан ўзини тутди. Буни овоза қилмаслик керак. Баҳодирхон дастурхончига тайинлайди, у ҳамма юмушни ими-жимиди қилади. Ҳа, шундай бўлгани маъқул. Кейин Баҳодирхон дастурхончини ёнига чорлаган, қулоғига пичирлаб тайинлаган, Баҳодирхон дастурхончининг музлаган юзларига офтоб шуъласи тушиб эригандай секин-аста кулгу югурган, дарҳол қўлини кўксига қўйиб: «Бош устига, олампаноҳ», «Бош устига, олампаноҳ», деб чиқиб кетган эди. Олампаноҳ бармоқларини бирма-бир букиб санашга тушди.

Учинчи кун. Наҳотки шунча ҳаялласа. У яна бармоғини бурнига тиқиб... Йўқ, йўқ, энди кечирилмас ҳол...

Шу пайт ясовул кўриниш берди ва Баҳодирхон дастурхончи киришга изн сўраётганлигини билдирди. Олампаноҳ Амир Умархон изн бериб, бош силкиди.

Урта бўй, чўққи соқол, текин дастурхондан тамадди қилавериб бўкиб қолгандай юм-юмалоқ Баҳодирхон дастурхончи олти қиррали ҳовуз бўйигача шошиб келди-да, олампаноҳ Амир Умархон оёғи остига ўзини ташлади:

— Муборак пойингизни кўзларимга суртсам арзийди, онҳазратим! Бугунги улуғ куннинг улуғлиги шундаки, ғунчаи моҳ сиздай меҳрибон олампаноҳнинг муруватига сазовор бўлгусидир. Минг бор қутлуғ бўлсин, онҳазратим!

Олампаноҳ йирик-йирик кўзларини очиб, ҳайратлангандай кулимсиради. Унинг бу кулгисидан Баҳодирхон дастурхончидан Шаҳрихон тафсилотларини тинглаш орзусини англаш қийин эмасди.

... Шаҳрихон сойининг тиниқ, феруза суви қирғоқларига урилиб-урилиб оқади. Унинг икки қирғоғида — пасқам-пасқам ҳужралар. Оқ уй қилинган ўратепаликлар Ўттизадирдан Шаҳрихон сари юришиб, катта-кичик уй тиклашган. Ҳозирхўжа чолнинг хонадони сойнинг шундоққина биқинида, назари тушган одамнинг ҳавасини келтиради. Эрка ва танти қизи Хонпошша оғим ёз бўйи сойдан чиқмайди. Онаси Меҳрбону кампирнинг ҳай-ҳайларига қарамасдан, бўз кўйлаги билан ўзини сувга отади. Меҳрбону кампир эрига дийдиё қилади:

— Бундай айтсангиз бўлмайдими, дадаси! Деворнинг ҳам қулоғи бор, деган машойиҳлар. Хонпошшангиз кап-катта бўлиб қолибди-ю, сиз бўлсангиз...

Ҳозирхўжа соқолини силаркан, Меҳрбону кампирга ётиғи билан тушунтироқчи бўлади.

— Қўй, онаси!

— Ун учга кирапти, унингиз. Қўйиб берса бешикка ётқизсам дейсиз.

Устма-уст фарзанд кўриб, барни ерга берган Меҳрбону кампирнинг бирдан-бир умиди энди Хонпошшадан эди. Бу дунёга келиб кўрган азоблари эвазига шу қизининг бахтини кўришни орзу қиларди.

Меҳрбону кампир сигирни соғиб, пақирни ўчоқбошига қўйди-да, қозонни чайди. Сутни қайнатиб, бир ко-са сут ичириш она учун ҳам қарз, ҳам фарз эди. Хон-

пошша бу сафар унинг қўлидан ишини олди — иши енгиллаганидан эмас, қизи улғайиб қўлтиғига кириб қолганидан боши осмонда эди. Меҳрбону кампир қизига суқланиб қарамоқчи эди, дарвоза эшиги очилгандай бўлди. Меҳрбону кампир шошиб эшикка қаради — Хизр эмас, бошига оқ рўмол ташлаган икки кампир. Хонпошша ўзини ичкари урди. Меҳрбону кампир эса меҳмонлар томон одим ташлади.

— Ғозихўжа аканинг уйлари шуми, айланай?

Меҳрбону кампирнинг юраги шиф этди, кўнгли ниманидир сезиб, чўчиган қушдай потради, ўзини босиб, жавоб қилди:

— Шу-шу, ўргилай! Келинлар, қадамларига ҳасанот!

Кампирларнинг бири дарров гапни илиб кетди.

— Ҳовлингизни супургани келдик, айланай. Суқсурдай қизингизнинг бошига бахт қуши қўниб турибди. Ҳар кимнинг ҳам мана шундай омадини берсин. Илоё, бахт қуши қўнгани рост бўлсин!

Меҳрбону кампир супадаги тўшакларни янгилаб, меҳмонларни таклиф қилди, фотиҳа ўқилгач, тилга кириб:

— Қизимизнинг боши боғлиқ-ку, эгачи,— деди.

Совчиларнинг кўзи ола-була бўлди-ю, авраш-алдашга тушишди. Катта оғизнинг емиши ҳам, гап-сўзи ҳам катта бўлишлигини пеш қилишди, қўрқитишди, лекин уддасидан чиқиша олмади. Икки ҳафта ўтгач, иккала кампир бу сафар Баҳодирхон дастурхончи билан кириб келишди.

Баҳодирхон дастурхончи пишқирган туя янглиғ дарвозани тепиб очаркан, қўлига кирган нарсани улоқтиришга. кўзига кўринган буюмни қўйнига солишга шай эди. Ғозихўжа чол уйга таклиф қилмоқчи эди:

— Узини билмаган мусофир!— деб бақирди Баҳодирхон дастурхончи.— Сен қочоқнинг касрига мен бўзчининг моксидек қатнаганим-қатнаган экан-да!

— Бир банди мусофирга раҳм қилинг, тўрам. Ахир, менда не айб? Сиз сўроқлаган заифангизни унаштириб қўйган бўлсак. Оллоҳнинг йўлига терс бўлишдан қўрқаман.

Баҳодирхон дастурхончи бу гал паст келишни ўзига эп кўрмади.

— Йиғиштир мусофир-пусофирлигингни...

— Тўрам...

— Гап қайтарилмасин!..

— Раҳм этинг...

— Олиб чиқинг заифасини! Хўқанд салтанатининг сояси тушган ер борки — ҳаддим сиғади. Шунн яхши бил! Сониян эрта-индин олампаҳоқ Амир Умархон ҳузурларига юкуниб бор. Олампаҳоқнинг муборак ёрлиғи ила бирор музофотга эга бўлурсен...

Баҳодирхон дастурхончи Амир Умархон ҳузурларида Шаҳрихон сафари тафсилотларини ўйларкан, олампаҳоқнинг янги ҳукмига мунтазирдай бош эгиб турарди. Бу гал Баҳодирхон дастурхончининг юзига бир оз тундлик соя солган бўлса-да, вужуди қайнарди. Олампаҳоқ қўйнига олиб келинган гулни ҳатто тасаввур ҳам қилолмас эди. Унинг учун ана шу гул жамолини бир бор кўришининг ўзи кифоя эди.

* * *

— Ҳакимхон, бир мўъжиза кўрсатайин, ақлингиз оғиб қолгусидир! Уша маскандан кўнгил узолмай у дунё-ю бу дунё қийналиб ўтажаксиз.

Урданин гулзор йўллари бўйлаб чопқиллаб юрган Ҳакимхон ўзидан сал нарида қўлини белига тираганча гоз турган Муҳаммад Алихонга термилди. Муҳаммад Алихон — ўн бир ёшлар чамаси, бўйдор, озғин, қошкўзи пиликдек шаҳзода. Унинг тилини заҳарли илон чаққан тилдан чиққан сўзга ўша илоннинг ўзи ҳам пўст ташларди, ҳуда-беҳуда чақ-чақ уриши заҳил юзини атайин беркитаётганга ўхшарди. Муҳаммад Алихон оталиқ қўлида от чопиш, қилич уриш, найза улоқтириш машқларини олган, бу машғулотлар унинг жони-гани эди. Бироқ ҳали у ҳақиқий жанг майдонига кирмаган, шу сабабли ҳам йўл-йўлакай кўзга кўринган одамни зор қақшатар, хотин-халажнинг паранжисини, болаларнинг тақяларини улоқтирар, бева-бечораларнинг йиғи-сиғиларидан завқланар эди. Моҳларойим тўнғичи — Муҳаммад Алихоннинг адабиёт гулшанида боғбон бўлишини истар, бўш дамларида бу олам сирларидан ўзи таҳсил ўтар, айрим хаттот, мударрислар машғулотига юборар, аммо афсуслар бўлсинки, Муҳаммад Алихон волидаси айтганларини ўринлатарди-ю, чин дилидан киришмаганлиги сабабли, у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқиб кетаётгандай эди. Муҳаммад Алихоннинг кўнгли ҳамон ўйинни, сайру саёҳатни қўмсарди, учтўрт ясовулни қанотига олиб, тоғ этакларидаги сўлим хиёбонларда гап-гаштак уюштирарди. Сайру саёҳатдан

шер сингари ўкириб келган Муҳаммад Алихон ўзини қаерга қўйишни билмас, Урда атрофини айланар, қўлга илинган нарсага чанг солишни ёқтирарди...

...Ҳарамхона томондан уч-тўрт қизнинг шодон кулгиси эшитилди. Бироқ қизларнинг шодон кулгиси Муҳаммад Алихоннинг дилини яйратмади. Чурқ ҳам этмади. Ҳақимхон жўрасининг бу ҳолатига ҳайрон бўлди. Ҳозиргина нима деган эди-ю... Қизлар гулзордан гуллар узишиб, сўнг бир-бирини қизғонишгандай яна ғойиб бўлишди. Муҳаммад Алихон шошиб Ҳақимхонни туртди:

— Кўрдингизми? Бир қаранг, қанчалик латофат-а! Туққан онасига минг раҳмат! Яхшилаб қаранг, Ҳақимхон!

Ҳақимхон қизлар шодон кулиб кириб кетган ёқдан ёшгина қизнинг ёлғиз келаётганини ва гулзор томон юраётганини кўрди.

— Ким эрур у гўзал?

— Мен ҳам билолмай гарангман. Юринг, ўзидан сўраймиз.

Ҳақимхон қалбида уят, номус кучлилиқ қилдими, дарҳол:

— Йўғ-ей, қандоқ бўларкин?— деди.

— Еб қўярмиди! Юраберинг. Шу юрагингиз билан тагин китоб битурман дейсиз...

Ҳақимхон жўрасининг бу сўзларида эркалашдан кўра, менсимаслик кўпроқ эканини сезди.

— Китобнинг йўриғи бошқа, шаҳзода,— деди.

Шаҳзода гулзор томон қанчалик қанот чиқариб учгиси келса, Ҳақимхоннинг шунчалик оёғи тортмасди. У қизлар даврасига киришдан андиша қиларди. Қулоғигача қизариб кетди.

Гулзордаги ой икки йигитчани кўрди-ю, оҳудай қочмоқчи бўлди. Лекин Муҳаммад Алихон шошиб йўлак томон юрди-да, унинг йўлини тўсди.

— Биздан нега ўзингизни олиб қочасиз? Шаҳзода билан бирга-бирга ўйнагингиз келмайдими?

— Вой...

Муҳаммад Алихон Хонпошша билан юзма-юз тураркан, улар гўё ўрик данагидаги қўш мағизга ўхшашарди. Ҳақимхоннинг суқи кирди, қилт этиб ютинди, ана шу кўҳлилик, лобарлик, дилбарлик ўзининг аллақаерини жунжиктирди, ҳам ҳавас қилди, ҳам ҳасади келди.

— Исмингизни айтмасангиз йўл бермаймиз,— деди шаҳзода.

- Хонпошша.
- Хонпошша? Насл-насабингиз?
- Шаҳрихон хўжаларидан.
- Бу улуғ даргоҳга қачон келдингиз?

Шу сония Хонпошша шаҳло кўзларида ёш йилтиради. Шаҳрихон сойини, муштипар волидасини, ёнки падари бузрукворини соғинганиданми, ўша ёш дур бўлиб тўкилди.

— Мени келтирдилар, шаҳзода...

— Ким? Қачон?

— Салтанатнинг малайлари... Эвоҳ, у ёғини айтолмайман. Қўйинг, мендан сўраманг...

Хонпошша йиғлаб юборди-да, ой ёғдусини булут тўсгандай юзини қўллари билан беркитганча йироқлашди. Муҳаммад Алихон қиз ортидан уч-тўрт одим юрди, лекин Ҳакимхон қўлидан ушлаб:

— Қўйинг, Муҳаммад Алихон,— деди.

Муҳаммад Алихон билан Ҳакимхоннинг бу ҳолатини кузатиб келаётган уч-тўрт оқсоқолнинг бири даврадан секин суғурилди-да, болалар томон юрди. Бу — шайхул-ислом Маъсумхон тўра, яъни Ҳакимхоннинг отаси эди.

— Бировнинг хасмига назар ташлаш макруҳдир, болаларим. Бу моҳичеҳранинг дийдорига етишиш орзусида юрганларнинг умри узоқ, тахти басаломат бўлғай! Сиз билан бизнинг бирдан-бир умидимиз — ана шундай шодиёна кунларнинг тезроқ келишидир.

— Амаки, соҳибқирон падари бузрукворимиз хасмдаларми бу қиз?

— Шундоқ, ўғлим, иншоолло, ўша кунлар келишини оллоҳдан тилаб юрибмиз!

7. Тузоқ

Адолат ҳовлига чиқиб, мусаффо ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди. Кўзи янги чиққан ҳилолга тушди-ю, яйраб кетди. Бир тилим қовун сингари ҳилол сокин сузар, сузардигина эмас, Адолат сингари кўнгли ярим, дили хун қизларга йўл кўрсатиб: «Қани, мен билан юр, йўлингни ойдин қилайин» деяётгандай эди. Адолат ҳилолнинг худди шу сўзларини англаган бўлди ва бехос уч-тўрт одим ташлади.

Шаҳрихонсой сувининг қирғоқларга шундоққина урилаётганлиги эшитилиб турибди. Баландмасжид ёнидаги каттакон чархпалак тинимсиз айланади, унинг кўрачаларидан қуйилаётган сув Ҳожи тўранинг ҳовлиси

томон шошади. У ер-бу ердаги деразадан шамнинг хира ёғдуси таралади.

Адолат ҳилол билан хаёлан суҳбат қура бошлади.

Ҳилол:

— О, Адолат, истасанг, орзуларинг ушаладиган жойга олиб борайин. Қара, рангларинг синиқибди. Нега шундай бўлди, тўғриси айт?!

Адолат:

— Бу дунёда арзи ҳолни тинглайдиган ҳам бормикин? Икки йилдирки, йўлим олис, йўлим берк, йўлим қирқилган. Волидаи муҳтарамамни ўйлаганимда бир сиқиламан. Менга кўнгил берган Шарафиддин акамни ўйласам, икки сиқиламан. Нима қилайин, тўйиб кетдим бу дунёдан. Одамнинг боши тошдан қаттиқ эканлигини ҳис қиляпман. Ўзимни ўзим ўлдирмоқчи бўлдим, бир сойга ташламоқчи бўлдим. Қаёқда! Овчилар бедана овлаганда от қилидан тузоқ қўйишади. Мен ҳам ана шундай тузоқдаман...

Ҳилол:

— Ҳай, ҳай, бахт-иқболнинг тўкис бўлгур, қиз, нималар деб валдираяпсан? Наҳотки ўзингни ўзинг қаро ерга тикмоқчи бўлсанг?

Адолат:

— Нима ҳам қила олардим, ахир...

Ҳилол:

— Бунчалик энгилтаклик қилмагин. Ҳали мени айтди дерсан, орзуларинг ушалади, бахт-иқболдан сармаст бўладиган кунларинг яқин.

Адолат:

— Оғзингга новвот, ҳилолим. Худди шу сўзни кутардим. Қачонлардан бери кутардим. Ҳатто эсимдан ҳам чиқиб кетибди. Эсимга солдинг, тасаддуқ... Мана шу юзларингдан бир ўпай...

Ҳилол:

— Ўпасан... Ҳаммасини ўпасан...

Адолат:

— Волидамни ҳам-а...

Ҳилол:

— Ҳа, кўзи тўрт бўлиб кутаётган волидангни ҳам ўпасан.

Адолат:

— Тилгинангга шакар, ҳилолим. Кейин, кейин, ҳаллиги...

Ҳилол:

— Сезиб турибман, Шарафиддинни айтмоқчисан...

А до л а т:

— Ҳа, ҳа, ўшани...

Ҳ и л о л:

— Сенга ҳавасим келяпти. Сен... Сен... Ўз орзу-умиди йўлида тинимсиз курашадиган, бунинг учун жонини фидо қиладиганлар хилидан экансан. Ҳошимжон тўра оводозбоши қармоғига илинтирмоқчи бўлгани эсингдами? Кейин, кейин... Хушхол додҳо билан Бибинознинг найрангларини эсларсан? Бу икки аждарҳо қўлидан омон қолганинга ҳайронман.

А до л а т:

— Беш кунлик дунёнинг мезони пешонангга ёзуғлик экан, меҳрибоним, ҳилол. Сенга разм солиб, ҳавасим келди. Ҳозир сенинг қаддинг меникидай дол, дилинг ярим. Лекин эрта-индин ана шу қаддинг тиклангандай бўлади. Ойнинг ўн беши ёруғ, ўн беши қоронғу дейишди. Алалхусус, пешонам бунчалик шўр бўлмаса менинг, бирор ёруғ кунни кўрмасам... Қани, ўзинг айт, жавоб бер...

Ҳ и л о л:

— Мен бундай саволларга жавоб беришга ожизман.

А до л а т:

— Ҳа, биламан, ҳамма ожиз... Бирор-бир жавоб берадиган мард топилмаса бу дунёда! Ёрилиб кетай дейман.

Ҳ и л о л:

— Ўзингни бос, яна чида, буёғи оз қолди, етасан, етишасан. Йўқса, юр, олиб кетайин, йўлинг ойдин бўлсин...

А до л а т:

— Айтганинг келсин, ҳилол.

Ҳ и л о л:

— Юр, юр, юр...

А до л а т:

— Жоним билан.

Ҳ и л о л:

— Қани, одим ташла...

А до л а т:

— Кетдик.

Ҳ и л о л:

— Тезроқ, фақат тезроқ...

А до л а т:

— Ҳозир, ҳозир, мана, юряпман, юряпман...

Адолатнинг ихтиёри ўзида эмасди. У юзини ойга тутганича ўзича пичирлаб, секин-аста одим ташларди.

У эшикнинг шиддат билан очилгани, собиян тарақ этиб ёпилганини ҳам эшитмади.

Ҳожихон тўра хонадонининг бекаси ҳисобланмиш Жонон, кейинчалик, ёши ўтганидан кейин Жон аяга айланган аёл — Жон ая эшикни тарақлатиб ёпгач, Адолатга кўзи тушди-ю, унинг ҳолатини кўриб, кулиб юборай деди. Адолат икки қўлини кўкка чўзганча секин-секин одимлар, ҳозир қўйиб берса ўзини ҳовли дарвозасига уриб олиши тайин эди. Бу гал Жон ая ўзини туюлмади ва бирдан бобиллаб берди:

— Ҳа, оғзингдан қонинг келгур, Адолат! Бу нима қилиқ? Менга иш орттирмоқчимисан, ўлат келгур!

Ширин ҳис ва ўй гирдобиди қуюндай айланиб юрган Адолат бу ҳақоратлардан сўнг пичоқ урилган қовундай тарс ёрилди.

— Нима қилай, Жон ая! Айтинг, қайга бош урай, қайси жойларни суриштирай? Волидамдан айри тушганим етмасмиди? Ўлганнинг устига тепган қилиб, сиз...

Жон аянинг жаҳли чиқса ўнг қоши тез-тез учарди. Ҳозир ҳам шундай бўлди.

— Ҳа, кўнгиллари яна нималарни тусайди? Амманнинг бузоғига ўхшайди-ю, тағин гаплари милтиқнинг ўқи-я! Қиз боланинг эгаси мингта. Палақмон тошидай отилган жойида тинчимаса, шўрига шўрва тўкилди, деявер. Мен онангга ўхшамадимми? А?! Ухшамадимми?! Ҳиҳ, берган нон-тузларим тешиб чиқсин. Шаҳрихон ҳокими Ҳожихон тўранинг арзандасисан-а! Шунини дунё-ю бу дунё ёдингдан чиқарма.

— Чўриси денг, Жон ая!

— Чўри! Ҳали чўри бўлиб қолдингми, қанжиқ! Ол кишт деса, эгангни қопасан-а! Мана шу оппоқ билакларинг бирор кун супурги ушладими? А, ушладими? Айт, қани, ўзинг айт!

— Аяжон!

— Ая деган тилларинг узилиб тушсин! Уйга кир, иккинчи марта қорангни ташқарида кўрмай!

Адолат Жон аянинг феълени яхши биледи. Жон ая бу хонадоннинг бекачигина эмас, омбири, арраси ва кези келганда шартта икки бўладиган кундаси ҳам эди. Билъакс, шу сабабли бу хонадонда рўй бераётган озми-кўпми гала-ғовур, Ҳожихон тўра ва унинг жуфти ҳалоллари қулоғига етиб бормас, ҳар ишнинг муқаддасиданоқ хиппа бўғиб, қатиқдай ивитиби, зардобини оқизиб юборгувчи ҳам Жон аянинг ўзи эди. Адолат бу сафар қатиқдай ивигисин келмадими, бошини қуйи сол-

ганча секин ортига қайтди ва эшикнинг турумини беҳол тортди.

Адолат икки ўт орасида эди: шу топда қиздирилаётган тандирга ўзини отиши ёинки Шаҳрихонсой, Қува-сойга ташлаши ҳеч гап эмасди. Лекин бунинг ҳам иложини тополмасди. У юм-юм йиғларкан, хаёлида киндик қони тўкилган хонадони остонасидан айри тушган дамлари яна қайта жонланди. У Бачқирда эканлигини волидаси янглиғ ўрта бўй, бир тутам сочини ранги ўчган рўмол остига яширган кампир оғзидан эшитди. Кейин ялиниб-ёлворишга тушди. Кампирнинг шарм-ҳаёсиз бети ёмғир ёғадиган пайтдаги осмон каби тунд ва қоронғи эди. Адолат яна йиғлади, сиқтади. Кампир Адолатнинг юзида, қалбида юз бераётган ўзгаришларни кўрмаётгандай, кўрса ҳам, ҳис этмаётгандай эди. Охири титради, сөчларини ёйди, юзларини титдалади.

Кампир бу сафар оғир ўрnidан туриб, у ер-бу ерини тузатди. Энди раҳми келгандир деган ниятда Адолат бир зум жим қолди, сўнг чидолмади, кампирнинг оёғи остига ўзини ташлади.

— Ҳақ пешонаси шўр қизим-а! Мени раҳм қилади, деб ўйлаяпсанми, ярамга малҳам беради дейсанми? Қаёқда, сен ўйлаган орзулар ҳали онасининг қорнида...

— Онажон...

— Мени жони ачийди деб ўйлама! Ҳошимхон тўра ошондозбошини биласанми? А, биласанми? Ер тагида илон қимирласа билади-я у нокас. Сен учун манави бошим билан жавоб бераман. Уқдингми?

— Бир етимнинг оҳи...

— Оҳ-воҳлама...

— Умр бўйи чўрингиз бўлай, эшигингизни сочларим билан супурай!

— Валдирама...

— Онажон...

— Ўз қадрини билмаган одам экансан. Даври давронинг гуллаб турганда яйрамайсанми мацца қилиб. Шу ишлар бўлмаганда чоригини зўрға судраганнинг зиндонсимон ҳужрасида ётармидинг. Мен ҳам сендай-лигимда бетгачопар эдим. Офатижонлигим овозаси ҳар томонга ёйилганди. Дарвозам ёнидан совчилар ўрмалаб қўймасди. Ҳаммасига тупурдим, аминга учинчи хотин бўлиб тегволдим. Сен бугун акиллаганинг билан эртага Ҳошимжон тўра ошондозбошининг бағрида ой санайсан. Ҳа, мени айтди де. Еганинг олдингда — емаганинг ке-

тингда. Тонг ёришяпти, деган одамнинг бетини юлиб оласан. Хоҳ-хоҳ... Шунақа дамларни кўрмагансан-да... Қанийди, ҳай-ҳуйт, дея ёшлигим қайтиб келса. Унта баҳодир кўкрагини кериб бир ёнда турсин, мен ўша аминимни танлардим. У дунёю бу дунё унақасини топиб бўбсан. Ке, куй, кўз ёшингни оқизма...

— Ифлос...

— Мени қарғанинг билан сўкилиб қолармидим? А, қани, ўзинг айт, бир ерим камайиб қолибдими? Йўқ, кейинни ўйла, қизим, кейинни... Бир уйнинг бекаси бўлса шунчалик бўлар. Пешонанг ярқираб турибди, яна кимсан, мулла Ҳошимхон тўра ошондозбошининг хотинлари. Уқдингми?

— Сўзингни ел олсин, алвасти!

— Ўзинг алвасти. Шу бугун ошондозбошига қўшиб қўймасам, отимни бошқа қўйганим бўлсин!

— Қўшмачи...

— Ажаб қиламан, хўп қиламан. Лекин, билиб қўй, сени асраганим учун қуруқ қолмайман. Ҳошимхон тўра ошондозбошининг ҳуфясини манави липпамга ураман. Тушундингми?

— Нокаси!

— Эчкига жон қайғи, қассобга гўшт, уқдингми? Сенга раҳм қилсам терим шилингани қолади, омон-эсон эгангга топширсам... марра меники... Сен куйинма. Оҳ, қани ёшлигим-а, ўтли чоғларим...

— Яна ўзингни одам ўрнида кўрасан, ялмоғиз...

— Тилингни тий, калнинг нимаси бор, темир тарағи бор деган экан. Эрта-индин... кўрасан, ўтмас пичоққа ўхшаб кўринганга ёпишасан-қоласан. Ҳа, мени айтди дерсан...

— Имонсиз қўшмачи...

Дарвоза эшиги қаттиқ шарақлади. Оқсоч кампир «хайрият, эгасига топширадиган бўлдим» дегандай ҳузурланиб ўридан турди. Бу ваҳима Адолатни баттар букчайтирди, кўзига қон тўлгансимон ташқарига мўралади.

— Оч...

— Ҳозир,— оқсоч кампир бир оёғига калиш илганча дарвоза томон югургилади. Эшик зулфинини тушираркан, дарвоза ёнидаги отларни кўриб чўчиб кетди.

— Ке-ке-линг-лар!

Орқароқда турган б... отлиқ олдинга ўтди-да, бир оёғини узангига тираганча кампир томон энгашди. Бу — Хушхол додҳо эди.

— Онҳазратнинг назарларида турган маҳлиқонинг кўзини боғлаб беркитган сенмисан.— Хушхол додхо қамчини даст кўтариб амиркон этигига урди.— Тўғрисини айт, нима мақсадда беркитдинг?

Бибиноз отини ниқтаб бу томонга ўтди.

— Имонсиз кампирнинг қапишган қорнидан дарча очиб қўяйми? А, очиб қўяйми, ҳозир...

Оқсоч кампир бир зувала хамирдай бўшашиб кетди.

— Айт деяпман сенга...

Ниҳоят, оқсоч кампир тилга кирди. Нимадир демоқчи эди, тили чулдираб, гапидан ҳеч нарсани англаб бўлмади.

— Чулдирама... Яна тилни яримта қилади-я...

— Ҳошимхон тўра оводозбоши танмахрамликка сўратган эканлар.

Бу сафар Хушхол додхо чидаб туrolмади.

— Бўлди, кўп валдирама! Қани, йўл бошла-чи? Қайси қовакка беркитгансан?

Дарвоза ёнидаги можаро элас-элас Адолатнинг қулоғига эшитилар эди. Бундан дили бир оз равшан тортиди. Ҳар қалай, дунёи боумид. Ёмонлик истагувчилар тўлиб-тошиб ётса-да, яхшилик қилгувчилар ҳам бор бу оламда.

Тасир-тусур эшик очилди. Адолат тирқиш топишга қийналаётган қушдай ўзини қайси томонга уришни билмай жовдирарди. Хушхол додхо билан Бибиноз иккала қўлини белига тираганча ғоз туриб қолди.

— Ер юткурнинг югургани сомонхонагача демовдимми? Гулгун юзли қизни бу ёққа беркитишибди!

Адолат зим-зиё тундан нурафшон масканга чиққан сингари суюнди.

— Ассалому алайкум, аяжон!

— Ҳа, аяжон деган тилларингга қоқиндиқ-а! Сени кўрар кун ҳам бор экан-а. Мундай рафторингни кўрсатмай демайсан...

Адолат учун қўйилган тузоқнинг узун қили ҳали тортилмаган эди. Шу сабабдан чеҳрасида ой балқиган бўлди.

— Мени зиндондан озод этмоқчимисиз, а, опажон? Дунё тургунча туринг, қўлларингиз дард кўрмасин!

Бибиноз таннозларча секин илмоқли сўз қотди:

— Ҳошимжон тўра оводозбошига танмахрамликка сўз берибмидинг? Тўғрисини айтсанг, ёрдам берурмиз.

Адолат титраб кетди.

— Бу гапларга ишонманг, опажон! Илло-билло ишонманг! Манови кампирдан эшитдим бу гапни.

Хушхол додхо оқсоч кампирнинг биқинига нўқиди.

— Сўзла!

Оқсоч кампирнинг кўзлари ола-кула, бир тутам сочлари тўзғиган, афти буришган эди.

Бибиноз чидаб туролмади, эркакчасига сўкиниб юборди.

— Айтасанми, йўқми, қари қанжиқ?..

Адолат чўчиб тушди. Уят сўзни тилга олган Бибинозга ер остидан қаради.

— Шундай...— Оқсоч кампирнинг тили айланмай қолди.— Тўрам келтириб эдилар. Эрта-индин элга тўй бериб, танмахрамликка олмоқчи эдилар. Ниҳоят, менга омон-эсон сақлашни буюриб эдилар. Нима қилай, бошқа ишга ярамасам. Бошимда илар-тепарим йўқ...

— Бас, вовиллама!

Оқсоч кампир оғзини юмди.

— Сен ўзинг хоҳламагансан, шундайми?

— Опажон! Жон опажон-он, мени бу бало-қазолардан қутқаринг! Хоҳласангиз, қизингиз бўлай, хоҳласангиз, чўрингиз...

— Олиб чиқинг!— Хушхол додхо қамчини яна амиркон этигига урди.

Орқароқда юз-кўзини пана қилган икки ясовул шахд билан ичкарига отилди-да, Адолатни кўтарганча отга ўнгаришди. Хушхол додхо билан Бибинознинг ҳақоратли овози, оқсоч кампирнинг юм-юм йиғлагани Адолат қулоғига чалинди. У бошқа бир олов бағрига ташлангандай эди.

Адолат фақат шуни биладики, бир сония ёруғ оламини кўрди, кўрди-ю, яна зулмат чимматига ўранди. Ҳозир қишлоқ йўлими, тоғ томонми қаён бораётганлигини билмайди.

Отлар бир-бирига яқин ўрнатилган беш чодир олдида тўхтади. Бибиноз билан Хушхол додхо ҳузурига уч-тўрт бекач ташриф буюрди.

— Туширилсин!— амрона сўзлади, Хушхол додхо.

Адолатни олиб келаётган ясовул сергаклик билан амрга итоат этди, сўнг ўраб-чирмалган латталарни юлқиди. Бирдан зим-зиё тун бағрига сакраб тўлин ой чиққандай ва у бутун чехрасидан ёғду таратаётгандай бўлди. Адолат жим, қаерга, не сабаб олиб келинганлигини билмай ҳайрон, ҳамон гажак сочли икки аёлга умид кўзларини тикиб турар эди.

— Кўҳли экан,— деди чодир атрофидаги аёл.
— Ендиради-я, ёндиради...— қўшилди бошқа бири.
Ўрта ёш, бошига оқ шойи рўмол ташлаган бекач гўё савдо-сотик қилаётгандай, Адолатга зимдан термилишга тушди.

— Ой деса оғзи бор, деганларнинг шуми?

Бибиноз дарҳол гапни кесди:

— Сиз аввал сутда бир ювинтиринг.

Бекач жеркиди.

— Бир кунлик тўшакка арзийди. Кейин ҳамма қатори пуф-сассиқ...

Адолат гап қай томон йўналганлигини ва илон қолиб, аждарҳо домига илинганлигини тушуниб етди. Чикмаган жондан умид дегандай, ўзини Хушхол додхо билан Бибиноз оёғи остига ташлади.

— Раҳм қилинглар, опажонларим! Мендай бандаи муслиманинг оҳига сизлар етмасангиз ким етади?.. Жо-он опа, опажон! Гуноҳга ботманг. опажон!

Хушхол додхо ўзини четга олди. Бибиноз Адолатга ўқрайиб қаради-ю, оёқ учида кўрсатган бўлди.

— Тур-е! Сендай нотавонни қаёқдаги Тўра қўйнидан халос этиб, амиралмуслимин қўйнига солиб қўяйлигу яна биз гуноҳкор бўлайликми? Сенда бор нафс бизларда йўқми? Яна жириллайди-я! Сен шоҳона кўрпачага ўралиб ётганинга биз шўринг қурғурлар кимнинг бағрига кирарканмиз, деб ўртаниб чиқишимизни биласанми?

Сендаги ҳусн ҳусн бўптими? Эрта-индин ишинг бир ёғли бўлсин, кўрасан, бизнинг орқамиздан мингашиб юришингни. Ҳозир пичоғнинг ўткир, ҳали дами қайтганда гаплашамиз.

Бу гаплар Бекачни мамнун этди. Бу даргоҳдан остона ҳатлаган борки, аввал куйиб-пишади, ёнади, бир оз муддат ўтгач, ҳалимдай мулойимлашиб, эшилиб қолади. Бекач, бу ҳам ана шуларнинг тонфасидан, деган ўйда Адолатни ювинтиришга буюрди.

Бекач измидаги нозик бел, хушруй беш-олти қиз Адолатни гўё гавҳар беркитгандай ўрашиб, келинсаломга тайёргарлик кўраётгандай, секин-аста ўтовга олиб киришди. Қочиб ниятида тирқиб қидираётган ҳуркак кийик янглиғ Адолат потирлар, алалхусус, унинг потирлаши майин шаббода эсиши билан баробар эди.

— Отинг недур?— деди ўзи тенглик қиз Адолатга суқланиб қараб.

— Адолат.

Қиз пиқ этиб кулди. Унинг қимтилган писта лабла-ри ўзгача чиройли эди. Шу орада бекач кириб шанғил-лади.

— Мунча имиллашасан! Тезак ҳиди келишини қара, мақтаган қизингдан!

Қизлар шошишди. Адолат Бекач томон интилган эди, ушлаб қолишди.

— Бунча ўзингни торозига соласан! Бу қутлуғ дар-гоҳга етишолмаётганлар сонмингта!

— Опажон!

— Бас-е! Қўлимга тушдингми, тамом!

Қизлар Адолатни ечинтира бошлашди. Адолат қиз-лардан бирининг қўлини тишлаб олди. У «дод» деб қочди, иккинчиси эса Адолатнинг сочини тортиб, кўй-лагини тилка-пора қилиб ташлади.

— Сутдан қуйинг!— деди қизларнинг бири.

Обдасталардаги оппоқ сут Адолатнинг бошидан қуйилди, ақиқ ҳидлар таралди. Мана шу ҳиднинг ўзи Адолатни сармастлик кўчасига чорламак бўларди. Адолатнинг елкасига узун сочиқ ташлашди.

Бекач икки-уч хил кийим олиб кирди. Қизлар бири-ни олиб иккинчисини кўз-кўзлашди. Адолат ҳайкал монанд турар, нималар юз бераётганини англаб етол-мас эди.

Қўшни чодирга олиб ўтишди. Бу чодир Бекач билан Хонойи шарафига қурилган, амиралмуслимин ҳузурига кирмак ниятидаги жонон мана шу Хонойи чодирда навбат кутар, бу фақат Бекачу Хонойига аён эди.

Адолат Хонойига ялинди:

— Аяжон, мендай бедавога раҳмингиз келсин!

Унинг йиғи-сигиси Хонойига чумоли чаққанчалик ҳам таъсир этмади.

— Бефойда!— Хонойининг билган гапи шу эди.

— Мен... чўрингиз бўлай...

— Бефойда!

— Умр бўйи хизматингизни қилай.

— Бефойда!

— Мени бу ифлос даргоҳдан қутқар! Ялинаман, ёлвораман.

— Бефойда!

— Дунё тургунча туринг.

— Бефойда!

— Аяжон...

— Бефойда!

— Наҳотки юрагингиз шунчалик қаттиқ...

— Бефойда!

— Истамайман, йўқ, истамайман...

— Бефойда!

— Подшосиям қуриб кетсин!

— Бефойда!

Остонада Бекач кўринди. Хонойи амрга итоат қилгандай ўрнидан турди.

— Нима бу мутгаҳамлик... Қамчиласангиз бўлмай-дими?

— Бефойда!

Бекач тутоқиб кетди.

— Сиз... Сиз шу сўздан бошқасини билмайсиз! Уринг, бошини ёринг, шунда эси киради.

— Бефойда!

Бекач яна буюрди.

— Олампаҳо чоғир буюрдилар. Ҳадемай, кўнгиллари ёр тусаб қоладир...

Адолат ўзини эшик томон урди.

Бекач туртиб юборди. Хонойи эса секин:

— Бефойда!— деб қўйди.

Ўз қаддини кўтаролмаган дарахт барглари бандидан шарт узилади-да, ҳаволана-ҳаволана замин томон ошиқади. Адолат ўз умрининг хазон бўлиш палласи тобора яқинлашаётганлигини ҳис этар, шунда ҳам хаёлида турли режалар тузар ва уни амалга ошириш йўлларини қидирай эди.

Бекачнинг қораси ўчди. Адолат бу разолатнинг шу бўйи уни ўчишини ёлғиз эгамдан ўтиниб сўрарди. Мушфиқ бир қизалоқнинг дуоси ижобат бўлгандай, Бекач ҳадеганда кўринавермади.

Бекач бир оздан кейин қайтиб келиб Хонойига буюрди:

— Ановинга кўз-қулоқ бўлинг. Ҳазратимиз пинакка кетибдилар. Эртага қўшармиз.

Бекач ўзини яна ташқарига урди. Адолат оғир тин олди. Кечадан бери халлоқи эгамга қилаётган тиловатлари ижобат бўлган бўлса ажабмас. Чин дилдан ихлос қўйсанг, ўйлаганинг амалга ошади, дейишадикун, ахир! Хонойи ўтов бурчагига кўрпача ёзди, Адолат ўзини ташлади-ю, кўз ёши булоқ сувидек қуйилиб келаверди. Эрталаб турганида боши лўқиллаб оғрир, гўё тегирмон тоши остида ўтиргандай эди.

Кун ҳали ёйилмай олампаҳоқ Амир Умархоннинг фармони олийлари янгради: чодирлар йиғиштирилиб, Шаҳрихон сари йўл олинадиган бўлди. Бундан Адолат

бир энтикди, яна ҳали бўлажак можароларни ўйлаб, баданини муздек тер босди.

Шаҳрихонда шундоққина сой бўйига чодир тикилди. Канизлар баҳор кези учиб келган қалдирғочлар сингари қанотларини қайчи қилиб сойда чўмилишар, бири-бирига сув селишиб, қийқиришар, чор-атрофни бошларига кўтаришар эди. Бекач билан Хонойи уларни кузатишиб, ўзларини елпишарди. Адолат бир чеккага чўнқайганча миқ этмайди. Ҳозир у иссиқни ҳам сезаётгани йўқ, муздай Шаҳрихонсойга тушгиси ҳам йўқ. Унинг ўйида Ингирчоқ, остона пойлаётган волидаси, замин узра гуллар оралаб, ўзига муносибини қидираётган Шарафиддин. Шу кунларда ана шу ўйлар Адолатга ҳамроҳ ва ҳамқадам эди. Назарида улар билан ёнмаён юргандай, қўл узатса етгудай эди. Шу умид Адолатнинг қаддини кериб турганга ўхшарди.

Эртаси куни Ҳожихон тўра хонадонининг бекачи Жонон ая (кейинчалик Жон аяга айланган эди) бекасининг сўрови ва илтифоти ила уч канизни ажратиб олди. Улар орасида Адолат ҳам бор эди. Хонойи Жонон ая қулоғига ниманидир шивирлади, шу шивирдан сўнг Жон ая Адолатга яна бор тикилди.

Шу-шу Адолат яна Шаҳрихон, ҳокимининг бекачи қўлига ўтди ва олампаҳоқ Амир Умархон тузоғидан қутулганлигига шукроналар айтди. Алалхусус, бу шукрона ҳали ярим ва унинг тўла-тўкис бўлиши не-не қовун пишиғига зор эди. Адолат ана шу паллани орзиқиб кутарди.

Жон ая ихтиёридаги қизлар шўх-шодон, тутқич бермас, қўйиб берса, кўкка сапчийдиганлардан эди. Адолат улардан ажралиб турарди. Бунинг боисини Жон ая тушуниб етди ва панд-насиҳат қилган бўлди:

— Бунақада ўзингни ўзинг еб битирасан-ку, қиз ўлгур! Тўрт мучалинг соғ бўлса, бундай, яйраб юрмайсанми? Ҳали сени бировга қўшиб қўйганимиз йўқ! Ё эрсираб шундай қиялпсанми?

— Жон ая!

— Нега бунча тумтаясан? Арпангни ҳам қўриб қўйдикми?

Адолат Жон ая кўзларига умид билан қаради. «Уқармикин, ёлворишимни тушуниб етармикин? Йўқ, бундай аёллар тушунмайди, тушунишни ҳам хоҳламайди. Бекорга оғиз очганим қолади. Майли, яна бир кўрай-чи? Аёл-ку, ахир!»

— Жон ая! Юрагим дардга тўлиб кетган.

— Во-ой, шумтака-ей... Шу бошинг билан дардим бор десанг, ўлмаган бизнинг жонимиз экан-да...

— Жон ая!

— Қани, айт...

— Мен... Ме-ен бу ердан бош олиб кетсам...

Жон ая чўчигандай у ёқ-бу ёққа қаради.

— Оғзингдан қонинг келгур, нималар деяпсан?

— Жон ая!

— Шу сўзни менга айтяпсанми? А, менга-я! Бошгинангда данак чақарман! Шундай чақайки, оғзингдан лахта-лахта қонинг келсин!

— Жон ая!

— Унингни ўчир!

— Жон ая!

— Учир деяпман!

Адолат бош эгди. Лекин у ҳали тақдир олдида бош эгганича йўқ эди. Ҳозир унинг олдида икки йўл кўндаланг турар, бири ўлим, яна бири эса сўнгги томчи қони қолгунча курашиш эди. Адолат бир ҳисоби ўзини томдан ташлаб, осонгина жон таслим қилгиси ёки Шаҳрихонсойнинг гувиллаган шаршараси бўйлаб оққиси ҳам келди. Шу ўй устуңлик қилиб, уч-тўрт одим ҳам ташлади, аммо кўз олдида волидасининг нурли сиймоси чақиндай чақиб ўтди. Волидан мукаррама дахлизда шундоққина очиқ эшик рўпарасида эски пўстакда чўнқайиб ўтирибди, кўзи нам, сочлари тўзғиқ. Волидан мукаррама бу қайғудан адои тамом бўлмайдими?!

Онанинг бир томчи кўз ёши оламни сел қилади.

«Тўхта, Адолат, бу бадбин ўйларни қувиб юбор! Ахир сен ҳали гулсан, сенинг ҳидинг искалмаган, кейин, кейин волидан мукарраманг кутаётир. Эҳ, анови, етим Шарафиддинни-ку, қўявер. У ҳам ғариб, ҳам бели дол, дили эзғиланган. Сен кераксан, ҳали кераксан, кераксан, кераксан!»

Адолат бу ўйларини атрофдаги канизлар эшитмади-ми, дегандай ён-верига қаради. Сўнг ўрнидан оғир туриб, эшикни қия очди. Ҳув тўридаги кенг хонада қий-чув, чамаси, қизлар базм қилишар эди. Адолат шошиб эшикни ёпди ва ичкаридан тамбалади. Ҳозир у буни жуда тез бажарди. Шаҳрихонсойга туташ деразани очди. Ботаётган ҳилол ҳамон ўзига чорлаётгандай, унда-бунда булутлар оралаб сузарди. Адолат яна ҳилолга боқди. Ҳозир у бир тўп қора булут орасига яширинади, атрофни зулмат чулғайди. Энг мақбул йўл шу.

Ҳилол қора булут орасига кириб кетди. Адолат де-

разага суянганча тиловат қилди ва «Ишим ўнгидан келсин, омин», деди-ю, секин деразадан ташқарига сакради. Дераза қаватларини ёпиб, «алвидо», дегандай нурсиз кўзларини тикди. Назарида, ёпилаётган деразалар ҳам: «Айтиб қўяман, Адолат, айтиб қўяман», деяётгандай эди. Адолат Шаҳрихонсой оқими бўйлаб илдам юрди.

Тун ваҳимали ва қўрқинчли эди. Адолат Яккатутга йўл олди. Узича сафар машаққатини мўлжаллади. Шаҳрихонда қолиб бўлмайди. Яккатут эса яқин. Етай деганида бир гала ит ҳуриди. Адолатнинг бадани музлаб кетди. Бир сониядан сўнг ўзига келди ва итларнинг олислаганини сезиб, яна йўл босди.

Яккатут билан Қува оралиғида Найново бор. «Бугун ўша ерга етсам, марра меники... Ҳам бежавотирроқ... Ишқилиб, ўзимга ўхшаган банди муслима йўлиқар». Адолат одимини тезлатди, тезлатди-ю, йўли унмаётганга ўхшарди. Маҳаллалар тугаб, юҳо сингари йўл ютиб юборгудай эди.

Узоқдан пилта чироқнинг милтиллаган ёруғи кўзга ташланди. Адолатнинг юрагида умид чироғи порлади: буёғи яқин, яқин, яқин! Узун кўйлаги этагини липпалади ва шу чоққача шундай қилмаганидан ўксинди. Гўё ана шу чироқ шуъласи, гарчи милт-милт этиб, ўчай-ўчай деса-да, жаннатмакон ҳазратларининг ҳам, Ҳожихон тўра хонадонининг ҳам ёруғ машъалаларидан устундай эди.

Найновога кириб борди. Тахминан бир дарвоза зулфини қоқди.

Дарвоза зулфини тушиб, эшик қия очилди, оппоқ рўмолга ўралган кампирнинг муштдеккина боши кўринди.

— Вой-ой, ўлай, кимсан, йўловчимисан ёки... Кир, кир, бўйгинангга тасаддиқ...

Адолат юришга ҳоли қолмай, ўзини кампирнинг бағрига отди.

— Ҳай, ҳай, йиқитворай дединг-ку... Оёғингда оёқ қолмабди-я. Кел, қўлингни бер, жоним. Кўтарай десам жоним яримта...

— Онажон...

— Вой-ой, она деган тилларингдан ўргилай. Нима бўлди, жоним?

Кампир дарвозани ёпаётди, кўча тарафга назар ташлади. Шу маҳал уч отлиқ отларини ниқтаганча Қува томон чоптириб ўтишди. Кампирнинг юраги шув

этди. Дарров кўнглига келган ўйни қувиб чиқармоқчидай, кўйлаги ёқасини кўтариб, «пуф-пуф»лади. Адолатни суяб уйга олиб кирди. Уни ёнбошлатиб, секин ўрнidan турди.

— Болам, кечаги кўмочим бор. Оқшомда чавати қилгандим, татигин, хўпми, ўзингга келасан...

Адолат нурсиз кўзларини кампирга тикди.

— Овора бўлманг, онажон... Мен бир ғариб...

— Овора бўлманг, қоқиндиқ. Меҳмон — атойи худо, дейдилар. Қани, кел, кўлингни чайиб ол, болам. Бир бурда нон есанг, ўзингга келасан.

Адолат қаддини тиклади.

— Қайси заҳар-заққум ютқур бошингга шунчалар ташвиш ортди? Вой, гўрида тик тургур-ей, қиз боланинг бошига ҳам шунчалик юк юклайдими? А, тасаддуқ...

— Онажон!

— Тилларингдан онанг ўргилсин-ей! Она деганинг сари яйраганимни қара!— Сўнг кўзларида ёш милтиради.— Майизхонимга бирам ўхшаркансан-ей! Қанийди, Майизхоним ёнгинамда бўлса. У дунёю бу дунё косаси оқармасин паст қилганларнинг. Кел, дардимни очиб, сендан аҳвол сўрамабман. Чаватидан олгин, қизим.

— Майизхон дедингизми?

— Э, эски ярамни янгиллама, қизим. Фарзанд доғи энди битай деяпти. Майизхоним хурларга қўшилиб кетган. Ҳар куни садосини эшитаман. Узингни қийнама, қани чаватидан олгин. Сал дармон бўлсин.

Адолат чаватидан бир-икки тишлам еди. Ўзини бир оз дадил тутган бўлди. Сўнг бошидан ўтганларни бирма-бир сўзлаб берди.

— Бай-бай, худо ўз паноҳида асрабди. Сенинг дардинг ҳам катта экан, қизим. Кел, ўзингни қийнама. Бугун ором ол, уйимнинг тўри сеники.

— Тонгда йўлга тушаман.

— Бекорларни айтибсан. Сени жўнатиб бўпман.

— Сезиб қолишса...

— Акбарободга синглим тушган. Истасанг, эртага олиб бораман. Кейин, Ингирчоқ дедингми? У ёғи ё разоқ, қизим!

Бу яхшиликдан Адолатнинг кўзи тиниб, боши айланди, ўринга чўзилди-да, пинакка кетди...

8. Ойнинг ўн беши ёруғ

1240¹ ҳижрий йил зулқаъда ойнинг охирлари.

Ҳўқанд салтанати маликасининг амрига биноан, Урда бугун кун бўйи банд бўлади. Бу хабар жазойрий қилич таққан махсус муҳофиз йигитларга уқдирилган. Мушоараю дил базмига ташриф буюрган санамларгина ҳарам дарвозасига қўйилади. Олима отин саҳармардондан каниз ва қулларнинг енгини шимартириб, ишга солган, айниқса қўрғоннинг ташқи айланасидаги гулзор ҳавас қилгулик. Гулзор ўртасидаги олти қиррали мрамар ҳовуз ёнига сўрилар қўйилган, мажнунтол атрофларига селгитиб сув сепилган, канизларнинг бири қўйиб, бири дастурхон тузатишга ошиқарди.

Олима отиннинг каниз ва қулларни шоширганича бор. Кеча оқшом Нодира унинг қулоғига махфий гап қуйган, бугун ишларни юриштириб, ана шу юмушни адо этиши зарур эди. Бу юмуш аслида савобли, Дилшод Барнони мажлисга жалб этиш эди.

— Боримизни бирга баҳам кўрамиз-да, нима дедингиз?

— Дунё тургунча тулинг, ойим!

Нодира оғир уҳ тортди.

— Қанийди сиз айтганча бўлса... Бу урушу қирғин эл-улус қаддини букиб юборяпти, қонини зулукдай сўряпти. Дилшод Барнони мажлисимизга чорлашдан мақсад ҳам шу. Унинг ёш бошига минг ташвиш ортган ҳам бизмиз. Туғилган масканидан айирганимиз етмасмиди... Бундай савдонни бошдан кечираётганлар оз дейсизми? Қанийди, ўшандай санамларнинг бошини силай олсак.

— Қуллуқ, ойим!

— Сиз йўқлаб борсангиз, боши осмонга етар. Кейин, назм дафтарин...

— Тушундим, ойим!

— Назм боғига ташриф буюрган шогирд...

— Бош устига, ойим...

Олима отин сайр гулшанини яна бир бор кўздан кечириб, канизлар орасидан суғурилди ва юмушни бажариш учун шитоб йўлга тушди.

Бу пайтда Нодира ўз хонаи хосида оқ ҳарир рўмолини ҳолсизгина боғлаб, бугунги даврага сиёҳи қуримаган ғазалини ўқиш умидида илҳом париси билан

¹ 1820 йилга тўғри келади.

мулоқотга киришган эди. Ногоҳ нимадир қуюлиб келди чоғи, тез-тез ёза бошлади.

Кел, сенга, эй шаҳи жаҳон, мамлакати жаҳон фидо,
Дийдаларимга қўй қадам, ҳар қадамингга жон фидо.

Лаъли лабинг фироқида хуни жигар ғизо менга,
Сарв қадинг ҳавосида жон этарам равои фидо.

Айшу нашоти офият дарди ғамингни садқаси,
Бир нафас иштиёқинга ишорати жовидон фидо...

Хонаи хос эшиги секин очилди. Нодира ногоҳ ўша томон кўз ташлади. Ун саккиз ёшли каниз Ғўзал бош эгиб турарди.

— Юмушингиз бормиди, сўзлангиз?

Ғўзал қимтина-қимтина сўз бошлади:

— Эътибор энага киришга изн сўрайдир.

— Айтингиз, марҳамат!

Ғўзал яна таъзим бажо айлаб, секин орқаси билан юрди. Остонада Эътибор энага кўринди. Қўлидаги дўмбоққина болани ерга қўйди-да, Нодира томонни кўрсатиб:

— Амирзода Султон Маҳмудхон, волидаи мукаррамангиз ила саломлашинг-чи! Нима деб ўргатувдим?

Амирзода Султон Маҳмудхон уч ёшлар атрофида, хушбичим бола эди. У аланг-жалаанг қилиб юрди-да, чопқиллаб волидасига талпинди.

— Ассалому алайкум, буви...

Фарзандининг бийрон тилидан Нодира ўзида йўқ хурсанд эди.

— Ваалайкум ассалом, тилларингдан онанг ўргилсин!

Амирзода волидаси бағрида эриб кетгандай эди. Бу манзара Эътибор энагага хуш ёқди шекилли, чехрасида нур ўйнади. Бола талпина-талпина Нодира бағридан чиқар экан, бир оз ўсган кокиллари кўрсатди.

— Сочим ўсиб қолди, қарангиз, мана, мана...

Нодира беихтиёр кенжа фарзандини яна бағрига олиб, сочларини узоқ силади.

— Кўрдим, ўғлим, жуда ярашиқлик...

— Энагам эртак айтиб берадилар...

Нодира ер остидан Эътибор энага нигоҳига қаради. Энага чехрасида фахр аломатлари бор эди. Нодира унга «ташаккур» дегандай бош силкиди.

— Амирзода Султон Маҳмудхон!— деди энага кейин.— Қани, юринг, сабоғимиз...

Султон Маҳмудхон бир энагага, бир волидаи мукаррамага термулди. Ҳозир унинг рўпарасида қўш ҳилол тургандай, ҳар иккиси ҳам ўзига чорлаётгандай ва уни меҳр-муҳаббат, бахт-саодат ва нурли йўл сари элтаётгандай эди. Тили бийрон, аини шакарнинг ўзига ўхшаш бола учун ҳар иккови ҳам азиз ва меҳрибон эди. Она меҳр-муҳаббатига тўйган боланинг имони мустаҳкам бўлади. Султон Маҳмудхон волидаи мукаррама бағрига отилди. Нодира ўғлининг кенг пешоналаридан, мунчоқдек кўзларидан, қоп-қора сочларидан, олма янглиғ юзларидан узоқ ўпди, даст кўтариб қучоғига олди, яна туширди.

— Амирзодам!— деди Эътибор энага.— Кун ёйилиб қоляпти. Сабоғимиз...

— Ҳозир, ҳозир...

Нодира Султон Маҳмудхоннинг катталардек бийрон тилидан ўзида йўқ тўлқинланиб, ғурурланган бўлди. Амирзода секин қайрилиб, хайрлашгандек бошини силкиди.

Улар чиқиши билан, остонада яна Гўзал пайдо бўлди. У оғиз жуфтлашга улгурмаёқ, шаҳзода Муҳаммад Алихон билан Ҳақимхон тўра бўй кўрсатишди.

— Ассалому алайкум!— ёқасига зар қўшиб тикилган кўйлак, тилла сувни югуртирилган қалпоқ кийган шаҳзода Муҳаммад Алихон салом берди ва шошиб Ҳақимхон тўрани кўрсатди.— Биз ўтган кунларнинг тарихи ҳақида тортишиб қолдик. Мен айтурменки, Хўқанд салтанатининг шаҳаншоҳи, яъни буюк падари бузрукворимизнинг эл-улус йўлида чекаётган заҳматлари боқийдир. Шундай эмасми, ойижон?

— Айбга буюрмасангиз, бир бошдан сўзлаб берсам...— деди Ҳақимхон тўра, ўзи ҳам салом берди. Нодира ақл, идрок ила сўзлаётган Ҳақимхон тўра томон юз бурди.

— Марҳамат...

— Гапнинг индаллоси шуки, бугунги кунимиз эрта учун тарих. Ёхуд, қиёс қилайлик, ҳозирги онларимизнинг ўзи ҳам шундай. Билъакс, бу бизни ёхуд ҳар биримизни дамларнинг қадрига етишга ундайди. Бенхтиёр шундай деб ўйлайди одам.

— Шундай, шундай...— таъкидлади Нодира.— Хўш, нечук керак бўлди бу гаплар?

Шаҳзода Муҳаммад Алихон яна чидаб туrolмади.

— Арқонни узун оляпсиз, Ҳакимхон...

— Ҳозир айни пайти, шаҳзода...

— Майли, гапираверинг...

— Сизнинг сабоқларингиз қадимий қўлёзмаларни ўқишга ундаганлигидан бахтлиман. Алҳол.. Утмишда ҳам ва бинобарин, бугунги кунимизда ҳам хатоликлар рўй бераётганлигини яширмаслигимиз даркор.

— Тўғри гап, ← қўшилди Нодира.

— Шаҳзода иккимиз тортишган муаммонинг сири шундаки, тўғрисини айтсам, бу муаммонни тилга олишимиз гуноҳи азимдир. Алҳол, ҳақ йўлини қидиран эканмиз, айтмасдан ўзга иложимиз йўқ.

— Бағоят ҳақлисиз...

— Бундан беш йил муқаддам биз Уратепага юриш қилган эканмиз. Ҳақ-таоло йўлида дилимиз ёруғ ва равшан бўлиши юзасидан айтиш жоизки, адолатсиз бўлган бу юриш...

— Кўряпсизми, ойижон, падари бузрукворимнинг ғозий юришларини адолатсизга йўйяпти, Ҳакимхон. Тортишиб қолганимнинг боиси шул.

Нодира бир сония сукут сақлагач:

— Ҳакимхон тўранинг фикрида адолат уруғи бағоят кўп,— деди.

Бу Муҳаммад Алихон қалбига момақалдироқдай гумбирлаб урилди. Шаҳзоданинг юзлари қип-қизариб кетди.

— Нималар деяпсиз, бувижон...

Нодира шаҳзода сочини силади.

— Адолат ҳамиша ҳақ чиққусидир...

— Сиз... Сиз падари бузрукворимга қаршимисиз?

— Нега бундай деб ўйлайдирсиз, жоним?..

Шаҳзода Муҳаммад Алихон дилидагини яшириб туролмади.

— Падари бузрукворимнинг ғозий онлари хусусида...

Нодира масала нима хусусда бораётганлигини фарзанди тўғри англай олмаётганлигидан ўксинди. Бу ўксикдан биқинида оғриқ пайдо бўлди.

— Наҳотки, масалага бир ёқлама баҳо берсак. Ҳакимхон тўра тарих — ҳаёт кўзгуси эканлигини тўғри фаҳмлаган. Тарихни ҳеч қачон бузиб бўлмайди, ўғлим. Бу масалада Ҳакимхон тўранинг ҳақлиги шундаки, сиз билан бизга зафар ҳадя этган ана шу жанг-жадал неча оиланинг ёстиғини ҳам қуритган. Буни ўйлаб кўр-

мадингизми, жоним? Сизлар ўсмирлик палласига қадам қўйдиларингиз. Ҳар бир масалага ҳақ тарозуси нуқтаи назаридан қарашга ўрганишларингиз лозим. Алҳамдулиллоҳ, бир мучални босиб ўтдиларингиз, буёғи йигитлик фаслининг остонаси...

Нодира бу икки ўсмирга тарихий воқеотлардан кўп сабоқ берган, аммо бугунгидай чигал масалага дуч келмаган эди. Ҳарқалай, уларнинг воқеаларни теран таҳлил қилаётганлигидан мамнун бўлди. Бу мамнунликдан жиддий чەҳрасига ёғду югурди, Нодира икки ўсмирни қувонч ила кузатаркан, улар мамлакатнинг қўш тиргаги бўлишига ишонди.

Нодира хаёл дарёсига чўмганча қаламни қўлига олди.

Вақти хиром, эй санам, дийдаларимга қўй қадам,
Хоки раҳингга айларам чашми гуҳарфиншон фидо...

Остонада пайдо бўлган Олима отин Нодира хаёлларини тўзғитгиси келмай ўзини четга олди, аммо унинг шарпасини сезган Нодира бош кўтарди. Олима отин таъзим бажо этди.

— Марҳамат...

— Меҳмонларнинг олди ташриф буюришди.

Нодира ҳозир қоралаган қоғозни кўз-кўз қилди.

— Гуллар базмига гулдаста битдим...

— Муборак, муборак...

— Қуллуқ, ўзлари-чи?

Олима отин юмушни ўринлата олмагандай ўксик товуш билан жавоб берди.

— Дилшод Барно Уратепага йўл олган эканлар. Қайнонаси афсус билан таъкидладилар. Ҳарқалай, мураббийси ўрнини боса оладиган шогирдлари анчагина...

— Таклиф этилдимми?

— Албатта, ойим.

Ўрданинг баҳаво жойларидан бири — олти қиррали мрамор ҳовуз бўйларига қўйилган сўрилар бирин-кетин тўла бошлади. Канизлар иззат-икром ила ойимларни қарши олишади, уларнинг мартабаси, ёшига қараб жой кўрсатишади.

Ҳамма жам бўлиб, бир оз қўшиқ, рақс, ўйин-кулги бўлгач, навбат мушоарага етди. Одатда мушоарани Нодиранинг ўзи бошлар, янги сара газалларидан ўқир, сўнг Жаҳон отин ёинки Маҳзуна давом этирар эди. Бу гал Нодира қўлини кўксига қўйганча, Жаҳон отинга

илтифот кўрсатди. Жаҳон отин такаллуф ила жавоб берди:

— Ўзларидан, ойим ўзларидан...

Маҳзуна Жаҳон отиннинг сўзини маъқуллаганси-мон бошини эгди. Нодира қошини чимириб, бир сония ўйга ботди ва ниҳоят бугун қоралаган ғазалини ўқиди:

Кел, сенга, эй шаҳи жаҳон, мамлакати жаҳон фидо,
Дийдаларимга қўй қадам, ҳар қадамингга жон фидо.

Лаъли лабинг фироқида хуну жигар ғизо менга,
Сарв қадинг ҳавосида жон этарам равон фидо.

Айшу нашоту орият дарду ғамингни садқаси,
Бир нафас иштиёқинга ишратли жовидон фидо.

Вақти хиром, эй санам, дийдаларимга қўй қадам,
Хоки раҳингга айларам чашми гуҳарфишон фидо.

Гарчи менинг алимдадур ҳосили мушку мамлакат,
Етса висолинг айларам барчани ройгон фидо.

Инглама эмди, эй кўзум, тўкма юракни қонини,
Догини тоза айладим, қонига бўлди қон фидо.

Нодираи ғазал саро назмини кўрса ногаҳон,
Дурру жавоҳирин қилур фикрига баҳру кон фидо.

Нодира ғазални ғоят нафис ва меъёр билан оҳиста ўқиб, ўнг томонига хиёл қайрилди. Бу — мушоирани Жаҳон отин давом эттириш лозимлигига ишора эди.

Жаҳон отин бугунги даврада ўқишга танлаган ғазали бир оз мунгли эди, шунини сездимиз, ўз навбатини Маҳзунага берган бўлди. Маҳзуна Жаҳон отин билан баробар, ҳуснда ҳам якто, аммо ўзини кўпроқ четда олиб юрарди. Ҳозир Жаҳон отин ўтинчини қайиргиси келмади ва хиёл ўзини ўнглаб, давом этди:

Дўстлар, бир ҳусни беҳамтоя ошиқ бўлмишам,
Хур пайкар бир малак сиймоя ошиқ бўлмишам.
Нутқи ширин, лаъли руҳафзоя ошиқ бўлмишам,
Ғамзаси қотил, кўзи шаҳлоя ошиқ бўлмишам.
Ҳусн элини шоҳи бир мирзоя ошиқ бўлмишам.

Қошлари бир-бирға пайванд, икки мушкини ҳилол,
Кўзлари юз марғизориға ики шўхи ғизол,
Қомати боғи мурод ичра янги битган ниҳол,
Оллоҳ-оллоҳ, ким кўрубдур бу латофатли жамол?
Хуснаро бир мисли нопадоя ошиқ бўлмишам...

Э, мени Маҳзун мусофирға маломат бесабаб,
Тутмасам фармонини мардуд этиб, айлар ғазаб,
Жуз ризойи дўст, ишқ аҳлиға не бўлғай талаб,
Чиққали исломдин зуннор боғлаб, йўқ ажаб,
Менки бир дин офати тарсоя ошиқ бўлмишам.

Маҳзуна ўз навбатида ҳам Нодираға ва ҳам Жаҳон отинга табассум ила таъзим бажо этди. Жаҳон отин дилида тугиб қўйган ғазалини бир четга суриб, Маҳзунаға ҳамоҳанг ғазалини ўқишга тушди:

Бир шўхи замон кўрдим, дилбарму экин оё?
Бошига қўён эгри афсарму экин оё?

Юз узра паришондур нассожи сияҳ тори:
Машшота игар ўрса ҳайдарму экин оё?

Бир қатра зулолидин бўлғай минг улук эҳё,
Бир деса бўлур кофир, шаккарму экин оё?

Жонона хаёлимдин азм айласа бир соат,
Бошимга тушан савдо маҳшарму экин оё?

Эй ёр, нигоҳингдин қонлар дил аро жорий,
Ҳар бир мижа бир хунрез ханжарму экин оё?

Ошиқ киши илҳомин ушшоқ эшитиб бул кун,
Даргоҳида маъшукнинг сафдарму экин оё?

Онсиз бу жаҳон ичра кўз очмадигим ҳаргиз,
Фардо бу сўзим анга боварму экин оё?

Бечора Увайсийни бир кун демади маҳваш:
«Кўйимда ғуломи чун камтарму экин оё?»

Жаҳон отин таъзим қилди. Нодира ҳам, Маҳзуна ҳам «қойил» дегандек табрик этишга тушишди. Даврани яна Мاستон ойим лапарчи илиб кетди. Бу гал у янада очилган, юзи тўла табассум, янги-янги терма-

ларни қиёмига етказиб айтар, даврада гир-гир айланаётган сулув қизларга шодон қош қоқар, бундан дув кулгу кўтарилар эди. Олима отин ўн-ўн беш канизга бош, қўли олти, оёғи етти бўлиб хизмат қиларди... Дастурхонга қўйилаётган ширинлик ва таомлардан ҳам шеър баҳси, рақс жилоси, қўшиқ авжи баланд эди.

Нодира ҳовуз бўйидаги сўрида қимтиниб ўтирган гулғунчаларга кўзи тушди-ю, Олима отин айтган меҳмонлар бўлса керак, деб ўйлади. Мастон ойим лапарчи бу ҳолатни ҳушёрлик ила сезди ва пардек айланиб, меҳмонлар ҳузурда тўхтади.

— Меҳмон қизлардан бўлсин!

Фидоия қип-қизариб, Моҳинбонуга қаради. Моҳинбону ўрнидан оҳиста туриб Нодира билан саломлашган бўлди, сўнг тилга кирди:

«Аз ҳакими пўрсиданд:

— Биродар бехтараст ё ёр?

Гуфт:

— Агар биродар ёр бошад»¹.

Моҳинбону ҳикоятни тугатмаёқ, ҳар томондан таҳсин ва олқишлар янгради. Бундай сайргоҳда кам бўлган Моҳинбону қип-қизариб кетди. Олқишлардан сўнг сўзини давом эттирди:

— Бокира ва азиз маликамиз Нодирабегимнинг улуғ инон-ихтиёрлари ила биз сингари ғарибу ғураболарнинг боши бир жойга тўпланганлигидан шодмиз. Бу янглиғ ҳар бир саъй-ҳаракат салтанатимизнинг ҳамиша офтобров бўлишига ишончдир. Ижод гулбоғининг беназир боғбони бўлмиш Нодирабегим, Жаҳон отин, яъни Увайсий, Маҳзуна бибилар ҳузурда ваъз айтмоқ ҳам масъулиятли, ҳам мўътабардир. Довотдан эндигина қалам олмоқ ниятида ҳавас ила юрган биз сингари шоираларнинг қувончи осмон қадар десам, муболаға бўлмас. Афсус ва надоматлар бўлсинким, бугунги мажлис бизнинг устодимиз Дилшод Барнога насиб этмади. Ижозатларингиз ила устоди аввалимизнинг бир ғазалларини баён айласам.

Моҳинбону учишга шайланган кабутардай қўллари хил ёйди. Ўз ихтиёрини ғазал бўстонига ҳадя

¹ Ҳакимдан сўрабдилар:

— Биродар яхшироқми ё ёр?

У жавоб берибди:

— Агар биродар ёр бўлолса...

этгандай жим ва сокин ўқиркан, гулгун ёнаётган чеҳрасида мунг ўрнашди. Аллақайдан ҳам шодалари учиб унинг кўзларига қўнгандай эди.

Моҳинбону ғазал ўқиб бўлгач, бир лаҳза жим қолди. Айни шу дақиқа гулшан аро учаётган асарларилар ҳам гул япроғига қўнишганча қанот қоқолмай тургандай эди. Унда-бунда оғир тин олишлар, ўксик йиғилар эшитилди. Жаҳон отин секин сўз қотди:

— Дилшод Барнога бизнинг номимиздан ташаккур ва таҳсинлар етказгайсиз. Ярадор дилни яралаб, яна ўзи даволай олиш қудратига эга ғазал битибдилар. Бу ҳар кимнинг қўлидан келмас.

Моҳинбону қуллуқ қилди-да, сўнг:

— Каминаи ғарибангиз биродару ёр хусусидаги ҳикоятдан бежиз бошлаганим йўқ. Олампаноҳ ва қолаверса, маликаи муҳтарамамизнинг беҳад илтифоти ила бошимиз ҳам нелигини кўрмаса деймай.

— Ҳақ гап!

Шу сония Моҳинбону ёнида Тўтиқиз пайдо бўлди.

— Бугунги устозлар давраси мени гоят мамнун этди,— деди у.— Аввало, ғазал ўқиб вақтни олишим...

— Ўқинг, ўқинг!— атрофдан турли овозлар ёғилди.

Тўтиқиз уялиб гапнинг индаллосини айтди.

— Устозларнинг буюк ғазалиёти олдида меники гўр ҳандалак мисол. Топган бир боғ гул, топмаган бир боғ пиёз, деганлар ахир. Куни кеча муҳтарам устозимиз Нодирабегимнинг ғазалларидан девон тартиб қилиб эдим. Ёш хаттотнинг туҳфаси деб билурсиз, устоз!

Тўтиқиз майин ва оҳиста қадам ташлаб сўри томон юрди ва Нодира ёнида таъзим бажо қилиб, қўлидаги девонни ибо ила узатди. Нодира бу кутилмаган совғадан беҳад шод эди.

Кун Урда орқасига ўтиб, пастлади. Санамлар бирин-кетин ўз гулшанлари аро бўй таратиш мақсадида қўзғалдилар.

Нодира хонаи хосда ҳозиргина туҳфа этилган ўз девонини кўздан кечираркан, ногоҳ эшик очилиб, остонада Олима отин пайдо бўлди. Унинг чеҳраси негадир тунд эди.

— Ойим,— Олима отин оҳиста сўз бошлади-ю, бошқа гапиролмади.

Нодиранинг қошлари керилди.

— Сўзлангиз!

— Андижондан чопар бор...

— Чопар?— Нодира беихтиёр тиззалари қалтираб, ўрнидан туриб кетди.— Тинчликми?

Олима отин индамади, чақрайин дегандай ортига қайрилди. Дам ўтмай шошиб кирган чопар гилам узра юкинди.

— Қутлуғ хонадонингиз узра шум хабар олиб келганлигим учун изн сўрайман, ойим. Сиз зудлик ила сафар тадоригини кўрмоқлигингиз жоиз.

Нодира беҳуш эди...

— Волидан мукаррамангиз бугун пешинда...— Чопар ҳиқ этиб ютинди-ю, бошқа гапиролмади.

9. Дунёи боумид

Шарафиддин манман деган наққошмискар Қаландарга халфа тушиб, қўли келиб қолганлигидан севи-нарди. Бунга ҳам Тош Махдум сабаб бўлган эди. Унинг тентираб юришларидан бохабар бўлган Тош Махдум қўярда-қўймай бозор сари етаклади. Улар наққошмискарлик дўконларидан бири ёнида тўхташди. Гулсун қалам ила мисга майда доира гуллар ўяётган уста бошини кўтарди. Тош Махдумни кўргач, шошиб, этагини қоқди-да, ўрнидан турди:

— Қадамларига ҳасанот, қори ака, қани, тўрга марҳамат!

Тош Махдум Шарафиддин билан етаклашиб торгина дўкон тўрига ўтди. Қисқагина дуо ўқиди. Уста Қаландар нақш ўйишда ишлатиладиган асбоблари— паргор, қаламболға, нақшқалам, гирҳча, болға, пармақаламни нари сурди-да, номига дастурхон ёзди.

— Овора бўлмангиз, уста Қаландар,— деди Тош Махдум.— Дўконингизга келсам яйраб кетаман. Овозангиз Адану Ажам қадар таралган ахир...

— Оширманг, қори ака. Қўлимиздан келган юмушни бир нави дегандай...

— Ҳақ гап, уста Қаландар. Сиз нақшлаган барги аннос, барги бурги, барги мушак, барги муғилон, бодомбарги, толбарги, анорбарги, сажакгул, гули сармуғон, гули сарпушти, гулитожихўроз, гули хуршид, гули қасаб, гули ҳазорспанд, исириқгул кимларнинг ҳавасини келтирмаган дейсиз. Тагин мен ислими нақшингизни тилга олмадим. Алалхусус, гап бошқа ёқда. Ҳузурингизга бандан мўмин Шарафиддин бўтам ила кирганлигимнинг боиси бор. Бобокалонларимиз айт-

ганларидек, гўшти сизники, суяги бизники. Халфаликка олиб, кўзини пишитиб берсангиз.

Уста Қаландар кўлини кўксига қўйди.

— Сиз айтасизу йўқ дермидик, қори ака.

— Умрингиздан барака топинг. Мен билмасам — холиқ билсин, холиқ билмаса — балиқ билсин. Олганингиз олтин бўлсин, омин!

Тош Махдум ўрнидан қўзғалди.

— Дам олсангиз бўларди.

— Қуллуқ, чойингиздан кўп ичганмиз, уста. Бундан буёғи яна боғланиб турибмиз, худо хоҳласа.

— Албатта, албатта, қори ака.

Уста Қаландар билан Шарафиддин Тош Махдумни кузатиб дўконга киришди. Дўконнинг ҳар-ҳар жойига қумғон, обтова, чавгун, чилопчин, мистовоқ, сатил, кашкул, қаймоқдон, чилим, сиёҳдон, карнай, най қўйилган, айримларига ўйиб турли-туман нақшлар солинган эди. Шарафиддин ихлос ва эътибор ила солинган нақшлардан ҳайратланди. Уста Қаландар обтовалардан бирини олиб, Шарафиддинга кўз-кўз қилди.

— Мендан ўпкалаб юрманг, иним, халфани синаб кўриш одатим бор.

Шарафиддин чўчигансимон бош эгди.

— Мен гапни чувалаштиришни ёқтирмайман, шартта-шартта юзига айтаман-қўяман. Манови обтовага қаранг. Дастали, қопқоқли, жўмракли, бўйи новча, тузилиши бодомни эслатяптими? Ҳа, ўлманг, бодомча обтова деймиз. Буниси эса қашқарча обтова, қорни юмалоқ. Атайлаб нақш ишламаганман. Нақшланса кўз олади. Учинчисини эса қанотлик обтова деймиз, қорни япалоқ, пошнаси анча энли. Фаҳмладингизми?

— Фаҳмладим, уста.

— Кам бўлманг. Мистовоқни ҳам уч хил ишлаймиз. Лаби қайтарилгани лавхўри, лаби қайтарилмаса дулава, бутун атрофини йўниб, қошиқ-қошиқ гуллар солинса, қошиқлик дейилади. Ҳашамли қумғонни кўрганмисиз? Ўлманг, худди шуниси. Бу қумғоннинг кўкрагига болға билан уриб бўртмачалар ясалган. Буни пошна деймиз. Сўнг қаламча билан пошнага майдароқ бўртмалар солинади. Яъни, маржон деб юритамиз. Қумғоннинг катта-кичиклигига қараб тўрт чойнакли, беш чойнакли, етти чойнакли, саккиз чойнакли деб ажратамиз.

— Фаҳмладим, уста.

— Қолганини йўл-йўлакай кўраверасиз. Қани эн-

ди, дастурхонга қаранг, ишнинг кўзини кўрсатаман деб, чой ҳам совиб қопти. Тош Махдум қори акамиз даргоҳи кенг одам-да. Анчадан бери танишмисиз?

— Алҳамдулиллоҳ, икки ой бўлди чамаси. Бошим оғиб Хўқанд келиб қолган эдим, йўл кўрсатдилар қори ака, Ўзиям у дунё-бу дунё эсан чиқмайдиган иш қилдилар. Шу десангиз, оғирлигим тушмасин деб, ўзимни четга олиб юрдим. Эр кишига қирқ ҳунар оз. Мен кирмаган эшик қолмади чоғи, ўтин ёрдим, сув ташидим, ҳаммоллик қилдим, ишқилиб, кунимни кўриб юриб эдим. Қора ака бохабар бўлиб қолсалар, денг. Этагимдан тутдилару шу ерга бошлаб келдилар.

— Дуруст, дуруст, дараҳт бир жойда кўкаради деганлар-да...

— Шундай, уста ака. Насиб этса...

Уста Қаландар Шарафиддиннинг сўзини шартта кесди.

— Яхши бўлса ошини, ёмон бўлса бошини ейди, деган гап бор. Сўзингизни бўлганим учун афв этасиз. Насл-насабингиз, масканингизни сўрамоқчи эдим. Уста учун ҳам қарз, ҳам фарз...

Шарафиддин бошидан кечирганларини сўйлаб берди.

— Мендан беўрин хафа бўлиб юрманг. Дардимни сиғдира олмай қоламан баъзан. Шунда ўзимни овутомасам ёниб кетаман. Сизнинг дардингиз ҳам кам эмас экан, иним. Нар иборса сиздан уч-тўрт яқтак ортиқ йиртгандирман, иним. Аммо бу бош нималарни кўрмади, дейсиз: Яна Муҳаммад Ражаб сингари отамлашгич одамлар бор. Бўлмаса, тўппа-тўғри ўрдага бостириб кирардим-а...

Шарафиддин кўзларидан учқун сачрагандек эди.

— Сиз-а...

— Ҳа, мен. Нималар деяпсиз, бу қўл қилич тутишга ярамайди дейсизми? Қўйиб берса, онҳазратнинг ишончли баҳодир и билан беллашарман. Алқисса, гап бунда эмас. Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донғи чиқмас, деганлар. Уқдингизми, иним?

— Уқдим, уста ака.

— Қулоғингизга аввал қуйиб қўяй. Қори ака халфаликка деди-ю, бундай разм солсам, халфамас, ўй-хаёлимда қайнаб-тошган орзуларимга шерик бўлар экансиз. Икки ёрти — бир бутун.

— Устоз — отадан улуғ, деганлар...

— Балли, иним.

Уста Қаландарнинг кўзи мискарликда пишган, бо-
лалигидан отасига ёрдам бериб, кейин ҳунарининг
зўрлиги туфайли дўкондор бўлиб қолган эди.

Улар узоқ суҳбатлашишди. Шарафиддинни кўрган
заҳотиёқ ёқтириб қолганиданми, уста ҳам унга боши-
дан ўтганини гапириб берди. Хуллас, дарров қадр-
дон оға-ини бўлиб қолишди.

Уста Қаландар анчагача бошини эгиб тургач, си-
ниқ товушда тилга кирди:

— Яна ўйлаб қолдим, мулла Шарафиддин.

— Нимани, уста ака?

— Сизни-да...

— Мени?..

— Кимни бўларди, иним? Адолат дедингизми қиз-
ни? Кўнгил берган бўлса унутиш қийин. Кейин қиз
боланинг жони қаттиқ бўлади. Қидириб кўрдингизми?

— Шу атрофда бўлса топиларди. Уйларнинг ти-
ти-питисини чиқариб юбордим. Пешонамга шу ёзиғ-
лик бўлса нима қилай, уста ака?

— Башорат қилишга эрта...

— Нима қил дейсиз?

— Ҳар ишнинг томирига қўл уриш керак.

— Томирига...

— Ҳа-да. Бу иш мана бизнинг қўлимиздан кела-
ди...— Уста Қаландарнинг юзида офтоб ёйилгандай
эди.— Нима, ишонмайсизми?

— Ишонаман, уста ака.

— Бу бошқа гап, иним! Бежиз кўкрагимга урга-
ним йўқ. Биласиз, ён-верим маҳкам. Муҳаммад Ра-
жаб мўхрон донишманд одам. Тош Махдум-ку, ўзи-
мизники... Шунақалар ора киради, деб ишонапман-да,
иним. Билъакс, мулла Исҳоқ қори бор. Юзидан нур
ёғилади-я унинг. Кейин, олампаноҳнинг ишонган су-
янчиқлари. Унча-мунча хуфя ишларнинг белини син-
диради. Орага Тош Махдумни қўйсақ, олам гулистон.
А, лаббай?

— Барака топинг, уста ака.

— Қочган ҳам худо дейди, қувган ҳам, иним. Биз
ҳам дунёи боумид дегандай, писиб ётгандан кўра...

Уста Қаландарнинг далдаси Шарафиддиннинг қад-
дини тиклагандай бўлди.

* * *

Пайшанба кунини мўлжаллаган Дилшод Барно
эртаси пешинлардан сўнг Хўқандга етиб келди. Аёл

кишининг дарди тўлиб-тошса-да, кўча-кўйда дамани чиқармаслик пайида юради. Уратепадан буён ўзини тутиб келган Дилшод Барно, дарвозадан кириши билан ўзини қўйиб юборди.

— Ҳой, буйгинангизга жоним қоқиндиқ, қизим,— дерди уни бағрига босган қайнонаси.— Сизга нима бўлди? Ҳай-ҳай, жон қизим, кўзингизда ёш кўргунча мен ўлай! Айтинг, айтинг, жоним қизим! Сизни ёқамдан солиб, этагимдан олганман-а. Менга айтмасангиз кимга айтасиз, жоним қизим? Уйдагилар тинчми? Қудам, келин-кертас, қариндош-уруғ?.. Нима бўлди?

Бу орада пешин намозини ўқиб қайтган Тош Махдум волидаю завжасини кўргач, дарвоза ёнидаёқ шошиб қолди.

Дилшод Барно қайнонаси бағридан оҳиста чиқиб, Тош Махдум томон юрди ва салом берди. Тош Махдум Дилшод Барно юзидаги сўлғинликни шу сония англаб етди ва ниҳоят:

— Кўнглингизга ким озор етказди?— деди.

Дилшод Барно индамади.

— Йўқ, сўзламаганингизга қўймасман. Айтинг, ким?

— Ўзим-ми!..

— Ўзим?

— Ҳа, бегим! Ўз кўнглимни ўзим вайрон айладим.

— Сабаб?

— Сабаби бисёр, бегим...

... Дилшод Барно Уратепага борган куни сепуллик Шахдийни сўроқлатди. Тарихий мавзуларда ғазаллар битиб, ўз қалами сингари тобора яланғоч қолаётган Шахдийдан дарак йўқ, Хўқанд аскарларининг бости-бостиларида оёқ остида қолиб кетгандай жимжит эди.

Кейин Шарафиддин айтиб берган, дугонаси Иззатойнинг ошиғи Мўминшо эсига тушди. Шу пайт дарвоза тақиллади.

Дилшод Барно дарвозани шаҳд билан очди. Буни қарангки, рўпарасида ўйлагани Мўминшо, йўқ, Мўминшо эмас, Лайли ишқи билан ёнган Мажнун турарди, унинг ҳолати юрагини зирқиратиб юборди.

— Мўминшо?

Дилшод Барнонинг овозидан ёлдор кўкракли йигит чўчиб тушди, қора кўзлари йирик тортиб оловланди, киприқлари учди ва пешонасини ажин босди.

— Мўминшо?— яна қайтарди Дилшод Барно ва қаршисида емоқ қасдида турган бўри янглиғ ғижинаётган йигит томон юрди.

— Из... Из-з-з... Из-зат...

— Мен... Мен...

— Иззатой...

— Мен... Дилшодман.

— Иззатсиз... Иззат... Иззатой... Иззат.

— Мўминшо...

— Сизни қидираман, қидираман. Эҳ-ҳе, эй одамлар, топдим, топдим, ниятимга етдим. Эй, эй-й-й-й...

Мўминшо бир нафас ўзини таниб ва шу заҳоти ўзини унутгандай гир айланди, қўлидаги юлгин асо учиб деворга тегди, девор тупроғи дув тўкилди.

Волидаи мукаррама суюкли қизининг ортидан интиқ чиқиб, мажнунсифат йигитнинг гир айланаётганлигини кўрди-ю, кенг кўйлаги ёқасини бир оз кўтариб, кўксига туф-туфлади. Дилшод Барнонинг ранги ўчиб турганини кўриб, бағрига босди.

— Қаранг, қаранг, юрагингиз ачийди-я... Норғул йигит-а, норғул...

— Жин чалгандир...

Дилшод Барнони бағрига босган кампир Мўминшо кўзига олов бўлиб кўринди.

— Иззатой... Из... Иззатим...

Кампир сесканиб ўзини четга олди. Мўминшо уни бағрига босмоқчидай ортидан юрди.

— Бор-е, қанақа беюз боласан! Онанг тенгиман-а...

— Иззат...

— Йўқол!

— Иззатой...

Дилшод Барно Мўминшо йўлини тўсди.

— Тўхтаган! Бир фурсат сабр айлан!

Мўминшо чанг солмоқчи бўлиб қўлларини баланд кўтарди, тишларини гижирлатди, сарғиш тишлари орасидан тупук сачради.

— Тўхтамайман! Фақир озод қушдир. Киндик қоним тўкилган юртимда озод учиб юрибман. Хах-хах-хах-ей! Нега менга буюрасан? Айт! Тўғрисини гапир! Хўқанд амиримисан? Амирингнинг калласини шартта узиб ташлайман. Ҳа, узиб, ташлайман! Умримни хазон айледи, у нокас. Кўкрагимдан юрагимни тортиб олди ўшал тўнғиз қўпгур! Сен Ўттизадирдаги кечмишимизни билмайсан. Билишни ҳам истамайсан. Ҳеч йўқса Истравшанни ўйла! Амирларнинг босқини туфайли шаҳримиз ўра бўлиб кетди-ку! Шу ўрада жон сақлаганларнинг ҳолини кўр! Истравшан номи унутилиб, Уратепа бўлганлигини биласанми? Бежиз ўз-

гармаган унинг номи! Уша очофатлар сабаб! Ҳа, ҳа, ўшалар! Ушалар! Сен кимсан, кимнинг фарзандисан? Волидангни танирман? Падари бузрукворинг-чи?! Айт, айт, ҳаммасини танир эдим. Бизни банди қилишганда сен тўптош ўйнаётган бўлсанг керак. Майли, бошга тушмасин у кунлар! Сенга эмас, ҳаммага! Биз кўрдик, етар! Аммо, кулма мендан. Майиб бўлганимча йўқ! Ҳали от елдириб бораман Хўқандга! Амири билан ўзим савалашаман. Покиза бағримдан суйганимни тортиб олганлар билан гаплашиб қўяман. Хах-хах-ҳа-ей! Биласанми, мен амирман! Олампаҳоҳман! Амиралмуслиминман! Тўхта, тилла қош эгарли отни олиб кел! Фақир кетдим! Сени топаман, Из... Иззатой...

— Мен Дилшод Барноман.

— Ҳа, ҳа... Иззат... Из-з...

— Мўминшо!

Бу гал ўзининг исми бошига сўйилдай тушди-ю, кўзи тиниб кетгандек, бир тегирмон сув парракни бехос айлантириб юборгандек бўлди. Тийран фикри лойқа сувдан қалқиб чиқди-да, бир гала оққуш сузиб келаётгандай хаёли ёришди. Гўё гуноҳ иш қилгандай, қора соқол босган юзларини кафти орасига олди. Бу ҳам етмагандек, пиқ этиб йиғлаб юборди, сония шартта ортига бурилди-да, сертупроқ кўчани чангитганча кўздан йироқлашди.

— Ҳай, ҳай!... Топаман, Из... Иззат... Иззатой!

— Бечора! Қуриган ўтиндай қуруқшаб қолибди-я!

Дилшод Барнонинг бу хўрсиниғи волидаси белини букчайтириб қўйди. Дилшод Барно шу кўйи ётиб қолди. Волидан мукаррама инқаб-синқаб у қилди бўлмади, бу қилди бўлмади. Уқитиб кўрди, чиллаёсинга олди.

Ҳозир Уратепадаги воқеаларни бирма-бир сўзларкан, оғир сўлиш олди. Қайнонасининг кўзларида инжу томчилар ялтирар. Тош Махдумнинг серсоқол чеҳрасидаги офтоб нурларини қоп-қора булут тўсиб қўйгандек эди.

Қайнона кўз ёшларини кўйлагининг узун этаклари билан артди ва пайпасланиб ўрнидан турди.

— Дунён боумид деганлари шу-да, болам. Шу кўргилик пешонасига ёзиғлик экан, қочиб бўлармиди. Оллоҳнинг марҳамати улуғ, карами кенг...

— Ҳақ сўзни сўзладингиз,— Тош Махдум қоп-қора соқолини силаб қўйди.— Тўрт кунлик дунёга устун

бўлишни ўйлагандан кўра, ўз орзу-умиди йўлида жунун ўтган афзалроқ. Яна Мўминшо деганингиз суйгани туфайли шу кўйга тушибди. Кўнгли топ-тоза бундай кишилар албатта ҳуру филмон боғида сайр этгусидир.

Тош Махдум ўрнидан оғир қўзғалиб дарвоза томон юрди.

— Кўпам ўзингизга олаверманг, қизим,— деди қайнона.— Дунёнинг йўриғи шу. Кимгадир бахт ато этади, кимгадир аҳд. Истравшан қаёқда-ю, Хўқанд қаёқда. Шу жойдан бахтим очилар деб ўйлаб кўриб-сизми? Қиз боланинг боши— палахмоннинг тоши. Бир айланиб уйли-жойли бўлдингиз. Уйимнинг чирогини ёқаётганингизга минг қатла шукр! Шунақа эсли-хушли келин келармикин, деб эсим кетарди. Айтганим бор экан. Ҳа, айтгандай, қизим, тунов кун сизни саройдан йўқлашган экан.

— Саройдан?— чўзиб такрорлади Дилшод Барно.

— Ҳа, ўрдамизнинг чароғбони Нодираи даврон ўз бекасини юборибдилар. Бирам суюндим денг. Сизни Истравшанга кетганлигингизни айтганимда кўнгли ўксиди чамаси. Энтикиб нафас олганларини эшитдим. Кейин, десангиз, хонадонимизни тўлдириб қизлар келиб қолса бўладими? Шогирдларингиз эканлигини билиб, уларни ҳам таклиф этди. Ўйраб кетишди-да қизлар.

Дилшод Барно оғир нафас олди. Унинг бу ҳолатидан Нодираи даврон ҳузурида бўлолмаганидан ўксётганини ҳам, Истравшан сари йўл олиб, кўнглининг бир чети чўкиб келганлигини ҳам англаб етиш мумкин эди. У Нодираи даврон ҳузури яна насиб этмаганлигидан ачинди. Назарида, Нодира тўлиқ ойдек чароғон шуъла сочар. Дилшод Барно ана шу нурафшон ёруғликка етолмай доғда эди.

10. Муштоқлик

Қишнинг дами қайтиб, баҳор фаслига ўз сўқмоғини бўшатиб бераётган пайтлар. Кечагина тунд боқаётган қуёш эркаланиб нур сочади. Конибодом сари яқинлашаётган лак-лак аскар елкасини қиздиради.

Кун ёйилиб келаётгани сари Амир Умархоннинг юрагида ўша, ҳар кимни — гадодан подшо қадар юрагини жизиллатадиган муҳаббат ўти чарх урар эди. Нуқтадек кўз қароғидаги соғинччи ҳис этди Амир

Умархон ва қилт этиб ютинди. Ютинди-ю, сина-
лардаги соғинч ҳислари тўлиб-тошди. Ҳозир, Кони-
бодом остонасида заминга, ёрга, ҳа-ҳа, кўнгил мул-
кининг моҳичеҳраси — Нодирасига муштоқлигини
тушуниб етди. Беихтиёр қачонлардир қоралаган ғаз-
лини пичирлаб ўқиди:

Қошинга тегузмагил қаламни,
Бу хат била бузмагил рақамни.

Бутхоналар ичра ҳеч тарсо
Бир кўрмади сен каби санамни.

Ошиқларингга тараҳҳум этгил,
Кўп айлама жабр ила ситамни.

Нақши қадамнинг муяссар ўлса
Найлай бу жаҳонда жоми жамни.

Кўнглум қуши тойири ҳаримнинг,
Сайд этма кабутари ҳарамни.

То беватан ўлмасун кўнгуллар,
Зулфингдан аюрма печу хамни.

Иўлунгда ғубори роҳ бўлдум,
Бошингга етурмадинг қадамни.

Сен ёрдин ўзга кимга дерман
Кўнглумдаги дард ила аламни.

Бир коса шароби арғувоний
Помол қилур хуружи ғамни.

Иқлими вафо Амиридурсен,
Эй шоҳ бу гадоға қил қарамни.

Амир Умархон Моҳларойимни хаёлига келтирди-ю,
томирлари бўртди. Довонлар оша тушаётган тошлар-
ни тўхтатиб бўлмаганидай, хаёлида чарх ураётган
соғинч ҳисларини йиғиштириб олиши ҳам мушкул
эди. Бошқа бир томони ҳам бор. Олампаноҳ Амир
Умархон жамики юмушни уйдалаши мумкин, яъни
кафтларини бир-бирига урса кифоя — оғиздан чиқи-
ши билан шай бўлғуси, аммо Нодирабегим олдида..

ожиз эди. Бунинг муҳаббатдан бўлак сабаби ҳам бор эди албатта. Бу сабабнинг исми — хиёнат, суюкли ёрига хиёнат эди.

Бир гал ана шундай хиёнатдан кейин Нодира ҳузурига кирди-ю, негадир бегонасиради, то хонанинг тўрига чиққунча ўз хаёли оғушида тентиради. Ўз маликаи мунаввараси қалбиңи хирқиратганини ҳис этди, ташвишли ўйларни қувиб солмоқчи эди, урдасидан чиқолмади.

Олампаноҳ Амир Умархон дастурхон устида Моҳларойимга тик қараёлмай:

— Чоғир буюрингиз, — деди.

Моҳларойим даҳлиз томон нигоҳ ташлади. Хонадон соҳибасининг имосига маҳтал турган баковул бош ирғаб, чоғир олиб кирди. Олампаноҳ Амир Умархон косадаги чоғирни ичгачгина Моҳларойимга қарашга журъат қилди.

— Кўнгил мулкени шодумон этувчи ғазалларингиздан тинглашга муштоқмен, маликам.

Нодиранинг чеҳраси қора булут қаъридан сузиб ўтган тўлин ой янглиғ ёришиди-ю, юрагининг аллақарерида ўрнашган тугун ҳадеганда ечилавермади ва уни ечишга ҳам илож тополмади. Ниҳоят соҳибқиронини маҳтал этгиси келмадимми, секин:

— Ғазал битишга майл қани, соҳибқироним, — деди.

Бу сўз олампаноҳ Амир Умархон қалбини титратди, қаддини кериб ўтирди-да, дил ғуборини тўкмак ниятида яна сўз қотди:

— Буюрингиз, нени лозим кўргайсиз? Ғазалларингизни нигоҳимдан ўтқариб берайинми, ўзингиз тан олганингиздек устози аввалингизман, ахир! Мадраса қурдирайинми? Ё карвонсаройми? Бирор шоир, хаттот ёинки машшоқ чақиртирайинми? Ҳукми аввалан сиздан бўлсин, маликам!

Тизим-тизим сумалак боғлаган аёл қалби ширин сўз гирдобиди шу сония эриб битади. Ҳозир Моҳларойимнинг қалби ҳам бутунлай мусаффо эди, аммо афсуски, ярим йилдирки, қўлига қалам ушлагани йўқ, нимадир юрагини тимдалайди. Бағридан жўшиб, ёниб чиқувчи дард ғазал бўлиш ўрнига аллақайси ўткинчи ғам-ташвиш орасида изсиз йўқоларди. Моҳларойим хаёлларини банд айлаган ташвиш ришталарини Олима отин яхши ҳис этар, меҳрибон мураббияси бағрини бутун айлашга интилар, бу йўлда ўзини қурбон

айлашга шай эди, аммо аёл қалби гул баргидек нафис, шу билан баробар илдизи чўнг ва чуқур эди. Нодира ғижжакчи Хўқандий камонидан фарёд айлаган нолалар таъсирида сел бўлиб оқар, гўё ана шу нолалар ўз қалби тубидан отилиб чиқаётгандай эди. Ана шу нолалар юрагига эш бўлиб қуйиларди, шу заҳоти илҳом париси от чоптириб келарди-ю, бекатда тўхтамай ёинки тўхтай олмай гуррос одимлар билан ўтиб, Нодирани афсус ва надоматлар гирдобига ташлаб кетарди. Нодира тун бўйи лавҳ устига қўйилган қоғозларни тўлдиришга ошиқар, фикрини бир жойга йнгиб, ўша дард, алам билан тинимсиз олишар эди. Баъзан баҳсда ғолиб келиб, ёр васфини, жамолини чизишга уринарди, уринарди-ю, дилининг соҳибқирони кейинги пайтда ўзга ёш, кўҳли гул япроғидаги шудрингдан маст бўлаётганидан юраги увишиб, кўз олди қоронғилашарди. Ана шу зулумот Нодирани ўз бағрига тортар, кўксини нимталар эди. Олампаноҳнинг бир кўриниш беришининг ўзи зулмат қўйнида нур чарақлагандай туюлиб, Нодиранинг заъфарон чеҳрасига қизиллик югурарди. Ҳозир ҳам қаршисида ўтирган соҳибқирони оҳиста ғазал ўқишини буюраркан, Моҳларойимнинг чеҳраси ёришгандай бўлди.

— Ихтиёрингиз, соҳибқироним.

О, қандай кўргулик бу! Сенинг мусаффо қалбинга ишонса-ю, сен... сен хиёнат бағрини тутсанг! Эрликни миннат қилиб ғурурлансанг! Ахир яқин орада мана шу меҳвар кўзларга тўйиб тикилган эмасмидинг! Эй, бевафо дунё!

Олампаноҳ Амир Умархон хаёлидаги ғужғон ўйларни қувиб, беихтиёр шамдай эрий бошлади.

Қошингга тегузмагил қаламни,
Бу хат бида бузмагил рақамни..:

Нодира соҳибқиронининг шу матлаъ билан бошланадиган ғазалини кўп бор эшитган. Соҳибқироннинг ишқ бобидаги туркум ғазаллари аллақачон зар китобларга нақшланган, саройда ҳам, Хўқанднинг чекка қишлоқларида ҳам машшоқлар куй басталаб хиргойи қилишади. Мушоиралар олампаноҳ Амир Умархоннинг бевосита иштирокида ўтказилар, баъзан мадҳгўй шоирлар соҳибқиронни кўкларга кўтариб қуёш нурлари билан бараварлаштирган маҳалда ё Нодира, ё Увайсий, ё олампаноҳнинг ўзи навбат олиб, муҳаббат қудратини улуғлашар эди.

— Амирзода Султон Маҳмудхон ҳолидан хабар олишни унутиб қўйдингиз чоғи, соҳибқироним!

Олампаноҳ Амир Умархон малика кўзларида нур чақнаганлигини сезиб қувонди ва ошиғич:

— Куни кеча ҳузуримга чақириб эдим, маликам, — деди.— Бийрон тилларидан бошим осмон қадар ўсди. Бахтимиз шу фарзандимиз ақли-шуури орқали камол топарми, дейман. Яна кўнглингизга келтирманг, маликам, валиаҳдим Муҳаммад Алихондан умидим бор, лекин ўрни келганда ростини айтиб ўтай, такаббуруна хислатларини орқага ташлашнинг ўрни келди.

— Ҳали ўйин боласи, соҳибқироним.

— Бўлар бола — бошидан, деган ҳикмат бежиз айтилмаган. Сарой муаллимларига буюринг, жангу жадалдан афзалроқ юмушлар ҳам бисёрдир.

— Бош устига, олампаноҳ!

— Шеърят қасри томон етакламоқ ҳам жоиздир, маликам. Эр кишининг дилида назму наср қулф урар экан, яхшилик уруғи камол топгусидир. Сониян, шажарамиз анъаналарини дадил давом эттирмақ лозим. Токи, фано уйдан бақо мулкига сайр этган тақдиримизда ҳам ўз ўрнимизда осойишта ётайлик. Бунн унутмоқ гумроҳликдир, маликам.

Олампаноҳ Амир Умархоннинг сўнгги сўзлари Моҳларойим қалбини зирқиратиб ўтди, гўё соҳибқирони ҳозирнинг ўзида хайрлашиб кетаётгандай туюлди. Йўқ, йўқ, соҳибқиронсиз бу муаззам дунё тор ва бефайздир.

— Ерқин ўйлардан сўйлангиз, соҳибқироним. Яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам фаришта омин дейди.

— Сиз билан биз дунёга устун бўлармидик, маликам. Эл қатори ризқимизни еб ўтурмиз.

— Сиз муборак Хўқанд юртининг муаззам соҳибқиронисиз. Сизнинг бебаҳо фазилатларингиз ўлароқ, мамлакат мулки кенгайиб, аҳли донишлар камол топгусидир. Шу муаззам юрт қўйнида битилаётган ғазал Мағрибу Машриқ сари етаётир. Сиздай соҳибқирон юрт эгаси бу улуғвор юмушларнинг ҳузурини кўрмайин ким кўрсин, олампаноҳ!

— Айтганингиз келсин, маликам!

— Ҳали сизга кўз тикиб турган юмушлар бисёрлигини унутдингиз чоғи. Ўзингиз Хўқанд диёрини Самарқанду Бухородан кам қилмасликка сўз бергансиз, соҳибқироним.

Олампаноҳ Амир Умархон оғир тин олди. Моҳлар-ойим бу сафар кўнгидаги гапни топиб сўзлаётган эди. Алқисса, Хўқанд кейинги ўн йил мобайнида ўзгача чирой очган, янги-янги иншоотлар қад кўтармоқда эди. Булар ҳали хамир учидан патир. Олампаноҳ Амир Умархоннинг режаси бўлак: Хўқандни тиллалари чорбоққа айлантириш умиди йўқ эмас. Мана шу умид Уратепа сари бораётган бир маҳалда, яъни Конибодом остонасида янада шуълаланган бўлди...

... Дам олиш учун чодир тикилган эди. Вазири калон Исматуллабий ҳалидан буён олампаноҳ Амир Умархоннинг хаёлларини безовта қилмаслик ниятида ўзини четга олиб турарди. Олампаноҳ Амир Умархон Нодираи давронни беихтиёр ёнида кўргандек қилт этиб ютинди, муштоқлик ила соғинганлигини ҳис этди: Гўё:

Қошинга тегузмагил қаламни,
Бу хат билла бузмагил рақамни...

матлаъси эшитилгандек бўлди.

— Сизга мунтазирмиз, онҳазратим!

Нодираи даврон олампаноҳ хаёлини тарк этганича йўқ эди, шу боис Амир Умархон вазири калон сўзларини эшитмади ёинки эшитмаганга олди-да, сокин одимлар билан ўтов томон юрди. Олампаноҳ Амир Умархон ўтов ёнида қўл қовуштириб турган аъёнлари олдидан мағрур ўтиб, шоҳона кўрпачага ўтирди-да, лўлаболишларга ёнбошлади.

Вазири калон олампаноҳнинг чеҳрасига тикилиб туриб қандай ўйни хаёлига келтираётганлигини ҳам англаб етарди. Ёижжак кўтарган Отахон Хўқандий пайдо бўлди-да, таъзим ила пойгакка қўнди, сониян кўнгуллари қайси бир наво тинглашни хушлайдур, деган маънода олампаноҳ сари бош эгди.

— Отахон Хўқандий!

Отахон Хўқандий яна олампаноҳ сари таъзим бажо қилди.

— Отахон Хўқандий! Муштоқлик кўнгуллари яра қилган маҳали малҳам топтирувчи бир ўзингиз! Сиз ёижжак торларига камон ургангизда жаҳаннам бағридан кўкси яралар ҳам уйғониб кетгусидир. Шундайми, вазири калон?

— Шундай, шундай, олампаноҳ,— деди вазири калон.

Отахон Хўқандий бундай олқишни сира эшитмаган ва ҳатто бу ҳақда ўйлаб кўрмаган эди. Дарров таъзим эта туриб, қўшиб қўйди:

— Бахтимизга омон бўлишингизни ёлғиз оллоҳдан тилаб ётибмиз, онҳазратим. Бир оғиз сўзлари биздай оддий машшоқлар учун бениҳоя катта давлатдир! Умрингиз узун, илоҳо ҳамма вақт саломат бўлинг, онҳазратим!

Олампаҳоқ Амир Умархон юзига хиёл табассум югурди.

— Менинг шаънимга-ку дуо қилдингиз, Отaxon Хўқандий, сиз-чи? Ахир машшоқлик санъати бағоят нафис ва мураккаб.

— Минг қатла ташаккур, онҳазратим!

— Хўқанд дарвозасидан чиқишим биланоқ муш-типар қалбимда муштоқликни сезурмен. Бу ҳам оғир дард, Отaxon Хўқандий. Мусиқангиз муштоқлик дардига малҳам берар, деб ўйлаймен.

— Бош устига, онҳазратим!

Отaxon Хўқандий ҳаяжонини аранг босиб, оғир ва дард ила камон торта бошлади. Ҳозиргина сукут қўйнида муаллақ турган ҳаво дард тўла садо гирдобида гир айланар, ўз маконини тополмаган оққушдай типирчилар эди. Мана шу типирчилашнинг ўзи гўё уммон сарҳадлари томон елаётган кемага ўхшарди. Ана шу кема соҳиби мусиқаннинг вазмин садолари остида сел бўлаётган тингловчининг ўзи эди.

Куй тингач, қалбларда оғир хўрсиниқ қўзғалди. Отaxon Хўқандий таъзим қилаётганида олампаҳоқ буюрди.

— Дардкаш рақслар ҳам...

Вазири калон олампаҳоқ Амир Умархоннинг тилагини тушуниб етди.

— Бош устига, онҳазратим!

Вазири калоннинг аввалги режасига мувофиқ, ўтов олдига гилам тўшалган ва унда хиром айлаш учун соҳибжамол қизлар шай турарди. Отaxon Хўқандий вазири калонга кўз ташлаб, машшоқлар ёнига чиқиш учун изн сўради. Бу гал машшоқлар ҳар галгидек «Тановар»ни бошлаб беришди. Нозик, хипча бел, ой юзли қизлар сўзанак монанд гилам узра юришар, улар сокин одим ташлашяптими ва ёинки гиламнинг ўзи майсалар бўйлаб сузиб боряптими — сезиб бўлмас эди. Эвоҳ, ҳар қандай тош қалбга ҳам қармоқ ташлаб ўзига илинтиради-я бу малаклар!

Нозик ишвалар, кўз сузишлар, қош қоқишлар... Ой юзларидаги қоп-қора менг ўзига чорлайди. Йўқ, йўқ, қўймайди, соғинтиради, овунтиради. Ҳалидан буён тунд хаёллар бағрида ўртанган олампаноҳ Амир Умархоннинг чеҳраси бўйлаб тўлин ой нигоҳ ташлагану, бағриндан сира кетмайман, деяётгандай эди.

Вазири калон Исматуллабийни эшикоға имлаб чақирди.

— Ҳазратим, Бухородан чопар бор.

Вазири калоннинг кўз олди қоронғилашди. Бу хабарни олампаноҳга етказиш учун изига қайтди. Унга чопар эргашди-да, олампаноҳ рўпарасида юкинди.

— Онҳазратим, бир қошиқ қонимдан кечинг, хунук хабар олиб келдим.

Олампаноҳ Амир Умархон бошидан бир пақир сув қуйилгандай чўчиб, кўзларини катта-катта очди. Чеҳрасини тундлик, ғазаб эгаллади.

— Сўзланг,— деди асабий.

— Бухорода нотинчлик, онҳазратим. Амир пушти камаридан бўлмиш Ҳусайн тўра билан савалашиб ётур. Ўз навбатида Ҳусайн тўра падари бузрукворига қарши борки қипчоқ, қорақалпоқ, чинларни кўтаргандир.

Бу хабардан олампаноҳнинг томоғи бирдан қуруқшади, кўзлари ниманидир, кимнидир қидира бошлади.

— Буюрингиз, онҳазратим!

— Чилим!

Маҳмуд чилимдор олампаноҳнинг худди шу дамларда чилим тортишини билгандай шай турган эди. чилимни таъзим ила Амир Умархон ёнига қўйди.

Ҳозиргина мусиқа янграган, қаҳқаҳа авж олаётган майдонни сукунат қамраб олган, учиб бораётган қушнинг қанот қоқишлари ҳам эшитилгудай эди.

— Давом этингиз!— олампаноҳ Амир Умархон ҳамон бош эгиб турган чопарга юзланди.

— Онҳазратим! Ҳусайн тўра аскарлари Самарқанд сари юрмишдир...

Олампаноҳ Амир Умархон ғазаб билан ўрнидан турди.

— Лашкарбошини чорлангиз!

Чопарнинг бежиз ўтов томон юрмаганлигини сезган лашкарбоши ташқарида фармони олийларига шай эди.

— Фармони олийларига мунтазирмиз, онҳазратим!

— Нохуш хабарни эшитдингизму?

— Эшитдим, онҳазратим!
— Чорангиз?
— Фикри ожизимча, онҳазратим, сафарни ўзгартирмоқ маъқул...

— Бал-е...
— Жиззах томон юриб, душман йўлини тўсмоқ ва зарба бермоқ лозимдир.

— Бағоят тўғри! Закийлар уқтирганидек, олтин дамларни бой беришлик ўлим билан баробар. Зудлик ила йўлга отланишга фармон берилсин.

Лашкарбоши шошиб изига қайтди. Дам ўтмай уднинг оғир саси эшитилди.

Олампаноҳ Амир Умархоннинг ҳозир шаҳди баланд, Жиззах эмас, ундан олис жой бўлса ҳам боришга шай эди.

Олис Хўқанд хаёлида жонланди. Ислом ила маърифат нурини чақноқ қалбларга етказишни олампаноҳ Амир Умархон мақсад қилиб қўйган, бу ниятни Моҳларойим ҳам қўллаб-қувватлар эди.

Олампаноҳ Амир Умархон хаёли узра яна Моҳларойим чирой очди-ю, соғинч ҳисси гупурди. Беихтиёр лаблари пичирлади:

Сен ёрдин ўзга кимга дерман
Кўнглумдаги дард ила аламни...

Олампаноҳ Амир Умархон кўнглида бошқа бир дард ва алам саҳифа очаётганини сезди, бу аламни билдирмаслик ниятида бошини қуйи солди. Билъакс, унинг ҳолатини вазири калон Исматуллабий анчадан бери сезиб келаётган эди, отини олампаноҳ Амир Умархон сари яқинлаштириб, таъзим ила сўраган бўлди.

— Онҳазратим, буюрдиларми?

— Йўқ, йўқ, ўзим!...

— Фақирингиз...

— Айтурмен, вазири калон. Бошқа гал. Хаёлан сатрлар аро машғул бўлиб...

Олампаноҳ Амир Умархон қилт этиб ютинди. Унинг бу ҳолати вазири калонга ҳам кўчди. Вазири калон Исматуллабий хаёлида хонадонида муштоқ кутаётган завжасини шундоқ кўрган бўлди, кўз олди қоронғилашиб, асалсимон шарбат томоғига қўнди.

— Пешонамизга эл-улус тақдири битилган бўлса не қилайлик, онҳазратим. Оллоҳнинг марҳаматидан қочиб бўлмас. Шунга етказганига ҳам шукр.

Олампаноҳ Амир Умархон дилидаги ўйни топа олгани учун вазири калон томон қаради-да, «маъқул» дегандек бош ирғади. Лашкарбоши от чоптириб келиб, олампаноҳ Амир Умархон рўпарасида тўхтаб, қуллуқ қилди:

— Қўштегирмонда Маҳмудхон хўжа онҳазратимни интиқлик билан қарши олмоқни сўрайдир,— деди.

Олампаноҳ Амир Умархон қовоқ осди.

— Нега у кутиб олмоқни раво кўрмабди...

— Онҳазратим!

— Яхшиликлар эвазими бу? Тузлуғига туфлашдек гап!

— Онҳазратим! Маҳмудхон хўжанинг умиди сиздан...

— Нечук?

— Оғир дард ила олишиб ётур. Узлат сари чекинсам ҳам онҳазратим истиқболига чиқурмен, дегани қулоғимга чалинди.

Олампаноҳ Амир Умархонни Маҳмудхон хўжанинг узлат сари йўл тадоригини кўраётганлиги хусусидаги хабар сескантириб юборди. Худди шу сония кўз олдида Моҳларойим кўриниш бергандай, «ҳар неки хаёлни ўйлайверманг, онҳазратим»; дея оғиз жуфтлагандай бўлди. Умрнинг бағоят азиз ва муаззамлиги, шу билан баробар, бу ёруғ оламдаги барча жонивору паррандагача жуфти ила бахтиёр эканлиги ҳақидаги фикр чақин янглиғ чақнади. Шу заҳоти Қўштегирмон остонасида икки ясовул Маҳмудхон хўжани суяб турганлигини кўрди.

— Онҳазратим, маврудида ташриф буюрдингиз. Падари бузрукворига қўл кўтарган Ҳусайн тўра шерянглиғ Жиззах сари ташланур.

— Нечун душман йўлига ғов қўйилмади?

— Онҳазратим! Бир қошиқ қонимдан кечинг! У иблис аскарларим ичидан бузибди. Ҳа, ҳа, шундай. олампаноҳ. Ҳусайн тўра сўзига учган нокас қўлидан шикастландим. Энди кеч, оллонинг ўзи қўлласин сизни, онҳазратим!

Олампаноҳ Амир Умархон лашкарбошига буюрди:

— Маҳмудхон хўжанинг қасосини олиш, Ҳусайн тўра янглиғ юртбезорини қувғин қилиш сизга насиб қиладур!

— Бош устига, олампаноҳ!

— Аскарларнинг фурсатни бой беришига йўл қўйилмасин. Бугун шомдаёқ Жиззахда бўлишимиз даркор.

— Бош устига, олампаноҳ!

Олампаноҳ Амир Умархоннинг фармони олийлари шу заҳоти барча аскар қулоғига қуйилди. Сўзининг устидан чиқиш умидида олампаноҳнинг ўзи тилла сопли қамчинини баланд кўтариб ҳавода ўйнатди-да, от сағрисига туширди. От бехос тушган зарбадан чўчиб, олдинга интилди.

Жиззах остонасига уч тош қолганда олампаноҳ Амир Умархон аскарларга дам берди. Отлар яйлов бўйлаб бир текис кўкарган майсаларни кирт-кирт узишар, ҳар замон-ҳар замон кишнаб қўйишар эди. Бу гал олампаноҳ Амир Умархон вазири калоннинг ниятини хушламади: сулувлару машпоқлар ўрнини лашкарбоши, мингбоши ва юзбошилар тўлдирди. Жангдан жангга юриб қачон олишйш ва унинг нозик жойини аниқ фаҳмлаган лашкарбоши ўз тахминларини даврага тўкди. Баҳодир хўжа, Тошполвон саҳармардондан Жиззах деворлари аро ҳужум бошлашни афзал кўрди. Олампаноҳ Амир Умархон кейинги ниятни маъқуллади.

Эртаси куни ҳали тонг ёришмаёқ олампаноҳ Амир Умархоннинг ўзи аскарларини жангга бошлади. Шаҳар дарвозаси атрофида қуюқ чанг осмонни қоплади. Қий-чув, отларнинг сабрсизлик ила кишнашлари, қилич, ўқ овозлари қулоқни қоматга келтирди.

Уруш дунёга келиб кўз очаётган чақалоқнинг юзини терс буриб: «Бу дунёдан умидингни уз» деяётганга ва шу куйни тинимсиз чалаётганга ўхшайди. Қилич савалашаётган аскарлару подшо фақат бир нарсани, ўзи омон қолишу душманини ер билан яксон қилишни ўйлайди. Шу ўй унга тинчлик бермайди.

Вазири калон Исматуллабий безовта, у қилич ўйнатишдан ҳам олампаноҳ Амир Умархоннинг омон бўлишини истайди, беш-ўн сипоҳга фақат олампаноҳ атрофида бўлишни буюрган.

Енгил шабада турди. Тобора кўкка ўрлаётган чанг, тер ва қон ҳиди узоқларга таралади. Олампаноҳ Амир Умархон оҳиста ён-верига қаради. Аскарларидан кўнгли тўқ, лекин негадир томоғи қуруқшаб кетяпти.

— Чилим!

Маҳмуд чилимдор олампаноҳга чилим узатдию, дайди ўқ пешонасига тегди. Маҳмуд чилимдорнинг боши айланиб, юзтубан йиқилди. Олампаноҳ Амир Умархон ҳозиргина чилим узатилган қўллар қип-қи-

зил қон билан бўялганини кўриб сесканди. Алам устида от жиловини қўйиб юборди, бироқ иккинчи ўқ олампаноҳ Амир Умархоннинг ўнг елкасини учириб ўтди.

— Онҳазратим!

Вазири калон Исматуллабий олампаноҳ Амир Умархонни суяб четга олди, сипоҳлар ҳакимни чорлаш мақсадида ўтов томон чопишди. Ҳозиргина юрагини ўртаган муҳаббат яна кўз олдида намоён бўлди, гўё Моҳларойим: «Олампаноҳ, ёмон яраланмадингизми?» деяётгандай эди. Олампаноҳ Амир Умархон айқаш-уйқаш хаёлидан ўша, ўзини бир пайтлар ўртаган сатрлари ўтди.

Сен ёрдин ўзга кимга дерман
Кўнглумдаги дард ила аламни.

Лашкарбоши: «Музаффарият муборак бўлғай» дея от чоптириб келмоқда эди.

* * *

Нодира Андижондан волидаи мукаррамасининг қирқини ўтказиб қайтгач, кўнгил сўраб келувчилар кўпайди.

Кун бўйи чарақловчи қуёш Моҳларойим наздида қора пардага ўралган, ҳарорати ҳам вужудини иситишга етмас эди. Моҳларойим одми қора кўйлак кийиб, кўнгил сўровчиларнинг таъзияларини қабул қилар, «Бандалик, ойим, сабр берсин», деганларида кўз қароғи ёшларга тўла ва беихтиёр бағрига босар эди.

— Ойим, Жаҳон биби ташриф буюрмишлар.

Нодира Хўқандга қайтган куниёқ Жаҳон отин, Маҳзуна қарши олишган, аёл қалбидаги дардни асл киши кўтара олишини уқтиришган, Жаҳон отиннинг ўзи олисларда ер бағрида ётган волидаи мукаррама руҳига тиловат бағишлаган эди. Уларнинг қғир, бо сиқ сўзлашлари, чеҳраларининг жиддийлиги, киприкларнинг ярим намланиб безовта бўлаётганлиги шундоқ сезилиб турарди. Нодира ўшанда Жаҳон отин бағрида йўқ бўлиб кетган эди, энди у мураббия эмас, волида ўрнида волида эди. Маҳзуна билан эса эгачи-сингилга ўхшарди.

Нодира Жаҳон отиннинг келаётганлигидан кўнгли кўтарилди. Ўзини қўярга жой тополмай, шошиб истиқболи сари юрди.

— Жаҳон биби!— Моҳларойимнинг овози титради.

— Ойим!— Жаҳон отин бу сафар овозига бир оз урғу бергандай дадил сўзлади.— Дунёнинг иши мири кам икки! Сиздай меҳрибон аёлга йўл-йўриқ кўрсатишнинг ўзи ножоиздир! Дунё бебақо, деганлар! Туғилмоқ, ўлмоқ — ҳақ.

Жаҳон отин уй тўрига ўтди. Нодира унинг ёнидан жой олди. Олима отин пойгакка чўкди. Баковул остонада чўнқайди. Жаҳон отиннинг маъюс овози сокин ва мунгли янграй бошлади.

Худди шу дақиқада охират мамлакатига учиб кетган марҳуманинг сиймоси кўз ўнгингда гавдаланди. Уша қарашлар, ўша чеҳраю ўша кўзлар! Қўлингни узатсанг етгудек. Эвоҳ, қани ўша сиймо! Тиловат ўқиб, жойи жаннатда бўлсин, дегандагина хаёл денгизи узра сузаётганингни ҳис қиласан.

Жаҳон отин дуо ўқиб, қўлларини юзига суртгач, узоқ тин олди, сониян:

— Муҳаммад Алихон ила Ҳакимхондан дарак борми?— деди.

— Ҳа, биби! Кеча пешин пайти келдилар. Гап-сўзларига қараганда, яратганга минг бора шукрлар бўлсинким, катта онасининг қабрларига ҳам борибдилар.

— От ўрнини той босар, деганлар, ойим!

— Айтганингиз келсин, биби. Маърака онлари вужуд-вужудим эзилиб кетди. Уни қоғозга туширгудек бўлсам, саҳифалар қон бўлиб кетиши муқаррар. Қандоқ қилай, ярадор оҳудек безовтаман, биби!

— Умр занжирининг ҳалқалари деб шуни айтадилар, ойим. Кўп безовта бўлманг, яратган эгам ўзи узоқ умр ато этсин. Энди Муҳаммад Алихон ила Султон Маҳмудхон умрини тиланг. Пешонамизга битган олампаҳоимиз ҳамиша омон бўлсинлар! Юртимизнинг доврўғи етти иқлим сари ёйилсин, ёлғиз шуни тилагаймиз, ойим.

— Ташаккур, биби!

— Кеча мавлоно Султонхон тўра ила мавлоно Абдукарим Фазлийни кўриб эдим. Ҳар икки алломанинг ақли ила зеҳнига қойил қолишлик муқаррар, ойим. Сизга ёлғон, менга чин, шундай ашъор битибдиларки, тан бермасликнинг иложи йўқ. Гўё иккала аллома — ҳали одим етмаган хазина. Тинглаган сари мағзи ширин туюлаверади. Эвоҳ, айрим оғзи бўшларнинг сўзига учиб назар солмабмиз-а, ойим.

— Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ-да, биби!

— Ҳақ сўзлайдурсиз, ойим! Катта дарёнинг юзаси сокин оқур! Бу мавлоноларнинг дардлари мисли дарёдан томчи эрур!

Нодира мавлоно Султонхон тўра ва мавлоно Абдукарим Фазлийни бир зум хаёлида жонлантирди. Жаҳон отиннинг куюнганича бор. Мавлоно Султонхон тўра кўп вақтини олампаҳо ҳузурларида ўтказган, хўжакалонлик мансаби ила ном қозонган маликуш-шуаро эди. У ғоят покиза, ислом этагини маҳкам тутган, шу сабабли, олампаҳо Амир Умархоннинг ишонган кишиси эди. Ҳам форсий, ҳам туркийда қалам тебратар, кўп созандалар унинг ғазалларига куй басталаган ва хонандалар тинимсиз хониш қилишар эди. Эвоҳ, кейинги йилларда эл-улус ташвиши ила дилига тугиб юрган ва тунлари бедор кезган онларида қоралаган машқларини тартибга солганича йўқ, шу боис назардан четда юргандай эди. Мавлоно Абдукарим Фазлийнинг чўзиқ юзларидаги табассум, тилининг бурролиги ва эркаланиб сўзлашга мойиллиги кўпларнинг дилини ром эта оларди. Дарвоқе, мавлоно мадҳгўйликни қиёмига келтирар, ҳар бир одамнинг фазилатини юз чандон ошириб юборар эди. Лекин мавлоно Абдукарим Фазлийнинг юрак тубида асраб юрган дарду ҳасратлари мўл эди, уларни бирма-бир нигоҳдан ўтказмоқчи бўлсангиз, шоирнинг маҳорати, матонати ва садоқатига таҳсин ўқимай қўймасдингиз. Ҳар қалай, Хўқанд шоирлар макони, бир томонда мушоара қилишга ҳозирланаётган шоирлар, иккинчи ёнда эса машшоқлар, хонандалар, раққосалар... Нодира мана шундай базми жамшидларни уюштиришга бош-қош бўлаётган олампаҳо Амир Умархон номини осмон қадар улуғлаётганларни ҳам яхши биларди, шу билан баробар етим-есирлар ҳузурини оч-юпун яшашни афзал кўраётганларни ҳам эслайди. Бир сафар мавлоно Ғозий ила мавлоно Гулханийга чопар юбортирди. Мавлоно Ғозий мушоараларда бир-икки кўриниш берди-ю, кейин қорасини кўрсатмади. Мавлоно Гулханийдан дарак бўлмаётганлигини эшитиб, ўкинди. Не қилсин Нодира! Унинг бирдан-бир ўй-фикри ижод майдонида фаол от сураётган суворийларнинг бошини бир қилиш ва мустаҳкамлашдан иборат эди. Афсус ва надоматлар бўлсин-ким, Нодиранинг мана шу улуг нияти ушалмай келаётибди. Эсида, Андижонда қайғу, алам ва изтироб онлари бир сония чекинган маҳалда Ҳафиза отин

мавлоно Муҳаммадшариф Гулханийни сўраб қолганди. Ушанда Моҳларойим мавлоно Муҳаммадшариф Гулханийни танимаганидан эмас, шундай ноёб истеъдод эгасини нега сарой мушоаралари даврасига таклиф этмайсиз, ойим, деб таъна қилаётгандай тушунди. Худо ато этган истеъдодни ўзида жамлай билиш ва уни муайян даражада ушлаб қолиш ҳам улуғ иш. Тонг юлдузи янглиғ чарақлаб чиқиб, кейин айш-ишрат кетидан қувиб, ёинки шароб ила олишиб истеъдоди илдизига ўзи болта урганлар озми бу дунёда. Наҳот шуларни кўра билмасак? Қачон бир-биримизни эъозлашни ўрганамиз? Ҳасад уруғини батамом яксон этишнинг имкони бормикин? Бир-биримизни чоҳдан чиқариш учун қачон интиламиз? Қачон ақл киради бизга? Эвоҳ, шу саволларнинг жавоби топилса қанийди! Бу сингари саволлар хаёлида қуюн сингари айланар, ўксик қалбга тинчлик бермас эди. Нодира хотиржам ҳам ўтиролмасди, унинг учун бу ёруғ ва мўтабар оламнинг кошонаси мунтазир, нигоҳига қадалган ва эътиборини тортган одамга мурувват кўрсатишга ҳозир нозир эди. Минг бора афсуслар бўлсинки, ана шу мурувват айни сарой атрофида кўриниш бериб, тил учидан истеъзо ила хушомад этаётганлар пешонасига насиб этмаяптимикин? Бу ўй ўз иншосини топгудай бўлса, эвоҳ, тун бўйи эл-улус қадрига етиш борасида қайғураётгани қайга кетади? Амалиётда наҳот ўзгалар келиб ўтирса? Нега бу ҳақда ўйламади? Нега бева-бечора билан нон-қатиқ қилаётган шоирлар пешонасини силамади, уларга ён босмади, ҳузурга чақиртириб, икки оғиз илиқ сўзини раво кўрмади?! Эвоҳ, одам боласи босиб ўтган йўлига эътибор қилса борми, қанчалар нохуш юмуш ила банд бўлганлигини сезади. Бундай юмуш бир кунмас-бир кун ўз пешонасига тавқи лаънат бўлиб тушмайдами? Ушанда қандай бош кўтариб юради, кимнинг кўзига беҳадиқ тикилади? Яна ўзингга юкинаман, ҳаллоқи олам! Фақат ўзинг қудратлисан, карами кенгсан! Бу маликанинг бедаво юкини енгиллат, яхшиларга эргаштир, ёмонлардан йироқ тут!

Нодиранинг узоқ ўйга чўмганлигини сезган Жаҳон отин ўзини айбдор сезгандай бир оз эгилиб таъзим қилди, чамаси, буни ҳам кўрмаётганлигини англаб етди.

— Ойим, сизни...

Нодира гўё чоҳга тушиб кетаётгандай чўчиб кўзларини пирпиратди, тилга киришга ботинмади. Гапни яна Жаҳон отин илиб кетди.

— Ойим, сизни бежиз қийнадим, шекилли.

— Нега, биби, нега?

— Хаёл дарёсига фарқ бўлганингизни кўриб...

Моҳларойимнинг чеҳрасига табассум югурди. Бу қаҳратон қишда офтоб нурларига дош беролмай сумалакларнинг чак-чак эрий бошлаганидан дарак берарди. Бундан Жаҳон отин қалбига ҳам нур ёғилди.

— Шукр, ойим, шунисига ҳам шукр! Сиздай оқила ва бокира маликамизнинг муаззам кўнгуллари ғам, алам ва ташвиш булутлари соясида бўлишини истамасмен! Аммо биз бандаларнинг қўлларидан келмайдиган юмушлар ҳам бисёр экан бу ёруғ дунёда. Бир томонда заифалигимиз, яъни қўлимизнинг қисқалиги ҳам имкон бермаётир. Сиз бундан ўкинмасангиз ҳам бўлади, ойим. Негаки, олампахо Амир Умархон ҳазратларининг муборак одимлари ҳар биримиз учун улуғ ва муқаддас эканлигини унутмагимиз. Меъмор ва кошинкорларнинг, ҳаттот ва саҳҳобларнинг, хонанда ва созандаларнинг, шоир ва муаррихларнинг дил тубида асраб юрган ташаккурларини етказмоқликнинг ўзи бир олам! Ҳазратимнинг муборак фармони олийлари ила не-не алломанинг номи мағрибу машриқ қадар ёйилган. Ўтган ҳафта олис ҳинд заминидан ташриф буюрган сайёҳ Хўқанд шоирларининг номларини бирма-бир тилга олганда, ростки, бир титраб тушдим. Безгак тутяптими, дегандай у ён-бу ён разм солдим. Эвоҳ, рўпарада ҳинд сайёҳи маликамизнинг муборак девонларидан бирини ирод этаётганлигини тинглаб кўзим ёшланди, худода минг бора шукроналар ўқидим. Улкан дарахт соясида бир муддат салқинлангандек, биз ҳам камол топиб бораётганимиздан бошимиз осмон қадар кўтарилди.

Жаҳон отиннинг сўзлари Нодира учун бир оз эриш туюлди, қўлини кўтариб, тўхтатди.

— Шу ўринда бир оз хато кетдингиз, биби.

Жаҳон отин сергак тортиди.

— Хато кетдим? Нечук, ойим?

Нодиранинг қуюқ қошлари чимирилди.

— Улкан дарахт соясидан жой излаш билан машғул бўлган сиз эмас, балки биз сингари шогирдларингиздир, биби!

Жаҳон отин Нодиранинг ғоят кичик кўнгил экан-

лиги боисини тушуниб етди, илгаригидек мураббияси қалбига гард юқтиришни истамади.

— Ойим, сиз барибир Нодираи даврон ёинки офтоб нури ила йўғрилган маликаси...

Моҳларойим бўш келмади.

— Маликанинг ҳам маликадек мураббияси бўлмасми, биби!

— Қуллуқ, ойим, қуллуқ!

— Сиздай мўътабар бибимизнинг вафо шевасини кўз қароғидай ардоқлаб келаётган ҳам муборак сабоқдир. Бу ҳар кимнинг қўлидан келмас!

Жаҳон отин хомуш бош эгди. Не қилсин, Нодира қалбининг тубида тугилиб ётган эзгу ҳисларига олов ёқаётгандай эди. Тобора олислаб бораётган умр йўлдошининг маҳзун чеҳраси кўриниш берди. Ёр қўйнининг иссиқ тафти этини титратди. Ана шу иссиқ бағир неча йилдирки саробга айланган ва шоира шу онларни хаёлан эслаб, ғазаллари сатрига маржон сингари сочиш билангина машғул эди. Айни пайтда ёридан нолиган ва рўшнолик кўрмаётган аёллар суҳбатиди Жаҳон отин босиқлик ила шу кунларига етказганига шукр қилишни, умр шам янглиғ липиллаб ёниб, адо бўлишини ва ниҳоят ўқиб юрмасликни қулоғига ҳам қуярди. Бошдан ўтган табиб, деганлари шу-да. Жаҳон отин тарбиясидаги қизларни айниқса эъозлаб, уларнинг ҳам ғазалиёт, ҳам одоб борасида якто бўлишини уқтирарди. Бир гал Моҳларойимнинг таклифи ила Жаҳон отин ўз шогирдларини даврага чорлаган эди. Олампаноҳ Амир Умархон ҳар галгидай тўрда шоҳона кўрпачаларда ёнбошлар, безатиғлиқ дастурхонга шаробгача қўйилган эди. Нодира олампаноҳнинг ёнига жойлашди ва сирли ибод билан табассум ҳадя қилди. Бунинг боисини олампаноҳ Амир Умархон тушуниб етди: бу—шу сонияда даврамиз ҳурилиқолар билан жо бўлур дегани эди. Нодиранинг айтгани бўлди. Жаҳон отин остонада таъзим ила турарди, аввал олампаноҳ Амир Умархон, кейин Нодира: «Марҳамат, биби», деган янглиғ бош силкишди. Нодира мураббияси истиқболига ўрнидан туриб, ёнидан жой кўрсатди. Жаҳон отин капалаксимон оҳиста қўниб ўтирди-ю, остонага юзланди. Тўрт нафар қиз—гўё оққушу товусдай товланиб таъзим бажо этишарди. Олампаноҳ Амир Умархон сергак тортиб, жойлашиброқ ўтирди. Олампаноҳ Амир Умархоннинг такаллуфи бу гал амирона эмас, гўё сут

юзасини қаймоқ қоплагандай тотли эди. Қизлар бирин-кетин пойгакка чўкишди, тик қарашга чоғлари келмай, жовдираган қоп-қора кўзларини яширишди. Гўё осмон оламидан тўрт нафар инжу шундоққина учиб дастурхон атрофини безаган эди. Жаҳон отин олампаноҳ Амир Умархон мушоарани бошлашга нзн берармикин, дегандай ўгирилди. Нодира ҳам қизларнинг истеъдодини тезроқ аниқлаш тадоригида эди.

Олампаноҳ Амир Умархоннинг нафосат ва назокат ҳақида илҳом булоғи қайнаб-тошди, икки-уч сатрни хаёлан тизиб қўйди ва ёддан чиқармаслик умидида қайтарди, қизларнинг нигоҳларига термиларкан: «Бошлангиз», дегандай имо қилди.

Қизларнинг бири — Жаҳон ийманибгина ўрнидан туриб, аввал олампаноҳ Амир Умархон, Нодира ва мураббияси Жаҳон отин, яъни Увайсийга таъзим бажо этди. Гўё гулзор аро яшнаб турган тўрт гулдасанинг бири бўй чўзгандек эди. Жаҳоннинг қоп-қора қошлари бир оз чимирилди, кўзлари жовдиради-да, тилга кирди:

Ту подшоҳи жаҳоний, Жаҳон зи даст мадеҳ,
Ки подшоҳи жаҳонро жаҳонро кор ояд.

Жаҳон ширин табассум ила жойига қўнди. Навбат Ҳаётга келганди.

Жаҳон хут аст ва лекин Ҳаёт мебояд,
Ҳаёт агар набувад, аз жаҳон чи кор ояд?

Бақо давом этди:

Ҳаёту Жаҳонро ҳам бебакошт
Бақоро талан кун, ки охир бақошт.

Ниҳоят, қимтиниб ўтирган Дилором ўрнидан қўзғалди.

Жаҳону, Ҳаёту, Бақо чист? Гар —
Наёбад Дил ором, онҳо ҳабост!¹

¹ Юқоридаги байтларнинг мазмуни: Сен жаҳоннинг подшоҳисан. Жаҳонни қўлдан берма. Чунки жаҳон подшоҳига Жаҳон нш беради. Жаҳон яхши, лекин Ҳаёт зарурроқдир. Ахир ҳаёт бўлмаса, жаҳоннинг қўлидан нима келарди?

Ҳаёт билан Жаҳон бебақодирлар. Бақони талаб қил, чунки у бақолидир. Жаҳон, Ҳаёт, Бақо нима эмиш? Агар Дил ором топмаса, уларнинг барчаси беҳудадир.

Олампаҳоқ Амир Умархон қизларнинг жамолиданми, байт-баракдаги сўзларнинг сеҳриданми ёинки ҳар бир сатрга яширинган лутфданми, хаёл дарёсига чўмиб ўтирарди. Қизалоқлар олампаҳоқ Амир Умархоннинг баҳосини кутишарди.

— Бағоят гўзал, бағоят мумтоз!

Сарвқад қизлар баб-баравар таъзим бажо этишиб, остона томон қайрилишди. Олампаҳоқ Жаҳон отинга ўгирилди.

— Гуллардан гулдаста тузиш ҳунарини мукамал эгаллабсиз, Жаҳон биби. Одобу ҳаёли, ақлли-ю фаросатли, боз устига, хассос шоира... Хўқанд қизларини сизга ва сиз каби мураббияларга ишониб топширмоқнинг ўзи жаннатга киргулик савобдир. Нима дедингиз, маликам?

Моҳларойим бош эгди:

— Ҳақ гап, ҳазратим.

Жаҳон отин хиёл қизарганча тинимсиз таъзим қилар ва ўз дил сўзларини айтишга ийманар эди.

... Ҳозир Жаҳон отин Моҳларойим, яъни Нодираи даврон ёнида ўтираркан, ўша хушбахт дамларни яна бир бор эслаганидан хижолат торгди. Тўғри, муштоқлик, соғинч ва яна айтиш мумкинки, муҳаббат шеваси Жаҳон отин учун саробга айланган, у ўзининг умр гулшанини ягона ўғли Муҳаммадхон ва қизи Қуёшхонга бағишлаган эди. Муҳаммадхон ҳам девон ўқишга мунтазир, улғайгани сари ишқ борасидаги ғазалларни ёд олар эди. Бу машғулот секин-аста ўзини ҳам қалам тебратишга ундади, икки-уч баҳор ёзган машқларини сир тутди, ниҳоят кўнглини очди. Сочлари жамалак Қуёшхоннинг ҳам зеҳни ўткир, Жаҳон отин қалбида тўлиб-тошган илҳом булоғи қизалоғининг мурғак қалбида ҳам қайнашини орзулар эди.

Олима отин оҳиста кўриниш берди-да, Нодиранинг имосини муштоқлик билан кутди. Нодира шу сонияда Жаҳон отин билан ўрдадаги гулзор сари юриб, чўккан кўнглини бир оз кўтаришни ўйларди. Қанизлар дастурхонни йиғиштиришга тушдилар. Жаҳон отин бу сафар ҳам узоқ дуо ўқиди, ўтган-кетганларнинг жойи жаннатда бўлишини, замин устида ер тирнаб юрганларнинг умри узун, бахти тўкис бўлишини тилади.

Улар оҳиста юриб гулзор томон бурилдилар. Гуллар оралаб келаётган икки ўсмир Моҳларойим ва Жаҳон отин истиқболига юрди.

Улар — шаҳзода Муҳаммад Алихон ва Ҳақимхон эди. Иккала ўсмирнинг бўйи чўзилиб, эр етиб қолгандек эди. Нодиранинг хаёлига лоп этиб келин қидириш ташвиши тушди. Кейин бу ўйларни миясидан қувди. «Ҳозир мавриди эмас! Ҳеч йўқса волидаи мукарраманнинг йили ўтсин!» Муҳаммад Алихон тилга кирди.

— Ҳеч бир жой ҳам Хўқандга етмас экан, буви! — деди бир оз ғурурга тўлиб.

Нодиранинг юраги шув этди. «Ҳаҳ, болагинам-ей, шу гапни бемавруд айтдинг», — демоқчи эди, индамади. Ҳақимхон хижолатликдан қутқарди.

— Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига деганлар, шаҳзода!

Жаҳон отин Ҳақимхоннинг бир сўз билан икки қалбга ҳам таъсир эта олувчи ибора топа олганидан масрур эди.

— Ҳақимхон ҳақ сўзни айтдилар, шаҳзода! Киндик қони тўкилган замин ҳаммасидан аъло кўринур. Ватан туйғуси деганлари шу-да, шаҳзода. Лекин яна бир удумни ёддан чиқариш гуноҳ. Қиз бола — бировнинг ҳасми! Маликамиз Моҳларойим ҳам гулдай Андижондан Марғилон сари келин бўлиб тушдилар. Мана, ўн йилдирки, Хўқанд тупроғидамиз. Шу ерда сизларни топдилар. Сиз учун Хўқанддан азиз ва муборак жой йўқ. Шундай эмасми, шаҳзодам!

— Ҳақ гап, бибим. Мен ҳам шунга шама қилмоқчи эдим. Афсуски, Ҳақимхон иккимиз кейинги пайтларда ўзимиз билан ўзимиз овора бўлиб, волидамиз сабоқларига қатнамай қўйдик. Билурсиз, мен саркардалик юмушлари билан оворамен. Ҳақимхон эса муаррихлик этагини тутмоқчи. Кеча-ю кундуз кўҳна китобу тарихларни титгани-титган. Биздан ўтган бўлса узр, буви!

— Йўқ, болам! — оҳиста тилга кирди Моҳларойим, — шунга ҳам гина-қудуратми? Саркардалик юмуши билан бандлигингдан бошим осмонда. От ўрнини той босар, ўғлим. Лекин от чопиш билан умр ўтмайди. Ҳар қалай, ота-боболаримизнинг кўҳна китобларини ҳам кўздан кечириш савобдир.

— Албатта, буви. Сизнинг йўл-йўригингизга ҳамма вақт муҳтожмиз. Илгари ҳам қулоғимизга қуйганингиз. Мана, Ҳақимхон айтсин, улуғ бобомиз Мир Алишер Навоий ҳақидаги «Макоримул ахлоқ»ни бир сидра қайтариб чиқяпмиз. Ким ёзган эди уни, Ҳақимхон?

— Мавлоно Хондамир, шаҳзода.

— Ҳа, ҳа, Хондамир, Мавлоно Алишер Навоийни шундай тасвирабдиларки, гўё ёнимизда биз билан юргандек ҳис қиласиз-а!?

Моҳларойим шаҳзоданинг кўҳна китобларга меҳр қўйганлиги ва саҳифаларини варақлаб дилига жо қила бошлаганидан қувонди, шунда ҳам тўла-тўқис эгалламаганлигидан ўқинди. Мана шу қувонч ва ўқинч Моҳларойимда Муҳаммад Алихон учун ўзини фидо этиш зарурлиги туйғусини уйғотди. Ахир, Хўқанд салтанатининг валиаҳди ҳар томонлама тўқис бўлиши зарур эмасми? Зеро, эл-улус ғамини ейиш мана шу дамлардан ўз иншосини топади-ку?!

Жаҳон отин Моҳларойимнинг кайфиятини тушуниб етди, чалғитиш мақсадида гапни бошқа томонга бурди:

— Муҳаммадхоним ҳам шу, ойм. Ҳозирги болалар бепарвороқ ўсишяпти. Сиз бундан ўксиманг. Ҳали кўрасиз, шундай норғул, ақлли бўлишадик...

— Айтганингиз келсин, биби. Лекин онанинг кўнгли доим болада бўлар экан-да. Не қилай...

Ҳақимхон Моҳларойимнинг қийналаётгани боисини сизди ва шаҳзодага «кеч қолаётирмиз» дегандай имо қилди. Шаҳзода Моҳларойимга ўгирилди.

— Изн берсангиз, бувижон, биз саҳҳофга бормоқчи эдик. Тунов кун кўҳна қўлёзмалардан бирини муқовалашга бергандик.

— Қайси қўлёзма экан?

— Ал-Бухорий жамлаган ҳадислар...

— Маъқул,— деди Моҳларойим ва кўз олди чарақлаб кетгандай бўлди.— Яхши ўқиб, уқиб ҳам олингиз... Умр бўйи асқотадиган китоб. Мен уни қора тунни мунаввар этадиган машъалага қиёслайман.

Шаҳзода Муҳаммад Алихон ила Ҳақимхон гулзордан узоқлашишди. Моҳларойим ўз хаёллари аро банд, Жаҳон отин ҳам ҳамроҳи кўнглига озор етказмаслик боисида сукунат қўйнида эди.

Гулзордаги гулларнинг қийғос очилганидан Моҳларойимнинг баҳри дили тўлиб-тошса бўларди, аммо гулларнинг боғбони ҳам керак. Шу боис Моҳларойим ҳали замон Жаҳон отиннинг кўнгил боғбонини эсга солиб, дил ярасини янгилаганидан ўзини койинди. Ўзининг хаёлини ҳам олампаноҳ Амир Умархон эгаллаб олди. Кўнглининг гулзори ҳозир қай қасабанинг дарди билан олишаётгандир. Салтанат ҳудудини тиним-

сиз кенгайтириш, айниқса Уратепа сингари жангари эл-улусни бўйсундириш олампаҳоқ Амир Умархоннинг азалий орзу-умиди. Мана шу орзу-умиднинг баридан тутмагунча қўймайди. Эрта баҳордан то кеч кузгача от бошини шу қасаба томон буради. Кўнгли тусаган маҳали бу томони Шаҳрихон, Уш қадар кезади, шикор қилади. Моҳларойим айни шу маҳалда олампаҳоқ Амир Умархон ёнида бўлмаганидан мунғайиб қолганлигини, ўзининг нотавон эканлигини ҳис этди. Моҳларойим учун барча эшик баробар очиқ, лекин султонсиз, кўнглининг султонисиз нима қила оларди? Бирор юмушга қўл урмоқчи бўлганида ҳам кўнглига қил сиғмайди, кўнгил султонининг олдидан бир бор ўтишни ўйлайди. Олампаҳоқ Амир Умархон ҳам бу иззат-ҳурмат боисини тушунади. Моҳларойимнинг орзулаган ўйлари аро хаёл дарёсида бир сония сузади-да, маъқуллайди.

Гулзорнинг таровати, мажнунтоллар оралаб оқаётган сувларнинг жилдираши ҳар икки шоира қалбига ўзгача шуур бағишларди. Чамаси, Жаҳон отин ҳам гуллар орасидан бол йиғаётгандай эди. Моҳларойим бугун ўзини тута билди, кўнгли ёришганлигини ҳис этди. Волидаи мукарраманинг қайғуси қаддини батамом букиб ташлаган эди, бугун филҳол, шу дамларда кўнглига шодлик учқунлари сачрай бошлади.

Жаҳон отин мураббиялик сабоғи яқинлашиб қолганлиги туфайли изн сўради:

— Ойим, мен борай.

Нодира бир оз ўнғайсизланди.

— Ҳали пешинликка бор, биби. Мадраса қурилишидан хабар олмоқчийдик.

Жаҳон отин ростига кўчди.

— Жон дердим-а, ойим, сабоқ пайти...

— Қизларимни соғиндим, денг. Унда майли. Мен ҳам қайтайин, бир нарса қоралашга нишона келиб турибди.

— Омадингизни берсин, ойим...

Улар орқага қайтиб, олти қиррали мрамар ҳовуз ёнида ажралдилар. Ҳалигина сўнгсиз қайғу азобидя дард чекаётган Моҳларойим қалбида умид уруғи унган ва у секин-аста япроқ ёза бошлаган эди. Ана шу умидлардан сархил мева теришга шошаётган Нодира бир зум тўхтаб қолди. Жазонрий қилич таққан махсус муҳофиз йигитлар кимнидир ҳайдар, аҳён-аҳён: «Дуо қиламан, бир карники, бир кўрники, дегандай,

ижобат бўлиб қолар», деган овоз элас-элас эшитилар эди. Моҳларойим ўша томон юрди. Муҳофиз йигитлар орасидан Олима отин суғурилиб Нодира истиқболлига отилди.

— Ойим, безовта бўлманг, безовта бўлманг!

— Ким у? Нега қўйишмайди? Айтинг, мен сўзлашурмен...

— Ойим, сиз, сиз...

— Йў-ўқ! Йиғлаган одамни кўра била-туриб чидаб бўларканми?

— Ойим, ахир у кампир... Ҳалиги...

— Чорлангиз!

Олима отин ихтиёрсиз муҳофиз йигитлар томон йўналди. Афсуски, сочлари тўзғиб, тупроқ сочаётган Хосият кампирни кўрибоқ, юраги сирқиради. Нима қилсин? Бағрига олиб, Моҳларойим ёнига етакласинми? Адолат дардида шу кўйга тушганлигини Нодира сезса ҳоли нетади?! Олима отиннинг ўзи икки бор Ингирчоққа борди-ку!

— Холажон!

Хосият кампир Олима отинни кўрди-ю, рўпарасида шер тургандай чўчинқиради, тупроқ сепишга чоғланди.

— Йўқол, йўқол! Ҳамманг беюз, андишасизсан! Дуо қиламан, бир карники, бир кўрники, дегандай, меники ҳам ижобат бўлиб қолар!

— Холажон!

— Салтанатинг билан қирилиб кет! Йўқол! Йўқол! Тенг тенги билан, тезак қопи билан, деганлар!

— Холажон! Холажон, сизни ойим чорляптилар!

— Ойинг ҳам ўлсин!

— Холажон!

— Улсин! Улсин! Улсин!!! Дуо қиламан, дуо қиламан...

Хосият кампир ўкирганча йироқлашди. Олима отин минг дард орасида ёниб Моҳларойим томон юрди.

— Ким экан у? Аниқладингизми?

Олима отин шу топда Моҳларойимга илк бор ёлғон сўзлади.

— Қандайдир савдойи кампир...

Моҳларойим уҳ тортиди. Узоқда ҳамон: «Дуо қиламан, дуо қиламан» деган мунгли овоз эшитиларди. Нодира хобгоҳи томон оғир одим ташлади...

11. Дор бўлган рўмол

Адолат уйқудан уйғонганида кун ёйилиб келарди.

Саодат кампир бош тарафида хиёл эгилган кўйи Адолатнинг нафас олишини кузатаётгандай, қачонлардан бери ором билмаган қалбини интиқ тинглаётгандай эди. Туни билан кипригига уйқу илингани йўқ, бошини ёстиққа қўйди дегунча, қандайдир ёвуз куч ҳозир бўлиб, бағрида ётган Адолатини юлқилаб кетаётганга ўхшарди. Бу оламда ёлғизлик қурсин. Майизхонни қаро ер бағрига топширганидан бери уч-тўрт қовун пишиғи ўтган, бу кулбаи вайронада шивир-шивир гапларнинг энди эшитилиши эди. Шу сабабли ҳам Адолатни ўн тўрт кунлик ой ўрнида кўрарди, чеҳрасига тикилган сайин тикилгиси келарди.

Адолат шошиб ўрнидан турди-да, ҳуркак кабутардай ўзини четга олди. У туни билан вақт ўтказиб юборганини, бу чоққача ўн-ўн беш тош йўл босиб қўйиши мумкинлигини эслади. Миясига келган оғриқ эсанкиратиб қўйди. Бунинг боисини Саодат кампир тушунди.

— Бунча типирчиламасанг, қизалоғим! Эрталаб-ки ризқни қолдириб бўлмайди. Бирпас сабр қил, хўрда солдим, ичинг исисин. Биляпман, юрагинг тошяпти, мени сезмайди дейсанми? Бекорларни айтибсан? Ҳали кўрасан, онанг сандиғида асраб юрган суюнчинини ўзим оламан. Бировга бериб бўлман...

— Сизга буюрсин, холажон.

— Буюрсин деган тилларингга тасаддуқ, қизим. Ўзинг ҳам кечаси билан алаҳсираб юрак-пурагимни ёрвординг. Ҳали ойижон дейсанми-ей, ҳали Шарафиддин дейсанми-ей...

Адолат Саодат кампирнинг кейинги сўзини эшитиб дув қизарди, уялиб ерга қаради.

— Уялмай айтавер, ким, Шарафиддин?

— Ундай демагандирман, холажон.

— Ҳой, қизим, майли, айтма, сезиб турибман, тилнингнинг учуда-ю, айтгани уяляпсан! Шундайми? Ана, кўзларинг ловуллаяпти, она қизим. Мени алдама, алдаб бўпсан. Ер тагида илон қимирласа биламан-а... Ҳай, майли, айтмасанг, айтма. Ярим косадан хўрда нчайлик, кейин йўлга тушамиз, хўпми?

— Хўп, холажон...

— Худога айтганим бор экан. Туни билан бир қоп семирдинми, дейман. Ҳар кунни инқиллаб чиқардим. Биласанми, қизалоғим, ёлғизлик фақат эгамга хос!

Саодат кампирнинг бу гапи Адолатнинг юрагини музлатиб юборди. Ёлғизлик ўз волидаи муҳтарамасини ҳам ўртаб ётгандир? Қанийди, қаноти бўлса-ю, ана шу интизор кўзлар ёнига ҳозирнинг ўзида учиб боролса. Ҳаш-паш дегунча уч қовун пишиғи ўтди-я! Ишқилиб, волидаи муҳтарамаси омонмикин? Шу он Адолат беихтиёр титраб кетди. Гапимни ел олсин-ей! Қаёқдаги ўйлар дув ёпирилиб келади-я! Мана бугун, ҳали замон Ингирчоқда бўламан. Волидаи муҳтарамам юзидан нур ёғилганини кўрайин. Бирпасда тўстўполон бўлиши-чи? Қўни-қўшниларнинг оқиб кириши-чи? Ишқилиб, Шарафиддин... Эшитган заҳоти қушдек учиб келар... Ҳа, келади, келади, ишонаман... Юзларига тикилиб қарай олмасам ҳам, хуморим... Овозини эшитсам ҳам етар, ором оларман...

Саодат кампир нонушта тайёрлаш учун ўрнидан турганди, Адолат «ўзим», дея қўймади. Мана шу биргина овоз Саодат кампир юрагини зирқиратиб юборди. Эй, бевафо дунё! Не кўргилигим бор эдики, мени бунчалар сарсон қиласан? Пешонамга битилган якка-ю ёлғиз қизимдан ҳам айирдинг. Майизгинамни кўп кўрдинг. Бундан кўра жонимни олсанг бўлмас-миди! Қаро ер бағрида шумшайиб ётганим афзалмас-масмиди!

Адолат ярим косадан мўлроқ хўрда қуйиб келди, қумғондан чой дамлади, Саодат кампир илк бор оёқ узатиб ўтирган бўлди.

— Қўлларинг енгил экан, тасаддиқ. Жоним кирди-я! Ишқилиб, волидангнинг боши осмонга етадиган бўлди-да. Шу кунларга етказсин, тасаддиқ. Мана, қорин тўйди — қайғу ҳам кетди. Энди йўлга равона бўламиз. Акбарободга етиб олсак, у ёғи... Эгачимнинг қўли узун. Ҳозирдан айтиб қўяй, катта оғиз. Хўқанд аравасини қўштирамизу «ҳайю-ҳуйт» деб йўлга тушамиз. Қараб турибсанки, кун ботар-ботмай Ингирчоқда турибмиз-да, тасаддиқ.

Адолат енгил нафас олди, қушдай ўрнидан қўзғалди. Саодат кампир узун этакларини йиғиштирди. Эшикни зичлаб ёпди-да, дарвоза зулфинини солди.

... Тақдир эшиги Саодат учун ҳаминша ёпиқ келди. Уни ўн олти ёшида эрга бердилар. Куёвнинг рафторини чимилдиқда кўрди, синиқ овозини эшитибоқ ҳуркиди. Чамаси, куёвнинг ҳам кўнгли ярим эди. Саодат ана шу ярим кўнгил бағрини тўлдиришга интиларди. Алалхусус, интилишнинг ўзигина етмаскан.

Ҳали чилласи чиқмаган куёвни бағридан юлиб олишди. Кейин олис-олисларда қилич зарбиданми, камалак ёйиданми, учиб кетди. Куёв бағри Саодат учун армон бўлиб қолди. На уни кўрди, на кафанлади. Бошига борай деса, тупроғи ҳам йўқ. Бу аламларга чид?ди. Беш вақт намозини кайда қилмади, шу ҳолида ҳам ҳар куни оллоҳга шукроналар ўқиди. Яратган эгамдан гуноҳларидан ўтишини ёлворди.

Акбарободга тушган синглиси Ҳайитхон кулбасига келди-ю, ороми бузилди. Гарчи синглиси ўзидан икки ёш кичик бўлса-да, эрта-индин куёвга узатиладиган қизлардек таранг эди.

— Бунча жим бўлиб кетдинг, опа? Тўрт кунлик дунёдан тоқ ўтмоқчимисан? Ё меникига бормайсан, ё кўча-кўйга қиқиб ёзилмайсан.

Саодат жавоб бермади. У Ҳайитхонни хуш кўрмас, иложи борича ўзини нари олиб юрар эди.

— Гапир, ё келганимни оғир олдингми?

— Йў-ўқ...

— Оғзингга мум тишлаб олганмисан? Уйловдим-а келмайин деб. Барибир эгачингман. Сенга илинмай кимга илинаман.

— Нимани?— Саодат гапни қисқа қилди.

— Сенга эр топиб қўйдим.

Саодат уялиб ерга қаради.

— Сенга эр топгин дедимми, қариган чоғимда!

Ҳайитхон хахолаб кулди. Унинг кулгиси аралаш машшота суртган ақиқ ҳидлар таралди.

— Кампирман, дея қол!

— Ҳа, ўтин бўлганимда...

Ҳайитхон жеркиб ташлади.

— Бекорларни айтибсан. Бу йил ўттиз саккизга тўласан. Тоқ ўтаман деган гапни хаёлдан чиқар. Одамга туёқ ҳам керак, ахир.

Сингилнинг гапи Саодатни довдиратиб қўйди. Нима деб жавоб беришини билолмай гарангсиди.

— Қўй энди, ёшим бир жойга борганда...

— Валдирама...

Ҳайитхоннинг гапи буйруқ оҳангида эди. Саодат сўзсиз итоат этди.

— Нима қилай, айт, Ҳайит! Сен эр кўрган аёлсан!

— Мен сўз бериб қўйдим. Эримнинг гапини икки қилмайман.

— Мени ўйладингми?

— Ўзингни тарозига солма! Эрта-индин Найноводан совчилар келади.

— Найноводан?

— Ҳа, Қувадан бир тош нарида. Узоқ бўлса осмон узилиб ерга тушибдими? Тинчиб кетсанг бўлди-да...

— Каттаоғизлик қилма, Ҳайит!..

— Етар, шунча оғзингни пойладим. Гап чиқмади. Ўзим пишириб келдим. Мен бегона эмасман сенга, опа! Битта эшикнинг зулфини солиб ўтиришингни, ана шу хонадонда тинчишингни ўйлайман. Ёмон бўптими? Бир кам дунё, деганлар. Илойим бу гал сеникни ҳам тўқис қилсин.

Опа-сингил дуо қилишди. Шу-шу, Саодат Найновони ватан қилган, ёши икки мучал ортиқ чол билан қўшилган эди. Қачондир йўқотган ва бир умр топа олиш умидида юрган бахти остонадан қиё боқиб тургандай эди. Эрта баҳорда майиздеккина қиз туғилди — чол қувонганидан Майизхон деб азон чақирди. Саодат ўзи билан ўзи овора. Биров олиб қўядигандай Майизхонни бағридан қўймайди.

Чоли Майизхонни бешикка ётқизишга улгурмади. Пайғамбар ёшига етдим деганда, бандаликни бажо келтирди. Саодат яна сўққабош қолди. Яхшиямки, Майизхони бор, гўё у қиз эмас, осмондаги ой, ерга ҳам, кўкка ҳам ишонмайди. Майизхоннинг тили чиққанда Саодатнинг ҳам тили чиқди. Юрган пайтида қувонгани-чи? Бу ёруғ оламда ёлғиз Саодат бору Майизхони бордек эди. Даврага кирганда бошига оқ рўмол ташлади, отинийи қўлида таҳсил кўрди, Қуръони каримни қироат билан ўқиб, хотин-халажни сел қилгудек бўлди. Эвоҳ, дунёнинг этаги кимгадир кенг, кимгадир тор экан. Шу қувончни ҳам Саодат кампирга ортиқ кўрди. Беш-ўн кун Майизхони беҳол юрди, кўз оқлари сарғишланди-ю, ўрнидан қайтиб турмади. Бу ёруғ олам Саодат кампир учун зим-зиё тунга айланди. Уввос йиғлади-сиқтади, барибир, ер қаттиқ, осмон йироқ экан, инқиллаб-синқиллаб оёққа турди. Мана, пайпаслаб ризқини териб еб юрибди. Кеча тунни бежиз беором ўтказгани йўқ. Адолатнинг чехрасига тикила-тикила Майизхонни ўйлайверди, ўйлайверди. Кўз олдидан сира кетмади, ўзича оллоҳга нидо қилди, шу ягона қизимни бағримдан юлиб олмасанг бўлмасмиди дея зорланди. Не қилсин, ўлим ҳақ, Майизхони уйи этагидаги қабристонда ётибди. Саодат кампир тез-тез қабр устида мунгли қироат

билан қизининг пок руҳига тиловат қилади, ўт-ўланларни юлиб, гулларга сув қуяди.

Ҳозир, Саодат кампир билан Адолат ҳали қуёш тигини санчишга улгурмаёқ Қувага яқинлашишаркан, бир оз толиқишганини ҳис қилишди. Саодат кампир йўл четидаги тўнкага чўнқайди ва Адолатга буюрди.

— Утир, қизим, бир зум нафас ростлайлик. Ҳадемай Акбарободга етамиз, уёғи Ҳайитнинг гарданига. Сен билан менга аравасини қўшмаса ўлар...

— Синглингизми, холажон? Каттаоғиз дегандингиз... Гапимизга ишонмас. Кейин, уйига киргудек бўлсак, яна кеч қолиб...

— Кирамизу дуо қилиб ўрнимиздан турамиз. Уйингга ошиқаётганингни билмайди, дейсанми? Эҳ, қизим-а, қани, қанотим бўлса-ю, сени бағримга олиб учиб кетсам! Афсус... Одам боласи ҳаммасига кўни-каркан. Яна бирпас сабр қил, ҳаммасига улгурамиз, қизим. Қани, кетдик, нафасим томоғимга тикилиб турибди-ю, сени ўйлапман. Ҳар бир дам ғанимат ҳозир. Тағин бой бериб қўймайлик.

Адолат йўл юргани сари ўзини енгил ҳис қилар, гўё оққуш сингари учиб бораётгандай эди. Ингирчоқнинг кафтдек офтоб туширмайдиган толлари остида дугоналари билан тўптош ўйнаган дамларни эслар, уларнинг қай бири қишлоқда-ю, қай бири тақдир тақозоси билан янги уй бекаси бўлиб юрганлигини ўйлар эди. Ишқилиб, қаерда бўлмасин, омон бўлишсин. Адолат шуни дилдан тилайди, ана шулар қатори ўзининг ҳам умри беками кўст ўтишини истайди.

Оқ рўмолини қошигача тушириб полпиллаб бораётган Саодат кампир юришларининг қаериндир волидасига ўхшатади, лаблар пичирлайди, чеҳрасига табассум югуради. Меҳрибони ҳам орзиқиб кутаётгандир. Билади, волидасининг кўзи нигорон. Бугун бўлмаса эртага албатта кириб келишини кутади. Кутадигина эмас, қалбдан ҳис этади. Алалхусус, волиданинг қалби бисёр муқаддас, бисёр улкан ва улғ.

— Қарилик қурсин-ей, қизим. Акбарободнинг иси келиб қолди-ю, юргани ҳолим йўғ-а... Сен бўлмаганигда шу ерда бирпас чўзилардим.

Адолат Саодат кампирни уринтириб қўйганини ҳис этди. Узи ҳозирги сонияда учинишга шайланаётган бўлса-да, бир оз чекинди.

— Нафас ростлайлик, холажон!

— Зарил кептими? Юрагинг дукиллаб кўймаяпти-ку! Сенга эргашиб бекор қилибман.

— Нега ундай дейсиз, холажон?

— Оёгингга тушов бўлдим-да...

— Ҳамроҳ десангиз-чи?

— Бир оёғи гўрга борган кампирнинг одимига қараб юрганингга шукур, қизим. Худо хоҳласа, ишимиз юришади. Кўзим етиб турибди. Бир интилсак, Акбарободга етамиз.

— Ишқилиб, ишимиз ўнгидан келсин.

— Айтганинг бўлсин, қизим. Мен ҳам туни билан шуни ўйлаб чиқдим.

Акбарободнинг шабадаси эсиб қолди. Саодат кампир енгил нафас олар экан, Адолатга ўгирилди.

— Айтмадимми, ана шу қишлоқнинг учинчи уйи Ҳайитхонники. Кўп уринтирмай йўлга тушамиз. Ўзиям роса севинади-да. Ўтган баҳордан бери энди келишим.

Саодат кампирнинг одими тезлашди. Бир гала болакай ёғочдан от минганча Ҳайит холасидан суюнчи олгани югуришди.

— Сени кўрар кун бор экан-ку, опа! Бугун эрта-лаб дарвоза олдида қарға қағиллади, десам, келишингдан дарақ берган экан-да! Бунча соғинтирма-санг! Бирам кўргим келувди, ўзиям кўзим учятувди. Бугун келмаганингда бошингга нақ данак чақардим!

Опа-сингил бир-бирини бағрига босишди.

— Нега данак чақардинг?— ҳайрон бўлиб сўради Саодат кампир.

— Кўриниш бермаганингга-да. Қелинг, қизим. Опа, қайдан топдинг бу кўзга яқин қизни? Туф-туф, одамнинг суқи киради-я...

Саодат кампир индамади. Адолат ерга қаради.

— Айтасан, қара-я, ой деса оғзи бор, кун деса кўзи... Қани, юринглар, уйга кирайлик.

Саодат кампир юмуши зарурлигини тушунтирмоқчи бўлди.

— Келиш меҳмондан, рухсат мезбондан... Ўзинг айтардинг-ку, опа. Қани, юр. Қари келса ошга, дегандай...

— Ризқли кампирман-да... Ишқилиб, эгам насибани бутун яратсин экан. Кейин аравани қўштирсанг, Ингирчоққа борадиган иш чиқиб қолди.

— Ингирчоққа?..

— Ҳа, Адолатгинамнинг мушқулини осон қилмоқчиман.

Ҳайитхоннинг миясига чақмоқ урилгандай бўлди! Бачқир эсига тушди. Ҳошимжон тўра оводозбоши оғзига олмоқчи бўлган ош шу эмасмикин? Анови Бибиноз ила Хушхол додҳо амиралмуслимин қўйнига элтмоқчи бўлган нозаниннинг ўзи-ку! Оҳ, оҳ, омад келадиган бўлса, ўздан ўзи юриб келади-я! Ҳошимжон тўра оводозбошининг суюнчисини оладиган бўлдим. Менга эримаса кимга эрийди у нокас! Омад қушининг ўзи учиб келибди. Эҳтиёт шарт, опамга ҳам билдириш керакмас. Ишни бузиб қўйинши мумкин! Мияси айниган кампир-да. Опа, опажон деб туриб талашим керак, зеро ҳеч ким сезмасин. Тўхта, яна бир оғиз сўраб олайин!

Ҳайитхон опасини чеккага тортди.

— Ким экан у, суриштирдингми?

— Муслимаи мўмин қиз, Ҳайит! Майнзхонимнинг ўзи-я, бир сарасап сол.

— Қаерлик экан?

— Ингирчоқлик дедим-ку! Бошига кўп савдолар тушибди. Эшитсанг, хўнграб йиғлайсан.

— Ҳалиям кўнглинг бўш экан-да.

— Нималар деяпсан, Ҳайитхон? Ўз қизимдек кўр-япман-ку, ишонмаяпсанми?

— Миянг айнаиб қопти!

— Ҳайит!..

— Буёғини менга қўйиб берасан.

— Нима қилмоқчисан?

— Ўзим биламан...

— Ҳайит!

— Хўп дедим-ку! Аравани қўштирай, сизлар кириб туринглар. Ҳозир турамиз, бир пиёла чой ичайлик.

— Хўп...

Ҳайитхон меҳмонларни айвон ёнидаги сўрига олди-да, фотиҳа ўқилгач, «ҳозир, мен келаман», дегандай, отхона томон йўналди. У омади келаётганидан шошиб, кавушини пойма-пой кийиб олибди. Йўл-йўлакай ўзини қарғаган бўлди, аравакаш Оқйўлни имлади. Хуфя ишларга устаси фаранг Оқйўл Ҳайитхонга рўбарў бўлди.

— Гапнинг индаллосини эшит. Аравани қўшгину тулпорни миниб Бачқирга уч.

— Бачқирга?..

— Сўзимни бўлма, галварс! Ҳошимжон тўра ошондозбошининг уйини биласанми?

— Ишим тушмаган экан.

— Бачқирга борсанг, етти ёшдан етмиш ёшгача билади.

— Хўш-хўш?..

— Борасану менинг саломимни етказасан. Қўйнига сололмаган нозанини, мана, мен олиб бораман. Айтишинг билан оғзининг суви оқиб кетади.

— Айтдим, дейлик...

— Буёғи сир... Уч-тўрт ясовули билан Ингирчоққа чиқиб турсин. Биз аравада борамиз... Шартта босиб олиб кетишади. Ишқилиб, хамирдан қил суғургандай бўлсин.

— Тушундим.

— Кўча-кўйда оғзингдан гуллаб ўтирма тагин.

— Улибманми, опажон!

— Бор, бор, суюнчисини кейин оласан.

Ҳайитхон Оқйўлни жўнатиб, меҳмонлар сари юрди. Кўк барқут елпиғич билан ўзини елпиётган Саодат кампирга юзланди.

— Бундай кўрай, ҳолимдан хабар олай ҳам демайсан. Ҳар куни кўз тутаман, қани, кела қолса деб...

Ҳайитхоннинг ўпқаланиши ҳавойидек туюлди. Саодат кампир гапнинг ростига кўчди.

— Ўзинг-чи, қачон юз кўрсатасан...

— Бир этак бола билан бўлиб...

Ҳайитхоннинг бу гапи Саодат кампирга оғир ботди. Ҳайитхон дарров гап оҳангини ўзгартирди.

— Қани, нондан олинг, қизим! Нега уяласиз? Ўзимиз-ку!

— Уялганим йўқ, опажон!

Адолатнинг гапи жонон пиёла жарангисидек эшитилди. «Ҳошимжон тўра ошондозбошининг ошиқ бўлганича бор, бежиз Бибиноз билан Хушхол додҳо ишни бузишмаган экан. Хонлар саройнинг кўрки-я!— Кейин ўзини ўзи койиди.— Мен галварс Ҳошимжон тўра ошондозбошига хабар юбориб ўтирибман-а! Бибинозга айтганимда-ку, бир хум тиллалик бўлардим. Шошилган қиз эрга ёлчимас деб шуни айтадилар-да! Майли, йўқдан кўра бори! Шуни етказганига ҳам шукр!»

— Опа, ол, бунча тортинасан! Қани, айланайин қизим. Адолатхон дедингизми? Олинг нондан, қаймоққа тегизинг-чи? Ўзимиздан, эрталаб кув пишувдим.

Адолат ташаккур дегандай қўлини кўксига қўйди. Саодат кампир Адолатнинг шошаётганини ҳис қилиб турарди. Шу сабабли дуо қилишга тушди.

— Бунча шошмасанг, опа! Бир зумда қозон қайнайди, меҳмон олдида мени уялтирма. Атайлаб бир келганда қуруқдан-қуруқ...

— Бошқа сафар...

Саодат кампир узундан-узоқ дуо ўқиди. Адолат бу ердан тезроқ қўзғалганига севинди. Ҳайитхон Кенжа ўғлини чорлади. Дарвоза олдида Хўқанд аравага чиқишди.

Қашқа отга омонатгина ўтириб, қамчини ҳавода ўйнатиб бораётган Кенжа ўзида йўқ мамнун, аравакаш тез-тез бошқа ишлар билан банд бўлса-ю, арава унга қолса. Куни билан мазза қиладиган бўлди. Ишқилиб, бувисининг ишлари кўпайгандан кўпаяверсин...

Ҳайитхон ошиғи олчи келаётганлигини олдиндан сезар, шунинг учун ич-ичидан хурсанд эди. Хурсандлигини аранг беркитарди. Охири чидай олмади, опасини туртди:

— Ёшлигингда қўнғироқдай овозинг бор эди, опа! Бирам соғиндимки... Айт, бир эшитайлик...

Саодат кампир кулиб юборди.

— Қаёқдаги гапларни топасан-а, Ҳайит! Ҳозир пайтими шу!.. Ўзим ўламан деб турибману...

— Арпангни хом ўрдимми?

— Ингирчоққа борайлик. Манови бандаи мўминани эгасига топширайлик. Кўрасан, волидаи муҳтарамаси ўзини йўқотиб қўяди. Тўйга айланиб кетса ажабмас. Ушанда хириллаб бўлсаям айтиб берарман.

Ҳайитхоннинг юзи дув оқарди. «Мен нима ғамда-ю, бу нима ғамда! Ҳалиям ишониб ўтирибди-я, мияси айниган кампир! Кўрасан, нималар бўлишини. Мен чизган чизиқдан чиқиб бўпсан. Илоннинг ёғини ялаганман-а! Минг-минг ишни битирган одамга буниси чўт эканми... Умринг бўйи ҳалол, покиза бўлман деб нимага эришдинг? Биринг иккига айландими? Қаёқда? Чучварани хом санабсан, кези келганда игнанинг тешигидан филни ўтказвораман...»

Ҳайитхон ўйларини сездирмасликка уриниб, ясама кулди.

— Би-ир эшитгим келувди-да. Бўпти, ўзингни торозига соласан-ей...

— Эчкига жон қайғу, қассобга гўшт, дегандай, ўзинг ҳам...

Ҳайитхон жеркиб ташлади.

— Айтмасанг айтма! Зор қолганим йўқ! Билганини қил! Сени деб шунча овори асарсон бўлиб юрибман-а... Кенжабой, аравани тўхтат...

Кенжабой югани тортди. От пишқириб у ёқ-бу ёққа қаради. Болакай ҳам ҳайрон эди. Адолат тушмоқчи бўлди. Ҳайитхон қараса иш бузиладиган, дарров ялпоғланишга ўтди.

— Ҳа, майли, ҳайда, Кенжабой! Бунча имиллайсан. болам.

Кенжабой қамчини баланд кўтариб от сағрисига туширди. От одими тезлашди.

Ингирчоққа чамаси бир-бир ярим тош қолганда рўпарадан от чоптириб келаётган уч-тўрт отлиқ кўринди. Ҳайитхон кўтарилган чангдан таскин топди. «Ҳайрият, кўриниш беришди», дея ўзини юпатди. Отлиқларнинг: «Ушла, ушла, ана кўринди», деб бақириб-чақиришлари ваҳимали эди. Адолатнинг юраги дукирлаб ура бошлади, кўнгли сезгандай Саодат кампирнинг бағрига ёпишди.

— Ҳа, қизим, нима гап? Қўй, эътибор берма... Нима кўп, йўловчи кўп, ҳозир ўтиб кетишади.

Ҳайитхоннинг юзида табассуму, ичида заҳар тўлиб-тошган эди. «Бу қиз тушмагур ҳаммасидан бохабар! Яхшиям ишни бошидан пишиқ қилдим. Ҳозир онангни Учқўрғондан кўрасан. Сени деб келишяпти у отлиқлар... Сенинг ҳажрингда кўксини ерга бериб ётган Ҳошимжон тўра оводдозбоши дейдилар уни. Унинг қўлига тушмабсан ҳали. Бағрида сариёгдай эриганинга мендан миннатдор бўларсан. Сени деб Хожалининг паттасини қўлига тутқазган Қачонлардан бери сенинг ҳажрингда ёниб ётувди-я... О, оповси, бахтинг очилапти, Ингирчоқ эмас, Бачқир кутяпти. сени, Бачқир, кейин, кейин...»

Отлиқлар арава ёнида отларни шитоб тўхтатишди-да: «Кимсизлар?» деб сўрашди. Ҳайитхон шоша-пиша рўмоли билан юзини тўсиб: «Йўловчилармиз, айланайлар, Ингирчоққа меҳмонга кетяпмиз», деб жавоб берди.

— Қаёққа?!— атайлаб сўради отлиқ.

— Ингирчоққа дедим-ку, айланай...

Ҳошимжон тўра оводдозбоши кўзларига ишонмай, Ҳайитхоннинг рўмолидан тортди.

— Менга қара-чи?

— Номаҳрамга қандай қарайман, айланай!

Ҳошимжон тўра овондозбоши буюрди:

— Юзингни кўрсат деяпман.

Ҳайитхон кўзларини қиё қилиб қараган бўлди.

— Бекит! Кампир экансан! У-чи?

— Вой-ой, ўлай, опамлар-ку!

— Рўмолини ол...

Саодат кампир росмаёна қаради.

— Ишонмайди-я... Қанақа одамсиз ўзи!..

— Ёнингдаги ким?

— Қизим...

— Ким дединг?

— Қизим.

— Рўмолини торт!

— Қиз бола бировнинг хасми, ўғлим...

— Ол, деяпман.

— Мусулмончиликка тўғри келмайди...

Ҳошимжон тўра овондозбоши қамчини шаҳд ила Хўқанд аравага урди.

— Сен билан ади-бади айтиб ўтиришга вақтим йўқ. Ким дединг?

— Қизим дедим-ку, ўз қизим, Адолат!

— Адолат!

Ҳошимжон тўра овондозбошининг кўзи тиниб кетди. Мана шу сулув деб не-не тунларни бедор ўтказди! Унинг дийдорига тўярмикинман, дея оҳ урганлари-чи? Хушхол додҳо билан Бибиноз оёғига кишан бўлмаганида бугунги дамгача ўғиллик бўлармиди. Сабрнинг таги олтин, деганлари рост экан. Мана ўша моҳирўй, юракнинг малҳами, кўнгилнинг тори..

— Адолат! Ингирчоқлик Адолат дедингми?

— Ҳа, ҳа, ўғлим. Ингирчоқлик Адолат...

Ҳошимжон тўра овондозбошининг қони қайноқ эди. У яширин Ҳайитхонга нигоҳ ташлади-да, ясовулга буюрди.

— Адолатни отга ўнгар!

Икки ясовул Ҳайитхонни туртиб, Саодат кампир бағридан Адолатни торта бошлашди.

— Ҳай, ўйинг куйгур йўловчилар, нима қилгилик бу! Куппа-кундузи йўлтўсарлик қиласанларми?

— Холажон, берманг, холажон,— ёлворарди Адолат. Унинг изтиробли овози Саодат кампир қалбини нимта-нимта қилаётган эди.

— Ҳеч кимга бермайман сени, қизим! Бермайман!

— Уят бўлади-я, уят!— Бу сафар Ҳайитхон номига гапирган бўлди-да, ўзини четга олди.

— Холажон!

— Қизим! Йў-ўқ, тегмайсан, ўлат келгурлар!

Ҳошимжон тўра оводозбошининг қамчиси Саодат кампирнинг кураги аралаш юзига тегди. Гўё пичоқ шилгандай юзи шу заҳоти шишиб чиқди.

— Холажон!

— Кўтар, отга ўнгар! Қўлини боғла! Бунча имиллайсан, хумпар!

Ясовуллар шошилганидан нима қилишаётганини ҳам билишмасди.

— Холажон!

— Қизим, қизим, мен-ен, мен... Ҳайит, сенинг ишинг бу, юрагим сезяпти...

Ҳайитхон опасини туртиб ташлади.

— Акиллама, опа! Ётти ёт бегонага юрагинг ачишади-я... Ўзингга қарасанг-чи?

Ҳайитхон Кенжатоёга аравани отлиқлар ортидан шитоб ҳайдашни буюрди.

... Адолат элас-элас кўзини очганида боши лўқиллаб оғрир эди. Кўзига нимадир таниш кўринди. Қаерда у? Бу ерда нима қилиб юрибди? Юраги бирдан шув этди. Атрофга аланглади. Эшик томонда кампир қунишиб ўтирарди. Адолатнинг кўзига ялмоғизсифат кўриниб кетди кампир. Лекин иложи йўқ, қўйнига қўл солиб кўрди.

— Онажон!

— Мени жони ачийди дейсанми? Чучварани хом санайсан. Бир марта лақиллатиб кетганинг етар. Кўр ҳассасини бир марта йўқотади, уқдингми?

— Сиз...

— Кўз ёшинг билан қўрқитмоқчимисан сен қиз! Куйдириб кетдинг-а, мени! Ҳошимжон тўра оводозбоши кўнглини чоғ қиламан деб балога қолдим. Уятсиз! Ушанда ноз қилмаганингда пиликдек бола ҳам кўрардинг.

— Уятсиз, бемехр!

— Тилингни тий! Сенга чўпчак айтяпманми ҳали! Ҳошимжон тўра оводозбошига ўзинг осилганингни сезмай қоласан. Ҳошимжон тўра оводозбоши тўй тадоригини бошлаб юборди. Мулла Исҳоқ қорига одам юборган. Никоҳни ўқитади-ю, чиллаликнинг хуморисидан чиқмоқчи. Ишқилиб, ниятига етсин! Сен ўзингни бунчалик тарозига солаверма! Эр деган шунчалик бўлар-да! Сенинг дийдорингни кўраман деб куйиб кетди бечора. Юз жонидан бир жони қолди

ўзиям! Омади бор экан, осмондан тушгандай ярқ этиб кўринганингга тасаддиқ! Ишқилиб, Ҳайитхонлар омон бўлсин!

— Жодугар! Ялмоғиз!

— Ҳайитхоннинг совунига кир ювмоқчи бўлибсан-а! Сен киму, у ким! Сен шоҳида юрмоқчи бўлсанг, у баргида юради-ку! Бир халта тиллани кўз-кўзлаб кетди-я балога йўлиққур! Орасига азоб бергани-чи! Тиллани бўлгиси келмаган-да. Зимдан иш битиришни хуш кўради у қўшмачи...

— У дунёю бу дунё косаси оқармасин! Кўзлари ўйилиб тушсин! Зор қилганлар хор бўлсин!

— Сенинг қарғишингга зормиди у!

— Онажон! Ме-ен... Бутун умр чўрингиз бўлай!..

— Чўрини пишириб ейманми? Ҳошимжон тўра ошондозбоши етагида юрганим етар! Тур, у ёқ-бу ёғингга қара! Кечадан бери чўзилиб ётганинг ётган. Текин таом пишириб қўйибдим сенга. Юз-қўлингни юв. Эганг келганда юзингдан нур ёғилиб турсин. Манови тугунни бериб кетишди.— Қампир шоша-пиша тугунни еча бошлади.— Оҳ-оҳ, кўзларимни ёндириб юборади-я! Қайда қолдинг, ёшлигим-ей... Бунча пардай учиб кетмасанг. Рўмолнинг оқлиги-ей... Манови кўйлакни кийсанг, нақ парининг ўзи бўласан-қўясан. Тилла исирғами! Бунақасини кўрмагансан. Ҳар кун очилиб юрмайсанми? Ким беради бунақа бойликни, баччағар! Эскини ямагунингча эсинг кетади. Бахтингни қара-я. Ўзи чопиб бошингга қўнаман, деб турибди.

— Ер ютсин унақа бахтни!

— Кўрнамак! Ҳали кўраман. Ушанда қадримга етарсан. Бўл, сув илтиб қўйдим, ювин, таҳорат олгин-да, меҳмонларингни кут...

Адолат жонсиз эди. Кўз олдида волидаи муҳтарамаси кўринди. «Онажон! Сизга талпинган юрагимни суғуриб олдилар, қанотимни қайирдилар. Эшитяпсизми, сизга қўлимни узатган эдим, етгудай жойда, эвоҳ, шуни ҳам кўп кўрдилар. Наҳотки йўлимиз шунчалар олис, шунчалар оғир... Менинг оҳларимни сезаётгандирсиз, дардларимни ҳис қилаётгандирсиз? Юрагингизнинг бир парчасиман, ахир! Яна ўша иблис, падари бузрукворимга қўл кўтарган Ҳошимжон тўра ошондозбошининг қармоғига илиниб ўтирибман. Бахти қаро қизгинангни кечир! Қора кунда туғилган эканман, онажон! Яхшилик ўз жомасини яширяпти менадан. Саодат кампирга ишонган эдим. Унинг айби

Йўқ, Ҳайит... Ҳайит ит экан, акиллаган, қўшмачи ит экан. Димоғидан сезган эдим. Не қилай, кимларга ёлворай?.. Қайларга борай? Дилим зиндон, оёқ-қўлим занжирбанд, муҳаббатим пайҳон... Шарафиддин-чи? Қайларда юрган экан у шўрлик! Кутади, кутади, кутади... Мен эсам, мен эсам, Ингирчоқнинг остонасидан яна Бачқир томон келиб қолдим. Ойдин нурина сочишга интилган ой шуъласини қора булут тўсиб қўйди, бутунлай тўсди. Тақдирга тан бериб қўя қолайинми? Йўқ, йўқ, худонинг ўзи асрасин! Ундан кўра қаро ер бағрига кирган афзал. Минг бор афзал...»

Ҳаёт билан ўлим тарозининг икки палласига қўйилган. Гоҳ униси босиб кетади, гоҳ буниси. Адолат ниҳоят ўлимни афзал кўрди, кўрди-ю, атроф зим-зиё тунга айланди-қолди.

Хотинлар уй ясатишади, сандиқдаги бўғчаларни бирма-бир олишади. Кўйлаклик, камзул, рўмолча, чорси, рўмол... Бирма-бир деворларга ёйишади. Бурчакда эса чимилдиқ. Ғассоллар Адолатни олиб кириб кетишади. Жаннат кампир қоқила-қоқила сандиқ кавлайди, ғассолга кўйлаклик, обтовада сув қўйган хотинга рўмол беришлик — одат. Ғассоллар кафанлайди, кейин чимилдиққа олиб киришади. Ташқарида уч-тўрт эркак анбар билан овора. Хотинлар чимилдиқ атрофида ёр-ёр айтишади.

Б и р и н ч и х о т и н:

Узун-узун арғамчи
Арғамчимас, ёр-ёр.
Бу дунёда бахтимиз
Бақамтимас, ёр-ёр,

И к к и н ч и х о т и н:

Ингирчоқнинг қизлари
Адолатли, ёр-ёр.
Уйинг куйгур ёғдирар
Маломатни, ёр-ёр.

У ч и н ч и х о т и н:

Ҳур бағрида булбуллар
Сайрайди-ей, ёр-ёр,
Адолатим жаннатда
Яйрайди-ей, ёр-ёр.

Т ў р т и н ч и х о т и н:

Волидасин қақшатиб
Кетган қизим, ёр-ёр.

Кейин, кейин мурдани тобутга олишиб, қиблага қаратиб қўйишади, эркаклар бирма-бир сафга тизилиб жаноза ўқишга тушишади.

Адолат волидаи муҳтарамасининг сўлғин чеҳрасини кўргандай, ана шу сўлғин чеҳрани ҳароратли қафтлари билан силаб-сийпаламоқчидай бўлди, аммо бунинг имконияти йўқ эди. Бу икки қалб орасида ўтиб бўлмас жарлик мавжуд, ундан ўтиш пулсирот кўпригидан ўтишдан ҳам мушкул.

Хосият кампир ана шу кўприкнинг нариги бетидан имлар, гоҳо сочларини юлар, юзларини тимдаларди-ю, овози эшитилмас эди...

«— Онажон! Сизнинг иссиқ бағрингизни соғиндим, онажон! Нега юз бурасиз, нега? Нега?

— Бор, бор, менга тикилма! Мен тугаган одамман, бу йўлда адо бўлдим...

— Онажон!

— Сен кимсан, танимаяпман?..

— Адолатман, онажон, Адолатман...

— Адолат... Сен ўлгансан...

— Мана мен, онажон...

— Сен ўлгансан, ўлгансан...

— Онажон... Нега сочларингизни юляпсиз, жоним ачишяпти, онажон...

— Менинг ҳам Адолат отлиқ қизим бўларди... Ой деса оғзи, кун деса кўзи бор эди. Бағримдан юлиб олдилар. Дод солдим, қулоқ беришмади ер ютгурлар. Саройигача бордим. Ваъдасининг уддасидан чиқишмади. Йиғлаб-сиқтадим... Яна нима қилайин...

— Онажон!

— Сўзимни бўлма. Адолатим қулоқ солар эди, сен бесабр экансан.

— Онажон!

— Бир кўрники, бир карники, дегандай, ижобат бўлиб қолар. Адолатим доғида шу кўйга тушдим. Ҳозир сочларимни юламан, бетларимни тимдалайман. Ишонмайсанми?

— Онажон!

— Мен кетдим, ўзимни жарга ташлайман... Ташлайман, ташлайман...»

Адолатнинг сўнгги умиди ҳам сўнди. Шошиб ўрnidан турди, эшикни очмоқчи эди, орқадан тамбалаб

қўйилибди. Чиройли терилган вассажуфтнинг бири илмоқли кўринди. Кўзи тушди-ю яйраб кетди. Ёстиқлар тахлаб қўйилган сандал Адолат учун умид шомиди. Ҳаракати ўзидан-ўзи тезлаша борди. Сандални ўртага қўйди-ю сесканди.

Тўхта, Адолат! Нималар қилипсан? Бу ўйларни хаёлингдан қув. Ҳали ўн гулингдан бир гулинг ҳам очилгани йўғ-а! Яйраб-яшнаб юрмайсанми? Кўрганлар армонда қолишсин!

Бирдан талмовсиради.

«Ҳошимжон тўра ошондозбоши қучоғидан кўра замин бағри тинч. Ошуда ухлайман. Жаннат боғида яйрайман, парилар, паривашлар ҳузурда чақчақлайман. Ана, парилар чорляпти. Ҳозир, ҳозир ёнингизга бораман».

Адолат шошиб бошидан рўмолини юлқиди. Узилиб кетмасмикин, дегандай қулочлаб тортди. Пишиқ. Арғамчидек эшди-да, вассага ўтказди, икки учини маҳкамлади-да, сўнг бор умид кўзларини тикди. Кейин бўйнини ўтказиб, сандални оёғи учиди тепиб юборди. Кўз олди бир зум қоронғилашди. Ана шу зулмат ортида мунавварлик ярқ этгандай, паривашлар чорлаётгандай эди. Хаёлидан элас-элас шу гаплар ўтди. «Онажон! Жоним онам, жаҳоним онам! Шарафиддин, сизни дегандим, сизни деб у дунёга равона бўляпман. Эшитяпсизми, мен арши аълодаман. Ҳузурингизга боряпман, паривашлар... Сизлар чорландингизлар-а мени... Мени, а, боряпман, боряпман... Ҳозир етаман. Ҳозир, ҳозир, ҳозир...»

12. Ярадор юрак

Куз Хўқанд диёрига ўз палагини ёйди.

Моҳларойим ҳар галгидай тонг билан туриб, илимилиқ сувда таҳорат олди. Бугун унинг кўнгли негадир ўксик эди. Олампаноҳ Амир Умархон елкасидаги оғриқ азобидан кечаси икки-уч ингради. Бундан Моҳларойим чўчиб уйғонди, юрагининг бир четини камалак найзаси учуриб кетгандай бўлди. Сониян зар кўрпачани секин суриб олампаноҳ елкаларини ўради.

«Ишқилиб кўнглим подшосининг умри боқий бўлсин!» Хаёлидан чақмоқ сингари ўтган бу фикр Моҳларойимга тасалли берди-да, хонаи хос томон юрди. Остонада уни таъзим ила Олима отин кутиб олди ва ибодат билан салом берди. Моҳларойим бу аёлни ўзи-

нинг суянчиғи деб билар ва ҳатто уни кўрмаган маҳали соғинганлигини ҳис қилиб, ортидан сўроқлатар эди. Олима отин ўз бекасини эъзозлар, кўз қарашларидан нима демоқчилигини ва ҳатто қандай юмуш буюрмоқчилигини англаб оларди. Ҳозир ҳам Олима отин таъзим этиб, ўзини четга олди, Моҳларойимга йўл берди, ортидан соядай эргашиб хонаи хос тўрига жойнамоз ёзди-да, орқаси билан юриб узоқлашди.

Моҳларойим бомдод намозини ўқиб, хонаи хосдан айвон томон юрди. Бу орада олампаноҳ Амир Умархон кўриниш берди. Моҳларойим ўз навбатида ўзини четга олди. Ибо ва назокат ила қилинаётган лутфдан олампаноҳ Амир Умархоннинг чеҳраси ёришди.

— Ўзларидан бўлсин, хоним.

Қачонлардан бери бу мулойим сўзни тингламаган Моҳларойим энтикди. Тўғриси, мана шу илтифотни соғинган эди. Эрта баҳордан, яъни Уратепа қолиб, Жиззах учун бўлган жангу жадалдан олампаноҳ Амир Умархон ўзини олдириб қўйган, деярли беш-олти ҳафта табибларнинг назоратида бўлган ва ниҳоят, турли муолажалардан кўнгли эндигина равшан тортиб келаётган эди. Бу орада не-не савдолар ўтди — биргина оллоҳга-ю Моҳларойимгагина аён. Бир кечаси оғриқ аламларига аранг чидаган олампаноҳ беихтиёр Хонпошша ойим деб юборган пайти Моҳларойим бир қадар титраган, кўнглим подшоҳи деб эъзозлаб юргани кўз олдида ўзгаларни қўмсаётганлигидан ранги қув оқарган, «эвоҳ, бундай беҳаёлликка қандай чида эканман», деган хаёлларга борган ва яна «кўз очиб кўрган жуфти ҳалолим-ку», дея ўзини босган эди. Ниҳоят, узоқ чўзилган тун тугаб, эрина-эрина тонг ёришди. Моҳларойимнинг уйқу илинмаган киприклари бир-бирига сирачдай ёпишиб бораётгандек туюларди-ю, ярим тундаги беихтиёр сасдан чўчиб кетаётганга ўхшарди. Моҳларойим ҳалиги исмни юзига солмоқчи ҳам бўлди, аммо оғиз жуфтлашга қудрати етмади. Олампаноҳ Амир Умархон кечаги кундан анча тетик, бардам, кайфияти хуш эди. Моҳларойимга мана шу керак. Олампаноҳ Амир Умархоннинг чеҳрасидаги табассумдан кўнгли яйради. Хайрият, муолажа ўз таъсирини кўрсатибди, табибнинг айтгани бўл-япти. Худо хоҳласа, кейинги ҳафтада ўрнидан батамом туради! Шундай табиблар бор бўлсин! Олампаноҳ Амир Умархон ўшанда Муҳаммад Алихон билан Султон Маҳмудхонни кўргиси келганини айтди. Моҳлар-

ойим шу заҳоти фарзандларига ясовул юборди. Шаҳзода Муҳаммад Алихон беш ёшлар чамасидаги иниси Султон Маҳмудхонни етаклаб кириб келди. Аввал оналари, кейин падари бузрукворлари бағрига отилишди. Худди шу сония олампаҳо Амир Умархоннинг кўзлари бирдан чарақлаб кетди.

— Қани, ўтиринглар, меҳмонлар,— деди олампаҳо Амир Умархон.

Олампаҳо Амир Умархоннинг бу гапи шаҳзода Муҳаммад Алихонга нашъа қилди.

— Биз фарзандингиз эрурмиз, падари бузруквор.

Олампаҳо Амир Умархоннинг юзини жиддийлик тарк этмади, оҳиста нафас олди.

— Бу дунёга ҳаммамиз ҳам меҳмонмиз, ўғлим.

— Падари бузруквор...

— Падари бузруквор ўғитини у қулоқларингизга ҳам, бу қулоқларингизга ҳам қўйиб олинглар, болаларим.

Моҳларойим олампаҳо Амир Умархон қушогига: «Ҳозир мавриди эмас», демоқчи эди, тили айланмади.

— Падари бузруквор...

— Муҳаммад Алихон ибн Амир Умархон! Келинг, бахт қуши қўнишга ошиқаётган пешонангиздан бир ўпай!

Шаҳзода Муҳаммад Алихон доддиради. Султон Маҳмудхон нима қиларини билолмай бир падари бузрукворига, бир Моҳларойимга ўғирилди. Муҳаммад Алихон олампаҳо сари юрди.

— Кенжатойим Султон Маҳмудхон, келинг, жоним. Қачонлардан бери эркалатолмадим чоғи. Бу падари бузрукворингиз салтанат ишлари билан бўлиб...

Султон Маҳмудхоннинг йирик-йирик кўзлари ловуллаб ёнди, шу сония падари бузруквори қучоғида эркалангиси келди ва ўзини ана шу ҳароратли оғушга отди.

— Болаларим, сизлар мен учун бирингиз кўз, бирингиз қошсизлар. Ҳар иккингизни бирдек суйдим. Минг афсуслар бўлсинким, салтанат юмушлари мени букиб қўйди. Мана, волидангиз бохабар. Менинг ҳам юрагим ғазал ила тирбанд эди, на илож. Устига-устак, камина ловуллаётган чўғ устига кул бостиришга интиладим. Эҳ, хом сут эмган банда! Бошинг ёстиққа текканда ўйлар экансан, дунёнинг ишларини...

— Падари бузруквор...

— Ҳозир, Муҳаммад Алихон, ҳозир... Сиз валиаҳ-

димсиз. Үйлаган ниятларим кўп эди, волидангиз ила Хўқанд салтанатини Самарқанду Бухоро янглиғ осмон-ўпар бинолар ила бойитиш эди. Шу ишларим чала...

— Падари бузруквор...

— Ҳаммамиз бу дунёга меҳмонмиз, дея бежиз бошламадим гапни. Кимдир олдин, кимдир кейин, дегандай... Юрагим тубида тўпланиб қолган сўзларни бирма-бир ёзмоқдамен, ўғлим!

— Ҳазратим!— Моҳларойимнинг ғоят ширали овози ташвиш ила янгради.— Сиз... Сиз...

Олампаноҳ Амир Умархон Моҳларойим томон кўз тикди, чамаси, термилиб тўймаётганга ўшарди.

— Хоним... Сизни кўп қийнадим, орзуларингиз йўлида тўғаноқ бўлдим. Мен... Мен...

— Ҳазратим!

— Падари бузруквор!

Олампаноҳ Амир Умархон кенжатоёи Султон Маҳмудхон пешонаснни силаркан, Муҳаммад Алихонга қараб, деди:

— Ҳеч қачон инингиз Султон Маҳмудхонни ўқситманг! Икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамас, деганлар. Аммо, сизлар...

Шаҳзода Муҳаммад Алихон бош силкиди.

— Майли, борингиз, ҳозирдан ёш бошингизга ташвиш ортмай. Чақилиб қолманглар тагин...

Шаҳзода Муҳаммад Алихон ва Султон Маҳмудхон падари бузруквори ва волидасига таъзим қилиб, ортига қайрилишди.

... Ҳозир Моҳларойимга олампаноҳ Амир Умархоннинг тавозе ила: «Ўзларидан бўлсин, хоним», деган майин ва ифорли сўзлари атиргул тутгандай ёқимли эшитилди. Кўнгли қувонч меваси ила тўлиб-тошди, ўтаётган ҳар бир кунига шукроналар ўқиди.

...— Ўзларидан бўлсин, хоним!

Моҳларойим уят ва ийманиш исканжасидан ғолиб чиқиб, кўнгил руҳининг подшосига ўгирилди.

— Муборак изларингиздан юриш ҳам ғоят шарафли мастонадир, ҳазратим!

Олампаноҳ Амир Умархон ўз вақтида айтилган бу жавобдан мамнун жилмайиб, хонаи хос томон даядил одим ташлади. Моҳларойим жуфти ҳалолнинг ортидан секин бораркан, мана шу одим олишларининг ўзи файзли эканлигини, кейинги дамларда юраги қон бўлиб кетганлигини ўйлади, ҳаёт деб аталмиш хонақоҳда ана шундай олдинма-кетин қариб-қартайиш,

невара-чевараларнинг тўй-базмларини кўришдек бахтга муяссар этишини оллоҳдан сўради.

Олампаноҳ Амир Умархон хонаи хоснинг тўрисиغا ўтаркан, аввалдан тайёрлаб қўйилган лўлаболишларни қўйнига олди.

Остонада пайдо бўлган эшикоға тавозе ила шайхулислом Маъсумхон тўра қадам ранжида қилганларидан хабар берди.

Олампаноҳ Амир Умархоннинг юзида нур ўйнади, падари бузруквори ўрнида кўрадиган ғоят меҳрибон бу нурунийни, чамаси; икки кундан бери соғинч билан кутади. Шу сабабли бош қимирлатиб розилик билдирди.

— Ассалому алайкум, юртимизнинг таянчи, ислом динимизнинг ҳимоячиси, олампаноҳ! Ассалому алайкум, малика келин!

Моҳларойим шайхулислом Маъсумхон тўра ҳурмати юзасидан ўрнидан туриб, таъзим бажо айлади. Маъсумхон тўра олампаноҳ билан кўришаркан, деди:

— Абулмузаффар ва-л мансур: амир мусулмон саид Муҳаммад Умархон ҳазратлари! Мен улуғ аршнинг эгаси бўлмиш Аллоҳ таолодан сизга шифо бермоғини сўраб дуо қилиб ётибман, олампаноҳ!

Олампаноҳ Амир Умархон миннатдорчилик билдириб бош қимирлатди.

Шайхулислом Маъсумхон тўра ўша сокин овозда сўзини давом эттирди:

— Олампаноҳимиз сиҳатлари ўз покиза вужудини, топганларидан бошимиз осмон қадар баланд! Боз устига, тасбеҳимизни беозор ўгириб юришлик биз сингари содиқ кишиларингиз ва аъёнларингиз учун бахт, олампаноҳ! Бу оламнинг этаги кенгдир, вожаб, мана шу кенг дунё ҳар кимга ҳам насиб этиши мушкулдир. Жиззах этакларида юққан бало-қазонинг даф бўлганлиги ҳар биримиз учун, иншооллоҳ, ёруғ кунлар насиб этишидан дарак бергусидир. Шундайми, малика келин?

Моҳларойим «шундай, тақсир», ишорасида бош ирғади.

Олампаноҳ Амир Умархон елкасидаги оғриқ қўзғалди. Оҳиста лўлаболишга ёнбошлаган кўйи деди:

— Сизнинг муборак сўзингизни тинглаш орзусида эдим. Менинг шу кечадаги нолаларимни худонинг ўзи етказибди. Минг қатла шукр.

— Менинг ҳам дилимга солгандек бўлди, олампа-

ноҳ. Ўз кўзим билан кўриб, насибамни тотиб келарман, деб ҳузурингизга ошиқиб келардим, олампаноҳ.

— Етказганига шукр. Аммо кейинги дамларда кўнглим негадир шикорни қўмсаб қолди. Ёзёвон та рафларда айлансам, деб эдим...

— Шикор?— чўзиб сўради шайхулислом.— Бемаврид эмасми, олампаноҳ.

— Нечун?

— Олампаноҳ, кўнгиллари шикорни тусаганлиги ҳам шарафлидир. Аммо табиат ўз либосини алмаштираётган бир пайт. Боз устига, ҳали мушкул дардан фориг бўлганингизча йўқ, олампаноҳ. Менга қолса, баҳор кезлари, табиат ёшараётган паллада йўл олсақ, кўзларингиз яшнармакин, дейман.

Моҳларойим шайхулислом Маъсумхон тўра таклифини маъқуллади. Аммо олампаноҳ Амир Умархоннинг боши солинқиради, ҳозирги таклиф ёқинқирамади шекилли, секин ерга қаради. Шайхулислом Маъсумхон тўра сўзида давом этди:

— Менинг сўзларимни кўнглингизга олманг, олампаноҳ! Сизга ёруғ дамлар, музаффарият раво бўлғай!

Олампаноҳ Амир Умархон бир оз ўйлангандай жим турди-да, кейин амирона буюрди.

— Абулмузаффар ва-л мансур амир мусулмон саид Муҳаммад Умархон бизнинг сўзимиз...

— Бош устига, олампаноҳ,— шайхулислом Маъсумхон тўра яна таъзим қилди.

— Шу онларда шикорга чиқмоқни ихтиёр этдим. Вазири калон Исмадуллабий амиру умароларни шикорга шайласинлар. Назаримда, бу сафар кўнгилни равшан, дилни шод қилғай...

— Айтганингиз келсин, ҳазратим,— деди Моҳларойим.

— Худованди карим ол қулим десин, олампаноҳ. Сизнинг шодлигингиз эл-улуснинг бахтиёрлиги. Эл-улуснинг нияти эндигина рўёбга чиқяпти. Боз устига, шаҳри азимимизда қад ростлаётган масжиду мадраса, қарвонсарою хонақоҳ узукка кўз қўйилгандай. Шоири замонларнинг, машшоқу хонандаларнинг, саҳ-ҳофларнинг пок ниятларини айтмайсизми? Ҳадисларимизда битилганидай, подшоҳи аъзамнинг соғлиги эл-улуснинг чинакам бахтидир, олампаноҳ.

Шайхулислом Маъсумхон тўранинг сўнги тилаги олампаноҳ Амир Умархон бошини осмон қадар кўтарди. Юзига табассум югурди. Бугунги кун Моҳлар-

ойим учун ғоят эсда қоларли эди, алалхусус, олам-паноҳ Амир Умархон неча ойки, бугунчалик яйрамаган ва ўзини хушнуд тутмаган эди. Шу сабаб, Моҳлар-ойим шайхулислом Маъсумхон тўранинг пок этагини кўзга суртишга шай эди.

Шайхулислом Маъсумхон тўра чиқишга изн сўра-гандек олампаноҳ Амир Умархонга юзланди. Изн бўлғач, оҳиста эшик томон юрди. Моҳларойим табар-рук бу нуроний изидан остонагача кузатиб қўйишни ўзи учун бурч санади ва остонадан ҳатлаб: «Яхши борингиз», деди.

Олампаноҳ Амир Умархоннинг хаёли шу топда шикор билан банд эди. Кейин ўзини бу ўйлардан чалғитиш учун китобхона томон ўтмоқчи бўлди. Олам-паноҳ Амир Умархоннинг кўнгли китобхонани қўм-саганлигидан Моҳларойимнинг юраги завқ-шавққа тўлди. Бу не бахтки, олампаноҳнинг ўзи китобхона-дан гавҳар термоқчи бўлибди. Бу не бахтки, анчадан буён лавҳда очиқ қолган назмий дафтарини тўлди-риш истаги туғилибди.

Олампаноҳ Амир Умархон китобхонанинг кенг ва ойдин хонасига тўшалган гилам бўйлаб юраркан, хушнуд эди.

— Офарин, хоним! Китобхона кўнглимни равшан этди-қўйди.

— Ҳа, ҳазратим, кўпдан бери салтанат юмушлари билан бўлиб...

— Салтанат юмушининг ўзи тубсиз жар... Алал-хусус, бу китоблар, баёзлар, зар суви югуртирилган девонлар. Мана бу девонлар янги битилган, шекилли...

Олампаноҳ Амир Умархон кўзга кўринарли жойга қўйилган девонларнинг бирини олди.

— «Амирий...»

— Шундоғ, ҳазратим...

— Қачон тартиб берилган?

— Куни кеча, ҳазратим! Шаҳри азимимизда Охун девондек хаттотларимиз борки, ҳуснихатлиги учун Мирзои Зарринқалом деб бежиз айтилмасдир.

— Баракалла... Салтанат бошида юз йил қад ке-риб тургандан кўра, мана бундай ягона девон тартиб этишининг ўзи афзал...

— Ҳақ гап, ҳазратим.

Олампаноҳ Амир Умархон шу сония умрини бе-жиз ўтказиб юборганлигини тушуниб етди.

— «Амирий...» Янами, хоним?

— Шундоғ, ҳазратим! Бу девонни Тўтиқиз тартиб берган...

— «Нодира»...

Моҳларойим қизаринди.

— Мунисини ҳам, ҳазратим...

— Тўтиқиз дедингизми?

— Шундоғ, ҳазратим! Хўқандимиз шоираларидан. Ҳуснихатини қаранг, худди мусаввир янглиғ ҳарфларни бирма-бир териб чиққан.

Олампаноҳ Амир Умархон бугун илк бор завжаси Моҳларойимнинг, яъни Нодиранинг «Девон»ини қўлга олди.

— Оллоҳга беадад шукрлар бўлсинки, шеърият боғида мен ўйлагандан минг чандон ўсибсиз...

— Қуллуқ, ҳазратим!

— Хоним!

— Қалбим тўридаги сирни очганим учун минг бор изи сўрагаймен. Ахир, ҳазратим шикору салтанат юмушлари ила банд бўлганларида ана шу ғазалларингиз бағрида эркин суздим, унинг марваридларини теришга ошиқдим.

— Ажаб...

— Тингланг, ҳазратим:

Лаб уюр такаллумга, зулфунгни паришон қил,
Қанд қийматин синдур, нархи анбар арзон қил.

Ҳусн шоҳисан, доно, бу ҳазин гадоларга
Кўз учи ила боқиб хайр бирла эҳсон қил.

Ишқ динига мункир бўлса ошиқи худбин,
Эй санам лиқо кўрсат, габрни мусулмон қил.

Ихтисоб учун зоҳид кирса дайр аро, соқий,
Бир қадаҳ била онг-зуҳдидин пушаймон қил.

Истасанг кўнгулларни ғамза ёйига партоб,
Қошларинг ҳилолини моҳи ййди қурбон қил.

Шўхчашми навҳатсан, ноз хаштида сайр эт,
Гарди хоки пойингни сурмай ғазолон қил.

Ёр лаълидин ҳарфе айладим, Амир, иншо,
Эй кўнгул, бу гавҳарни жон ичинда пинҳон қил:

— Офарин, минг офарин, хоним!

Моҳларойим юзида табассум жилва қилди. У амиралмуслиминнинг сояи давлатида яйраб-яшнаб юришни, жўшиб ижод саҳифаларини бойитишни ва қолаверса, Хўқанди азимнинг чирой очишига ҳисса қўшишни истарди. Аммо, мана, қанча вақтдан бери тўшакка михланган олампаноҳ Амир Умархон тўша-ги ёнидан жилмайди...

Олампаноҳ Амир Умархон Моҳларойимнинг бир муддат хаёл гирдобида банд бўлганлигини сезиб, девонини жойига оҳиста қўйди-да, бошқа бирини олди. Бу — Тўтиқиз томонидан эъзоз ила кўчирилган ва турфа нақшлар солинган Моҳларойимнинг девони эди. Моҳларойим ором дақиқалари эвазига юрак қўрлари тўкилган ва хаёлан севимли ёр ила сўзлашиб, дардли муҳаббати баён этилган девонини олампаноҳ Амир Умархон қўлида кўриб дув қизарди.

— Хоним...

Моҳларойим дув қизарган кўйи олампаноҳ Амир Умархонга нигоҳ тикди.

— Лаббай, ҳазратим...

— Девон тартиб эттирибсиз. Ғоят кўҳлик ва пурмаъно...

— Устози аввал девони мендек ғариба ва мушфиқа учун мисоли машъаладир.

— Сиз, сиз ўзингиз... Йўқ, камтарлик ҳам эвида бўлгани тузук. Тан беришликнинг ўзи мукофоти олийдир. Иккита ғазал битиб, эл-улусдан ўзини юқори қўядиган маҳмадоналар бошқа. Сизнинг йўриғингиз бўлак, хоним.

— Ташаккур!

Шу аснода Олима отин кўриниш берди. Демак, кимдир ташриф буюрган эди. Остонада вазири калон Исматуллабий таъзим қилиб турарди. Моҳларойим уларни холи қолдириш ниятида қўлини кўксига қўйганча китобхонадан чиқишни ихтиёр этди. Бу орада вазири калон Исматуллабий олампаноҳ Амир Умархонга рўбарў келиб, эгилган кўйи қўлини узатди.

— Муаззам қўлингизни олганимдан беҳад умидвормен, шаҳриёр. Салтанатингиз бундан ҳам тўкин, обод ва равшан бўлғай! Боз устига, кўнгуллари шикор овламоқни тилабди, таҳсинлар ўқигаймиз. Буёғи Уш, Езёвон, ёинки Қува ҳавоси роҳат бағишлашини, дилларни равшан этишини тилағаймиз. Алалхусус, ягона умид сиздан, муддатни изҳор этсангиз, ўша ондаёқ отланурмиз, шаҳриёр!

Олампаноҳ Амир Умархон индамай ташқарига йўналди.

— Мени кийинтирсунлар!

Ясовуллар олампаноҳ Амир Умархоннинг олтин жиға, зар тўнларини кийдиришга тушдилар.

— Уриниб қолмасмикинсиз, шаҳриёр?

Олампаноҳ Амир Умархоннинг чеҳраси бир оз очилгандай, юзига табассум югурди.

— Бедовлар шайми?

— Ҳаммаси тайёр, шаҳриёр!

— Хўқанди азимни кўриш нияти туғилди. Янги иморатлар, мадрасалар...

— Ниятингиз қутлуғ бўлсин!

Олампаноҳ Амир Умархоннинг салтанат сари шошаётганини сезган Моҳларойим остонада пайдо бўлди. Олампаноҳ Амир Умархон чеҳрасига ғоят интиқлик билан термилиб турди-да, ой бориб омон қайтишини тилаб қолди.

Урда майдони сари яқинлашаётган олампаноҳ Амир Умархон, вазири калон Исматуллабий жазoirий қилич таққан махсус муҳофиз йигитларнинг бетоқат бўлаётганлигини сезишди. Вазири калон Исматуллабийнинг қовоғи осилди, қоровулбегининг юраги ҳаприқди, шошиб соқчилар томон юрди. Дарвоза ортидан аллақандай овоз келар, соқчилар сочлари тўзғиган хотиннинг нарироқ туришини буюришар, ҳайдашар ва дўқ-пўписа қилишар эди. Хотин эса овозини атайин баландлатиб, салтанат султони мозорига гишт қаларди.

— Дуо қиламан, бир карники, бир кўрники дегандай, меники ҳам ижобат бўлиб қолар...

Олампаноҳ Амир Умархон хотин қарғишини элас-элас эшитди-ю, бир сония жойида туриб қолди.

— Шаҳриёр!...

— Шанғиллаётган хотинни танурмусиз?

Вазири калон Исматуллабий бу саволдан довдиради, тўғриси, у бундай юмуш билан шуғулланишни ўзи учун ор деб ҳисобларди. Ҳозир нима деб жавоб қилишини билолмай қолди.

— Дилингизни оғритмангиз, шаҳриёр!

— Танурмусиз?

— Бирор тиламчи адашиб кириб қолгандир, шаҳриёр...

— Дард ила ўксиб йиғлаётганлиги қулоғингизга чалинмади, шекилли...

— Бундай нокасларнинг уруғи бир, шаҳриёр. Узларини покиза кўрсатиш пайида бўлади-ю...

— Бас!

Вазири калон Исматуллабий олампаноҳ Амир Умархон томон таъзим қилди.

— Буюрингиз, шаҳриёр. Ҳозир амрингиз ўринланур...

— Илгари, илгари бундайлар йўқ эди, чамаси...

— Шаҳриёр...

Олампаноҳ Амир Умархоннинг ўқ ялаб ўтган елкаси қолиб, кўкрагида санчиқ турди. У оҳиста кўкрак қафасини силаган бўлди.

— Шаҳриёр...

— Йўлни буринг...

Вазири калон Исматуллабий тушуниб етгунича йўқ эди, олампаноҳ Амир Умархон юганни силтади. Бедов олд оёқларини даст кўтариб кишнади. Олампаноҳнинг ўзи зар суви югуртирилган эгардан учиб кетишига бир баҳя қолди. Шундай бўлса-да, отнинг бошини орқага бурди.

— Шаҳриёр...

Олампаноҳ Амир Умархон жавоб қилмади. Назарида, бўғзига тош тиқилиб, унинг нафас олишига халақит берар, жони худди шу атрофда ўрнашгану бошқа ёққа ўтолмай қилтиллаб турар эди.

Вазири калон Исматуллабийни ваҳима босди.

— Шаҳриёр...

Олампаноҳ Амир Умархон ўзи билан ўзи овора эди. Унинг қулоқларидан ҳозиргина бошланган оғриқ билан баробар салтанат дарвозасига киролмай юрган муштипар аёлнинг ўксик овозими, қарғишими, сира йироқ кетмасди.

Вазири калон Исматуллабий бедовига қамчи урди. Моҳларойим олампаноҳ Амир Умархоннинг зудлик билан ортига қайтганидан ҳайрон эди.

— Ҳазратим...

Вазири калон Исматуллабий кўмагида оҳиста-оҳиста одим отиб бораётган олампаноҳ Амир Умархон кўнглини нима безовта қилаётганини, вужудини нима тимдалаётганини билолмаганидан изтиробда эди у. Олти ой давомида соҳибқирони бошида термулиб ўтириб, бугунги ёруғ лаҳзаларни орзиқиб кутган эди. Ажабо, бу мунаввар кунларни ким кўп кўрди экан? Наҳотки олампаноҳ Амир Умархон хасталик тўшагидан қаддини кўтаролмаса, сертабассум чеҳра-

сини зимистон булутлар тарк этмаса?! Узинг қўлла, халлоқи эгам!

Олампаноҳ Амир Умархон кўрпачада ётаркан, бир зум оғир ингради, чамаси, елкасидаги оғриқ кучайган эди.

— Ҳазратим... Бир оғиз сўзингизга муштоқмен. Нима бўлди? Қийналаётган жонингизга жоғим тасаддуқ. Сўзланг, ҳеч йўқса, бир оғиз сўзланг...

— Чоғир...

— Ҳазратим!

— Чоғир...

— Бир муддат сабр қилинг, ҳозир табиб ташриф буюради. Иншооллоҳ, дарддан халос бўлурсиз...

— Юрагим... Юрагим... Қани, ким? Қим бор, чоғир!..

— Ҳазратим...

— Чоғир!..

— Ҳазратим...

Олампаноҳ Амир Умархон кўз олдида яна икки арвоҳ капалак пайдо бўлди. Нафаси тиқилиб, инграган товушда:

— Кет,— деди.— Кет...

— Ҳазратим...

— Кет, деяпман, йўқол!..

Моҳларойим қалбини қоронғилик чулғади. У секин ўрнидан туриб бурилмоқчи эди, олампаноҳ Амир Умархоннинг «Кет, кет», деган ҳазин овози яна такрорланди. Шундагина Моҳларойим умрининг ҳамроҳи ва мастони ўз-ўзи билан овора-ю, ўз-ўзи билан сўзлашаётганлигини тушуниб етди. Олампаноҳ Амир Умархон тўлғанди. Чамаси, унга Жумабий қайтоқи ва Ирисқулибийнинг суҳбати тинчлик бермасди.

Жумабий қайтоқи. Онҳазратим...

Амир Умархон. Сен, сен ҳали ҳам бормисан, Жумабий қайтоқи?

Жумабий қайтоқи. О, онҳазратим, бу танангдан иссиқ жонинг чиқмагунча ҳаммавақт ёнингданман. Мана бу ҳамроҳимни танидингми?

Амир Умархон. Ирисқулибий.

Жумабий қайтоқи. Унутмабсан, онҳазратим.

Ирисқулибий. Яхшилик дея боши танидан бежиз узилган мўмин-мусулмон бандангни ёддан чиқармаганлигинг учун қуллуқ, онҳазратим. Аммо, афсус-надоматлар ила ёлвориб айтурменким, кўзларимиз тўрт бўлиб кутмоқдамиз.

Амир Умархон. Кимни? Нечук?

Ирисқулибий. Сени, онҳазратим!

Жумабий қайтоқи. Салтанат илнжида бизнинг бегуноҳ бошларимиз шарт узилган эди. Сенинг ҳар бир одимингни кузатиб турдик, онҳазратим. Емоқнинг қусмоғи бор. Сен ўйлайсанки, подшоҳи аъзамнинг айтгани айтган, дегани деган, деб? Мана шу хилқатда жоннинг қадрига етар экансан. Ҳар салтанат эгалари ётибдики, кўриб эсинг оғади. Алалхусус, бошида тожи йўқ, биз сингари ғариб ва муштипар...

Амир Умархон. Бир бор бошларингни танингдан жудо қилганлигим каммиди...

Жумабий қайтоқи. Яна фармони олийни қўмсабсан-да...

Амир Умархон. Билурсен, подшоҳи аъзам оғзининг ели...

Ирисқулибий. Ҳали ҳам такаббурлик кўчасидан қайрилмабсан-а, онҳазратим. Имом Исмоил ал-Бухорий ҳадисларида айтган эдилар: «Абу Зарр ал-Ғаффорий Расулуллоҳдан ривоят қилдилар. Расулуллоҳ: «Аллоҳ Таоло: «Эй, бандаларим! Мен зулм қилмоқни ўзимга ҳаром қилганман ва шу зулм қилмоқни сизларга ҳам ҳаром қилдим, деган. Бинобарин, сизлар бир-бирларингизга зулм қилмангизлар»,— деб айтган эдилар». Бу ҳадисни ёддан кўтардингми, онҳазратим!

Амир Умархон. Ирисқулибий, Жумабий қайтоқи, ўтган ишга салавот...

Жумабий қайтоқи. Ҳа, энди тонишга устасан. Бизни кўрмайди, ҳис этмайди дегансан-да... Бевабечора ҳужрасидаги сўнгги шамни ҳам тортиб олишни буюргансан-ку, онҳазратим!

Ирисқулибий. Камбағални туянинг устида ҳам итга қоптирган сенсан! Не-не қизларни масканидан, суйганидан айирганингдан хабарим йўқ, дерсан, ҳали?

Амир Умархон. Шундоғ, Ирисқулибий.

Ирисқулибий. Эй, бетовфиқ банда-я! Қилғилиқни қилиб ҳам бўйнингга олмайсан-а! Суф сендай подшоҳи аъзамга!

Амир Умархон. Яна баланд дорга осиялсан, Ирисқулибий!

Жумабий қайтоқи. Энди бизга барибир, онҳазратим! Сени муштоқлик билан кутяпмиз.

Амир Умархон. Сен, сен...
Ирисқулибий. Ҳадемай учрашамиз, онҳазратим.

Амир Умархон. Нима? Қаерда?
Жумабий қайтоқи. Даҳмаи шоҳон бағрида.
Амир Умархон. Даҳмаи шоҳон?..
Ирисқулибий. Ҳа, ўзинг қурдирган даҳма ўзингга буюрсин.

Амир Умархон. Кет, кет, кет...
Жумабий қайтоқи. Келавер, онҳазратим, кутамиз...

Амир Умархон. Йўқол, йўқол, йўқол...
Моҳларойим икки ўт орасида, нима қиларини билолмас, олампаҳоқ Амир Умархоннинг босинқираб, «кет, кет» дейишларидан жони ҳалак эди. Уч-тўрт табиб муолажа қилиб кўрди, аммо подшоҳи аъзамнинг танасидаги ҳарорат кун сайин кўтариларди-ю, пасаймасди. Моҳларойим кун бўйи олампаҳоқ Амир Умархон бошидан жилмайди. Олима отин тез-тез янгилаб қўяётган шамнинг шуъласига термилганча тунни тонгларга улайди. Баъзан. олампаҳоқ Амир Умархон бир сония пинакка берилса, бош тарафидаги ёстиққа суянганча кўзларини юмган бўлади. Алҳол, бу ором эмас, ички ўксик туғёнларидан ёстиғи ҳўл бўлади, табибнинг муолажалари самара бермаётганлиги, умрининг ҳамроҳи, дилдори, паноҳи кундан-кун сўниб бораётганлигидан ўксинади. Эвоҳ, наҳотки, Хўқанддай шаҳри азим ва салтанатнинг султониға мана шундай дард илашса?! Наҳотки, кун сайин тўлиб бораётган шаҳзода Муҳаммад Алихон ва Султон Маҳмудхон падари бузруквори бошидан жилмай, тавоф айлаётганлари ва Аллоҳдан унга шифо тилаб қилаётган илтижолари инобатға ўтмаса! Падари бузруквори янглиғ шайхулислом Маъсумхон тўранинг илтижолари-чи?! Султонхон тўранинг малҳамлари-чи? Эй парвардигори олам, ўзинг қўлла, ўзинг умрини узун қил шаҳриёримнинг!

Кунлар ортидан кунлар ўтади. Моҳларойим олампаҳоқ Амир Умархоннинг аранг пирпираётган киприкларига термилади. Бир томонда шам эрий-эрий кичрая боради.

Умр ва шам...

— Ҳазратим...

Олима отин шамни янгилаб, шарпасиз ортиға қайриди. Қанийди, умрининг султони ва гултожиси ҳи-

собланмиш олампаñoҳ Амир Умархон умрини шам янглиғ янгилай олса? Жонини, жаҳонини беришга тай-ёр эди, афсус, минг бора афсус... Оёқ томонда Муҳаммад Алихон, Султон Маҳмудхон... Шайхулислам Маъсумхон тўра тинимсиз тасбеҳ ўгиради.

Олампаñoҳ Амир Умархон бир энтикди. Кўз қора-чиқлари кенгайиб кетгандек бўлди. Бу кўзларда видо аломатлари аён эди. Буни шайхулислам Маъсумхон тўра англади ва Моҳларойимга: «Бардам бўлинг, малика келин», дейишга улгурди. Моҳларойим ўкира-ўкира сочларини юлди.

— Йўқ, йўқ, ҳазратим!..

Шайхулислам Маъсумхон тўра олампаñoҳ юзига бир зум термилиб турди-да, оппоқ шойини оҳиста тортиб қўйди.

— Оллоҳнинг иродаси, қизим! Ўзи умр берган эгам ўзи олса нима ҳам дердик...

Моҳларойим қора рўмолини чангаллаб, қўш фарзандини бағрига босганича ўкиришга тушди.

Нигоримдин айирдинг, эй ажал, фарёд дастингдин,
Ажаб эрмас гар этсам дам-бадам юз дод дастингдин.
Ки бўлди сабру тоқат хирмони барбод дастингдин,
Улусни хонумони бўлмади обод дастингдин,
Паришонҳол эрурмен, хотирим ношод дастингдин,
Қилурмен, эй сипеҳри бемурувват, дод, дастингдин,
Асири хокдур ул сарви ҳуризод дастингдин.

Мени, эй чарх кажрафтор, ёримдин жудо қилдинг,
Хазондур боғи айшим, навбаҳоримдин жудо қилдинг,
Айирдинг меҳрибонимдин, нигоримдин жудо қилдинг,
Чароғи нури бахши рўзгоримдин жудо қилдинг,
Нигори сарву қомат гулузоримдин жудо қилдинг,
Таним хоки руҳ ўлди, шаҳсуворимдин жудо қилдинг,
Қилурмен, эй сипеҳри бемурувват, дод, дастингдин,
Асири хокдур ул сарви ҳуризод дастингдин.

Биринчи китоб битди.

1988—1991 йиллар.

**ҲУҚАНДИ ЛАТИФ МУЛКИНИНГ МАЛИКАСИ, ФАХРИЯТ
КУКИНИНГ ЕРҚИН ЮЛДУЗИ, НАЗМ БУСТОНИНИНГ
БУЛБУЛИ НОДИРАИ ДАВРОНИМИЗ — СЕВИМЛИ
МОҲЛАР ОЙИМГА.
КўНГЛИ ДОҒЛИК, ЙУЛИ БОҒЛИК ҲАМШИРАСИ
МУКАРРАМА МУРОД ҚИЗИДАН**

ДИЛНОМА

Ассалому алайкум, муҳтарам устоз!

Азиз умрингизни мунаввар этган хуршиди тобингиз, кўнгли қушларингиз хур-хур чарх урган ложувард осмонингиз, исиқ-совуқ иқлимлардан асрагувчи қалқонингиз бўлмиш амир-ул-муслимин Амир Умархон ҳазратларининг бевақт вафотидан хабар берган саҳифага етдим у ўзимдан йироқ тушдим. Кўз қорачуқларим кенгайиб оқ қоғозни қаро этдим, ёнги варақдаги сиёҳ Сизнинг ҳазратгир фиғонингиз тўфонда чайқалиб кўз олдини тўсдим, ҳар қалай, олам нурсиз ва пойсиз бўлди-қолди! Ул бағрихунлик кунларингизда ёнингизда туролмадим. Кўнгли сўролмадим... Бунчалар оқибатсизлик учун манзур тутгайсиз бу ношуд синглингизни!

Умархон ҳазратларининг беморлик тўшагига миҳланиб қолганлигидан умрдошинг Мирза Карим хабар тогани қачонлар эди-ю, наҳотки, сен бирор шарпа туймаган бўлсанг, деган малол кўнглингиздан кечаётганини сезиб турибман. Рост, бекачим, рост! Мирза Карим амир-ул-муслиминни ниҳоятда ўз юрагига яқин олганлигидан Олампаҳоннинг муборак кифтини ялаб ўтган ўқ заҳмидани ва ёки зиёда танаввул этилган чоғиданми Мирза Каримнинг жигари лат ебди... Сизлар ёққан рўзғор чироғи саодат ҳавосидан пориллаган йилларни Мирза Карим Тошкентдаги турли шиғоналарда хасталик ёстиқлари устида қоғозга туширган эди... Ҳаётингизнинг масъуд онлари нафаси роман саҳифалари аро кўклам эпкинни мисол пилдираб ўтганлиги бонен балки шундандир...

Ул шаҳриёр ва унинг сиздек ёқимли мастураси сиймоларига нисбатан Мирза Карим юрагида беқиёс муҳаббат ва бетимсол эҳтиром мавжуд эди! Мен Мирзодаги бу эътибор қачон ниш урганини билмасману, лекин у қачон бўй тортиб буюк эҳтиромга айланганидан хабардорман. Уттиз йилча бўлди. Ушанда биз Андижон Давлат муаллимлар олийгоҳининг ўзбек тили ва адабиёти куллиётига ўқишга киргандик. Биринчи босқич талабаларимиз. Кунларнинг бирида Офтобхон Холботирова исм-шарифлик муаллимамиз талабаларнинг бадий дидини бўйлаб кўрмоқчи бўлиб, ким қайси шоир ёки адиб асарларини севиб ўқишлигини сўради. Мен замондош шоир ва ёзувчилардан уч-тўрт ижодкорнинг номларини санадим. Шунда олдинги қаторда ўтирадиган пастроқ бўйли, мовий кўзли, серҳаркат бир йигит мен томон қайрилди-да: «Нодира, демайсизми, Нодира!»— деди. Унинг луқмаси оҳангида ҳам таъна, ҳам менга мадад маънолари қоришиқ эди! Ўқувчилик давридаёқ республика матбуотида шеърлари чиққан мендек «шоира» ўша — номини ҳали гуруҳдошлари ҳам билмайдиган миқти, камсуқум толиб — Мирзакарим англаган буюк ҳақиқатни англаб улгурмаганлигимдан изза бўлдим... Шу-шу Сиз — Моҳлар ойимнинг ижод гулшанингиз йўлакларига куймаланаман. Сиздек Нодирани даврон шеърятига ошuftалиги туфайлидирки, Мирза Каримнинг мусаффо, асов кўнгли менга боғланиб қолди...

Ҳа, Мирза Каримга Аллоҳ таоло ато этган қалам нодир эди, десам, рост бўлмас. Бироқ у она қишлоғи Жийдақатордаги зовур ёқаларида кўприб гуллайдиган ёввойи жийдалар оралаб юриб йўнган қаламига содиқ қолди. Тилло гулли, кумуш баргли бу қаламча Мирзакаримни болалик йилларида онаси, раҳматли Жамилахон бувимиз сўзлаган эртақларни тинглаганда дулдул бўлиб Сусамбил олиб қочган. Ёшлигида Пегас бўлиб қалбига ёғду сочган! Чорак аср ижод майдонида жадал от сурса-да, улоққа хомтаъма бўлиб, бировларни чалиб йиқитиш пайдан бўлмади. Мард чавандозлар ёнида ўзининг жайдари бедови билан мададкор бўлиб турди!

Мирза Карим ниҳоятда меҳнаткаш ижодкор эди. У чекка қишлоқдаги саккиз йиллик мактабда ўқиб юрган кезларида туман рўзномаси муҳарририга: «Рўзномангизда келаётган якшанба сонининг учинчи саҳифасини бўш қолдиринг. Мен шеър ёки ҳикоя ёзгандим. Шунинг олиб бораман»,— деган мазмунда хат йўлларкан... Мирза Карим кейинчалик — ўттиз йиллик журналистик фаолияти даврида ўзининг ана шу ёғур ва зўр даврларини эслаб кулиб юрарди.

Мирза Карим табиатан софдил ва қувноқ бўлганлиги учун ҳам хафагарчиликни ёқтирмасди. Бировга озор бермасди ҳам, ўзгалардан ҳўда-беҳўдага ранжийвермасди ҳам. Дўст-ёронларининг ҳам, таниш-биродарларининг ҳам оғир-енгил кунларида ҳамини камарбаста эди! Бир жумла билан айтганда, Мирза Карим Одамларни сидқидилдан яхши кўрарди!

Мен Мирза Каримни бир нарсага кўндира олмаганман: «Амир Умархоннинг исми шарифи олдига «Олампаҳо» сўзини қўймаг»,— десам, у «Ахир бу киши бизга китобларда ўргатишгани — золим, каллаварам подшоҳ эмас! У маърифатли одам, зиёлиларга бош-қош, илм ва адабиёт мактабини яратган ҳомий! Ўзи ҳам истеъдодли шоир. Боз устига, Моҳларойимнинг — шоира Нодиранинг умрдоши ва Устози!»— деган қатъий. «Моҳларойим» эмас, «Моҳлар ойим» бўлиши керак, деган эътирозимни ҳам шундай қайтарган: «Мен учун у яхлит исм — Моҳларойим!» Не дердим! Умархон ёзувчи Мирза Карим учун «Олампаҳо Амир Умархон», у, Моҳлар ойим Мирзонинг суйгун «Моҳларойим»и! Ҳа, не бахтки, Мирза Каримнинг ўз Моҳларойими бор эди. Шу муҳаббат, шу эътиқод Мирза Каримнинг чайир жийда қаламига кумуш япроқлар, олтин гулдан тилла қўнғироқлар бахш этди. Ва бу чийралган қалами билан у Сиз ҳақингизда роман ва пьесалар ёзишга ўзида куч, журъат топди!

Асар қораламасини ўқиган профессор Азиз Қаюмовнинг ижобий баҳоси адиб кўнглини тоғ қилди.

Мирза Карим ўз асаридида устози аввалингиз шахсига ортиқроқ бини қўйса-қўйгандир! Айниқса, Умархоннинг Сиздек ифбатли завжасига муносабатларини тасвирлашда ўз эътиқоди ва ҳаётда Аёл зотига, ҳусусан, шоиралар оламига нисбатан қалбида бўлган улкан ҳурмат таъсирида бўлса, бўлгандир. Ахир Мирза чорак аср мендек рафиқасининг қош-қабогига қиёлаб ўтди! Шоира ёстиқдошининг вақти-бевақтдаги инжиқликларини ичига ютди! Ул зот хотинини чертиш тугул бирин марта ҳам овоз пардасини баландлатмаган! Орзу-истакларим шохини қайирмаган ҳам! Қайтанга, бекалик қисматим ташвишлари олдида шоирлик шахди қисиниброқ қолган кезларда исиз кетаётган кунларим учун, дами қайтаётган уларим учун Мирза кўп ташвишланарди... Аслида бунга ўзим айбдорман. Мен қаламимга унинг қудратидан вазминроқ талаб тоши қўяман шекилли. Қайфиятимни кўтариш, юрагимни

уйғотиш учун у мени адабий анжуманларга судрар, сайру сәъхатларга олиб борарди. Шундаям бу тош қалам эримаса, Мирзо куюниб совуқ гап айтиб юборарди: «Энди сизни ё ташлаб, ё кўзларингизни ёшлаб кетишим керакка ўхшайди!»

Эй, фалак! Нега ундай деганди-я! Нимага шунақалар деганди?! Минг қатла айтардим «Оғзингиздан ел олсин!» деб! Мана, яхши гапгаям, ёмон гапгаям фаришталар омин дер экан... Шундоқ, опажон! Мирза Қаримингиз мени абадиян ташлаб кетди! У ўзи бино қўйган Амир Умархон қўлини, Бобур Мирзо йўлини тутиб кетди!

Бобур Мирзо тўғрисида қисса ёзмаса бўлар экан! Бобур армонларидан гулдаста тузмаганда бўларкан! Мана оқибатда Мирзо Бобур ёшида Бобурга улфат бўлди! Тақдирингизни ғазалларда Девонга тизгандингиз, мухтарам Моҳларойим! Мирза Қарим Сиз ҳақингизда негаям асар ёзди?! Айтишарди, буюклар ҳақида ёзиш — оғир! — деб. Оғирлик қилдимкан? Ёки Амир Умархон жанозасига ошиқдимкан? Маликам, билсангиз эди, Мирза Қарим айниқса азадорларга қанчалик ҳамдам бўлишлигини! Балки шунинг учундир ўзининг тобути ҳам ер кўрмай елкама-елка сузди!

... Уша кунни қишлоққа одам ёгилиб кетди! Баҳорнинг рутубатли ҳафтаси якунида қуёш чарақлаб кетди. Сўфи азон айтган чоғдан кун тиккага келгунга қадар ҳамма қариндош-уруғлару барча ёр-дўстлар жам бўлишди. Тошкентдаги Девондаги шоир Уткир Раҳматдан тортиб қирғизистонлик Дилмуроджонгача етиб келишди. Жийдақаторнинг бор аҳлию қўшни қишлоқлардан вакилларгача тўпланишди. Ижодкорлар ва ҳокимлик номидан Назиржон Саидов қисқача сўз айтди. Беш-олти отинбиби ўқиши буюрди Мирзога. Олис Тошкентдан фарзандларимизнинг ҳаммаси — Муҳаррамахон ва Иброҳимжонлар набирамиз Беҳзод билан етиб келишди. Музаффаржону Моҳидилхон ҳам, Мунаввархон ҳам дадасининг ёнида бўлишди. Фарзандларимизга ота оғзига сув томизиш насиб этди. Ҳамдардларнинг қалбида мусибату тилларида бир гап: «Қаранг, худонинг буйруғини — Мирза Қаримга хотира кунидан берди!» Белимга чирмаб боғлашиб қўйган рўмол бирдан тахтакачдай қотди. Сўзон хаёлларим ипига варақдек бир кун илашиб, айланаверди-айланаверди. У — 1985 йилнинг 3 июни. Биз қирқ чоғли ёш ижодкорлар Марказқўмда Раъно Абдуллаева ҳузуридамиз. Гап ўша йили юртимизда урчиётган ноҳақликлар оқими ҳақида борарди. Шунда мен даврадаги суҳбат мазмунини бошқа мавзуга бурдим: «Одамлар яқинларини зиёрат қилгани қабристонга боришга ҳам қўрқиб қолишди. Тагида курсиси борки, амалдор ҳатто отасигаям жаноза ўқитмай қўйди. Автокорхоналар жаноза ўқитсаларинг мени ншдан ҳайдашди деб, жасадни қабристонга элтишдан ҳам бош тортишяпти. Хуллас, одамларнинг ўлиги кўчада қолди!»

Шу гапдан кўп вақт ўтмай, республика ҳукумати Хотира кунини таъсис этган эди... Мана, худо Мирзомга Хотира кунидан буюрди! Мен эсам абадиян зулмат тунига муҳрланган Ойдек алвон шафақ кифтида ботаётган Қуёшим ортидан аччиқ фахр ила термулиб қолганим эсимда!

Дарвоқе, «Матракага келган хотин ўз дардини айтиб йиғлайди», деганлари рост экан. Ҳазрати Амир Умархон сифатлари қолиб, ўз йўлдошим Мирза Қарим фазилатларини сўзлабман...

Марҳаматли маликам — Мушфиқ Нодирани давронимиз! Биз фақирнинг ҳасрат бодаси бўлмиш, бу Дилномани нозик табиатингизу шикаста кўнглингиз малол олмасму? Балки, ҳозир Сизнинг

кабатингизда туриб марсия айтмоғим жоизмиди?! Бундай маъракаларда айрим аёллар булбулу гўё бўлиб айтиш айтадилар! Шоир бўлиб кетадилар! Мен ношуд шогирдингиз эса ақалли икки байт ҳам тўқий олмадим. Бугун Сизнинг маъракангиздагина эмас, ўз ёримдан жудо бўлган кунларимда ҳам қайғумни қўшиққа ўролмадим! Мана, орадан саккиз ой ўтапти ҳамки ҳали ҳушимга келолганим йўқ. Мирзогина эмас, яқин йилларда онам Муаззамхон Сайфуддин хўжа қизидан, отам Мўйдинжон ота Санд Мурод ҳожи ўғлидан айрилиб ҳам улар азасида икки байт марсия айта олмадим, ортидан йўқловлар тўқий олмадим! Мусибатлар қалбимни тўкиб, қаламимни букиб қўйди чоғи! Муҳтарам падари бузрукворим маъракаларида бел боғлаб йиғлаш ҳам насиб этмади: Уша ойларда ота уйимдан олисда, йўлдошимнинг она қишлоғи Жийдақаторда жигари қуриб, қовжираётган Мирза Қарим кўзларига термулиб ўтирдим... Нима қилай? Бекалик қисмати ижод гулшанидан айирса, хотинлик бурчи гоҳо жигарларинг даврасидан ҳам қайрилишингни тақозо қиладиган вақтлар бўларкан...

Лекин, не қилай? Яхши бўлиб қолганда қани эди?! Дарди бедаво эканлигини била туриб, унинг кўзларига боқиш осон кўчмади! Нигоҳларидан фармонлар ўқидим! Ясама табассум-ла ёлғонлар тўқидим умримда илк бор! Мирзонинг кўнглини сўраб кунда йиғирма-ўттиз чоғли ҳамқишлоқлар, дўстлар келишарди. Уларнинг айримлари Мирза Қаримнинг саъй-ҳаракатлари тугайли ҳал бўлган қайсидир муаммоси тарихини эслайди, шундай ҳолатманд кишилар бахтига Мирза Қарим тезроқ тузалиб кетишини худодан тилаб туриб кетишади. Шаҳрихонлик Ҳамидхон Ҳожи ака билан Муҳаммадхон Қурбонovu Ҳабибулло Янгибоевлар, содиқ дўст, шоир Тўлан Низом, Акбарали Отахонов бошлиқ туман шифокорлари бемор ёнида парвона, Икромжон акам укасига мўлтирайди. Мирзонинг жон дўстлари эса суҳбат мавзунини атайин келажакда долзарб турган масалалар сари бурадилар. Шунасқа вақтларда Мирзонинг кўз қорачуғларини хиралатган лойқа сатҳида нур ўйнаб кетади. Беғубор қаҳқаҳа жаранглайди: «Ҳа...а...а, номард! Қадрим ўтдим?!— дейди Мирза Қарим жилмайиб.— Энди менсиз ишлаб кўринглар! Чиқарган газеталарингни мана шу қишлоқда туриб бир ўқий. Ўттиз йил газета чиқардим! Энди маняқда яшаб, биялпман: биз деҳқонлар учун ҳеч нарса бермабмиз. Ҳалиям эски ҳаммом, эски тос! Энди ўзим деҳқончилик қиламан. Бирор марта меням ёзинглар энди газетада, мақтаб!» Дўстлари боғбон Мирза Қарим ҳақида газетада ёншига ваъдалашиб, хайрлашадилар. Меҳмонлар кетгач, Мирзо буюради: «Мукаррама, «Моҳларойим»ни олиб чиқинг. Таҳрир қилиш керак эди...» Залворли оқ жуздон олиб чиқиб оҳиста узатаман. Йўқ, узатган бўламану уни бемор ўтирган сандал устига дастурхондай очаман. Қаламни нечанчи бор қўлига тутқазаман. Мирзо ўзининг огир, бўртма кўзойнагини қаншарига базўр қўндиради. Ойнакни тутган кўйи кўзларини бир неча марта чирт юмиб-очади. Кейин энгашиброқ қоғозга тикилади. Қабоқларини кериброқ бошини янада пастлатади. Ниҳоят, «Кўрмайпман, чарчабман шекилли. Олиб қўя турунг, эртага таҳрир қиламан»,— дейди бўшашиб. Шунда юракларим увишиб, аста шивирлайман.

— Мирзо, мен таҳрир қила қолай. Ҳар қалай бегона эмасман. Қолаверса, Моҳларойимга руҳдошман. Наҳотки, шоира билан тиллашимизга ишонмасангиз...

— Олинг-а, ишонмай нима?.. Ишонман. Фақат бунисини эмас... Сиз ... иккинчи китобни ёвасиз,— дейди у.

Моҳларойим! Азиз бекажон! Сиз мендан кўра ақллироқсиз!

Сиз ўша кунларда Мирза Каримга мендан ҳам яқинроқ эдингиз. Умр шами тугаш олдида порпираб кетган Умархоннинг, йўғ-е, Мирза Каримнинг юрагида Сиз бор эдингиз. Айтинг, нима қилай? Нега Мирзо ундай деганди?! У охираат сафарига бонг чалинаётганини англаганмиди? Еинки шундай дегани учун фаришталар омин, деб Сиз ҳақингиздаги асарнинг иккинчи китобини ёзишни менга васият қилдиларми?! Яна қайси даврни денг? Вижорингиз, баҳорингиз, мадорингиз бўлмиш шахсуворингиз жон таслим қилгандан сўнгги бахтиқаро кечмишингизни суратлашни менга қолдирдимиз? Йўқ, йўқ! Бу менинг қўлимдан келмас! Тўғрироғи, ул китобни битишга энди менинг қўлим бормас! Ёзган чоғимда ҳам унинг саҳифалари Сизнинг кўркингиз гулзори эмас, менинг туйғуларим мозори бўлмай. Шубҳасиз, шундай бўлгуси! Мен Мирзонинг ана шу топширигидан бошқа барча гапларини, орзуларини амалга ошириш кўйида бўлурман. Мана, Сизнинг ҳаётингизнинг саодатманд даврига бағишланган биринчи қисм элга тортиқ этилмоқда. У адиб тахлаган қўлёмзада уч юз ўттиз икки саҳифалик ҳажмда эди. Муҳаррирлар унинг учдан бир қисмини қисқартириб нашрга тайёрлашди. Муаллифнинг вориси сифатида бу катта қисқартиришга мен рози бўлдим. Бу — оғир, албатта! Лекин на илож! Ҳар бир бадий асарни эл олдига қўйишга муаллиф эмас, муҳаррир ҳақли! У қуяётган таомидан тош чиқса, муҳаррирнинг боши эгилади. Кўнгли дарё Мирза Карим эса унинг учун ўзгаларнинг қизаришига ҳеч қачон йўл бермас эди. Шунинг учун мен кўндим! Шунқорим чорак аср давомида ёзган барча катта-кичик мақола-сидан тортиб қиссаларигача менга тутарди. Мирза Карим асарларининг биринчи мунаққиди ҳам, биринчи муҳаррири ҳам, илк ўқувчиси ҳам ўзим бўлардим. Нима дердим, бу гал «Моҳларойим»ни ўзи таҳрир қилмоқчи бўлди-ю, лекин улгурмади! Мирзонинг кўп-лаб мақолалари ва китобчалари юзага чиқишида садоқатли устози Рустам ака Шоғуломов раҳнамолик қилганлар. Бу гал Мирза Карим «Моҳларойим»ни нашр этиш тўғрисида ёзган ариза ва бу ишда ёрдам сўраб Рустам акага ёзган сўнгги мактуби ўғлимиз Музаффаржон қўлида қолиб кетди. У Мирза Карим вафотидан беш кун олдин — Наврўз байрами кунда ёзилган, ҳали Тошкент сари отланиб улгурмаган эди... Бундан хабар топган туман ҳокими Адҳамжон Уринбоев ва «Бўз ҳақиқати» рўзномасининг бош муҳаррири Тўйчивой Мамасолиевлар ташаббуси билан тумандаги Энгельс номли жамоа хўжалиги раҳбарияти «Моҳларойим»ни юзага чиқармоқдалар. Бу ҳиммат ва эътибор учун чексиз миннатдорман...

Дарвоқе, азиз Нодирабегим! Сиз ҳам шоҳсуворингиз Амир Умархон ҳазратнинг ғазалларини тўплаб, Девон тартиб эттиргансиз-а? Бу юмушни ўринлатишда Сизга кимлар раҳнамолик қилганлар? «Кўпчилик, Халқ кўчирган», — дейсизми? Раҳмат, ўша санъатпеша, маърифатпарвар халқимизга! Таъзим, мана шу меҳнаткаш ва оқибатли элимизга!

Азиз бекажон! Азиз умрингизни мунаввар этган хуршиди тобонингиз, кўнгил қушларингиз азот чарх урган ложувард осмонингиз, иссиқ-совуқ иқлимлардан асраб турган қалқонингиз Амир Умархон вафоти ҳақидаги хат битилган саҳифани ўқиб, ҳасрат тўла фиғонингиз тўфонда довдираб, кўнглим пардаси очилиб кетгани ва ундаги сирлар сочилиб кетгани учун маъзур тутинг бу кўнгли доғлиқ ҳамширангизни ... Нафсиламбирини айтганда, Амир Умархон вафоти тарихини ёзишдан кўра мен учун Мирза Карим

мусибати тарихини очиш муҳимроқ эмасми?! Ахир менинг Мирзом қайси хон ҳазратларидан кам? Тўғрими, а? Лаббай!

Маликам, бева қолдим, деб ортиқ нола чекаверманг. Мана, мен ҳам, ниҳоят, қўлга қалам олдим. Энди кўз ёши тўкмасман. Завжасининг фарёди — марҳум бош эгасидан ҳаққи маҳр талаб қилганлик тимсоли бўлармиш. Мен эса раҳматли Мирза Қаримдан қиёматлик розиман! Тупроғи юшкоқ, Охирати обод бўлсин! Энди биздан у киши ҳаққига тиловату ҳам ота бўлиб, ҳам она бўлиб фарзандларимиз камоли йўлида курашмоқ ёруғ қисматдир.

Қиёматда дийдор кўришгунча хайр, менинг мунис қисматдошим, Моҳларойим!

Камоли эҳтиром ила Мукаррам Мурод қизн.

1993 йил, 26 октябр

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Адабий-бадий нашр

МИРЗА ҚАРИМ

Моҳларойим

Роман

Биринчи китоб

Муҳаррир *Ҳикоят Маҳмудова*

Рассом *Юлай Габзалилов*

Расмлар муҳаррири *Александр Кива*

Техн. муҳаррир *Татьяна Смирнова*

Мусахҳиҳ *Шоҳида Собирова*

ИБ № 5192

Босмахонага 13. 09. 93 да берилди. Босишга 18. 11. 93 да рухсат этилди. Бичими 84×108^{1/2} 2-нав босмахона қоғози. Адабий гарнитураси. Юқори босма. 9, 24 шартли босма тобоқ. 9,24, буёқ нусха. 10,2 нашр босма тобоғи. Жами 10000 нусха. 89 рақамли бюртма. Баҳоси шартнома асосида. 93—93 рақамли шартнома.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси Янгийўл ижара китоб фабрикаси, Янгийўл ш., Самарқанд кўчаси, 44. 1993.